Monografie i Studia
Instytutu Spraw Publicznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego

AUDYT ŚLEDCZY

w spółkach Skarbu Państwa i spółkach komunalnych



Zbysław Dobrowolski

Jacek Kościelniak

Kraków 2018

Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Audyt Śledczy

w spółkach Skarbu Państwa

i spółkach komunalnych

Zbysław Dobrowolski

Jacek Kościelniak

Kraków 2018

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego

Recenzent: dr hab. Konrad Raczkowski,
prof. nadzwyczajny Instytutu Ekonomicznego
Społecznej Akademii Nauk w Warszawie

Redakcja serii:
Redaktor Naczelny: dr hab. Ewa Bogacz-Wojtanowska, prof. UJ
Sekretarz: dr Wioleta Karna

Rada Naukowa:
prof. dr hab. Łukasz Sułkowski - przewodniczący
prof. dr hab. Aleksander Noworól
dr hab. Grzegorz Baran
dr hab. Zbysław Dobrowolski, prof. UJ
dr hab. Roman Dorczak
dr hab. Dariusz Grzybek
prof. dr hab. Monika Kostera
dr hab. Sławomir Magala
dr hab. Grzegorz Mazurkiewicz
prof. dr hab. Grażyna Prawelska-Skrzypek
prof. dr hab. Andrzej Szopa

Wydawca:
Instytut Spraw Publicznych UJ
ul. prof. Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków
tel. +48 12 664 55 44, fax + 48 12 644 58 59
e-mail: monografia_isp@uj.edu.pl
www.isp.uj.edu.pl

ISBN 978 - 83 - 65688 - 25 - 5
ISBN 978 - 83 - 65688 - 26 – 2 (e-book)

© Copyright by Instytut Spraw Publicznych
Uniwersytet Jagielloński
Wydanie I, Kraków 2018

Publikacja, ani żaden jej fragment, nie może być przedrukowana bez pisemnej zgody Wydawcy.

Projekt okładki, redakcja techniczna, skład i łamanie:
Wydawnictwo E-Studio Robert Jacyno
ul. Niecała 2d, 65-245 Zielona Góra
www.e-studio.com.pl

Pamięci Prof. dr hab. Bogusława Mariana Banaszaka

„W Polsce działa 461 spółek z udziałem Skarbu Państwa, którym podlega kilka tysięcy spółek zależnych, a dodatkowo na terenie kraju funkcjonuje ponad 2 tys. spółek komunalnych. Z tego względu tak ważne jest zapewnienie prawidłowego ich funkcjonowania. Książka audyt śledczy w spółkach Skarbu Państwa i spółkach komunalnych jest ważnym opracowaniem stanowiącym potrzebę dbałości o interes Skarbu Państwa i szerzej interes publiczny w ramach naturalnego procesu kontroli posiadanej własności, prezentując niezbędne kanony postępowania w tym procesie, zarówno w ujęciu prawnym, etycznym, jak i zarządczym".

dr hab., prof. nadzw. Konrad Raczkowski
Instytut Ekonomiczny
Społeczna Akademia Nauk w Warszawie

SPIS TREŚCI

WSTĘP 3
Rozdział I 6
PODSTAWY AUDYTU ŚLEDCZEGO 6
1. Pojęcie i zasady audytu śledczego 6
2. Kryteria audytu śledczego 8
3. Walory sprawności audytu śledczego 11
Rozdział II 14
CHARAKTERYSTYKA ZJAWISK KORUPCJI I OSZUSTWA ORAZ ICH PENALIZACJA. ZARYS PROBLEMATYKI 14
1. Pojęcie, przyczyny i typologia korupcji 14
2. Katalizatory korupcji i obszary jej występowania 19
3. Pojęcie, rodzaje i determinanty oszustwa 23
4. Penalizacja zjawisk korupcyjnych i oszustwa 27
Rozdział III 35
DETEKCJA ZJAWISK KORUPCJI I OSZUSTWA 35
1. Planowanie audytu śledczego 35
2. Diagnoza podatności organizacji i jej pracowników na zjawiska korupcji i oszustwa 46
2.1. Symptomy nieprawidłowości przy udzielaniu zamówień publicznych 69
2.2. Inicjatywy kierownictwa w zakresie przeciwdziałania oszustwom oraz korupcji 75
3. Audyt informacji pozafinansowych 81
4. Audyt praktyk dokonywanych poza ewidencją księgową oraz dowodów księgowych 86
5. Analiza wskaźników finansowych przedsiębiorstwa 93
6. Audyt praktyk księgowych 114
6.1. Audyt spółek Skarbu Państwa i spółek komunalnych. Uwagi końcowe 145
7. Problematyka pozyskiwania dowodów z wyjaśnień lub zeznań świadków 152
7.1. Determinanty błędów w wyjaśnieniach oraz zeznaniach 153
7.2 Taktyka pozyskiwania informacji przez audytora śledczego 155
8. Wiarygodność dokumentów 163
9. Zagrożenia w funkcjonowaniu systemu informatycznego 167
ZAKOŃCZENIE 172
LITERATURA 173
WYKAZ TABEL I RYSUNKÓW 194

WSTĘP

Problem występowania oszustw w sferze gospodarczej sukcesywnie narasta, a wprowadzane w różnych przedsiębiorstwach inicjatywy przeciwdziałające nieprawidłowościom okazują się nieskuteczne, co wykazały na przykład badania KPMG[1]. Pomimo zauważalnych sukcesów w walce z korupcją, w szczególności w okresie ostatnich kilku lat, stanowi ona nadal ogromne zagrożenie dla polskich przedsiębiorstw, a szerzej społeczeństwa. Wśród obszarów życia publicznego w Polsce najbardziej zagrożonych korupcją wymienia się modernizację i rozbudowę infrastruktury, w szczególności w zakresie przeprowadzania przetargów w oparciu o źle opracowaną lub celowo zmanipulowaną specyfikację istotnych warunków zamówienia, co może spowodować: faworyzowanie konkretnych dostawców, otrzymanie towarów lub usług, które nie będą spełniały wymagań lub też uniemożliwią w przyszłości realizację wyznaczonych celów przez podmioty publiczne. Działalność korupcyjna, co wykazano w Rządowym Programie Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020, może wiązać się z lobbingiem prowadzonym niezgodnie z prawem, nielegalnymi działaniami dotyczącymi udzielania koncesji na poszukiwanie, rozpoznawanie i wydobywanie surowców (ropa, gaz ziemny, węgiel brunatny), wydawaniem nieprawidłowych decyzji o lokalizacji tworzonych farm wiatrowych oraz uzyskiwaniem od firm energetycznych zgody na przyłączenie farm do sieci energetycznej kraju, a także z możliwością wpływu na inwestycje przez organizacje ekologiczne[2].

Na podstawie art. 43 pkt 2 ustawy z dnia 16 grudnia 2016 roku o zasadach zarządzania mieniem państwowym (Dz. U. z 2018 r., poz. 1182 ze zm.) Prezes Prokuratorii Generalnej Rzeczpospolitej Polskiej (PGRP) prowadzi ewidencję podmiotów, w szczególności państwowych jednostek organizacyjnych, którym przysługuje prawo wykonywania uprawnień wynikających z praw majątkowych Skarbu Państwa lub do działania w imieniu Skarbu Państwa. W ramach realizacji tego zadania w PGRP prowadzono następujące zbiorcze ewidencje: 1) ewidencję państwowych jednostek organizacyjnych, którym przysługuje prawo wykonywania uprawnień wynikających z praw majątkowych lub do działania w imieniu Skarbu Państwa, prowadzoną na podstawie informacji otrzymywanych od 75 dysponentów części budżetowej[3].

W 2017 r. przedmiotowa ewidencja obejmowała 2.854 jednostki. Ewidencja spółek z udziałem Skarbu Państwa, prowadzona jest na podstawie informacji otrzymywanych od 16 organów nadzorujących. W 2017 r. przedmiotowa ewidencja obejmowała 472 spółki. Ewidencja przedsiębiorstw państwowych, prowadzona jest na podstawie informacji otrzymywanych od 14 organów nadzorujących. W 2017 r. przedmiotowa ewidencja obejmowała 34 przedsiębiorstwa państwowe (Ibidem).

---

[1] KPMG (2016), *Profil korporacyjnego oszusta. Edycja 2016*, KPMG Advisory Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością sp.k., dostępne na stronie: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/pl-Raport-KPMG-Profil-korporacyjnego-oszusta.pdf [dostęp: 14.03.2018].

[2] CBA (2018), *Antykorupcja. Edukacyjny portal o korupcji*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Uchwala_nr_207_Rady_Ministrow_z_dnia_19_grudnia_2017_r__w_sprawie_Rzadowego_Programu_Przeciwdzialania_Korupcji_na_lata_201%20(1).pdf . http://antykorupcja.gov.pl/ak/rppk-2018-2020/12896,RPPK-2018-2020.html [dostęp: 15.03.2018].

[3] Prokuratoria Generalna Rzeczypospolitej Polskiej, *Sprawozdanie z działalności Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od dnia 1 stycznia 2017 r. do dnia 31 grudnia 2017 r.*, Warszawa 2018, s. 21, dostępne na stronie: http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/485AD38B2B1C293BC125826C0047E741/%24File/2439.pdf [dostęp: 22.08.2018].

W 2017 r. funkcjonowało w Polsce 472 spółek Skarbu Państwa dysponujących majątkiem sięgającym dziesiątek miliardów złotych, a ponadto ponad 2 tysiące spółek z udziałem mienia jednostek samorządu terytorialnego (JST). Dla przykładu w 2014 r. istniało 3.070 podmiotów gospodarki komunalnej z udziałem JST, w tym 2.639 spółek z ograniczoną odpowiedzialnością oraz 431 spółek akcyjnych[4]. Liczba tych spółek w następnych latach była zbliżona do wielkości odnotowanej w 2014 r. Warto odnotować, że ogółem liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze publicznym, według stanu dzień 31 grudnia 2017 r. wyniosła 115.075, a według stanu na dzień 30 czerwca 2018 r. 114.352[5].

Spółki z udziałem JST (zwane dalej spółkami komunalnymi) w niektórych przypadkach nieprawidłowo wydatkowały środki finansowe. Na przykład, Agencja Rozwoju Miasta S.A. w Krakowie, należąca do Miasta Krakowa, w sposób niezgodny z warunkami umowy zwiększyła koszty budowy Hali Widowiskowo-Sportowej o 75,5 mln zł (stanowiło to 20 procent wszystkich wydatków poniesionych na tę budowę), z czego niemal 23 mln zł wydano z naruszeniem prawa. Województwo Mazowieckie kupiło za ponad 18 mln zł udziały w Centrum Praha oraz kinie Luna od należącej do niego spółki Max Film SA. Stanowiło to nieuzasadnioną pomoc wobec spółki, tym bardziej, że nie wywiązała się ona z wcześniejszych zobowiązań wobec województwa (nieuregulowane podatki, niespłacone pożyczki, których urząd nie próbował wyegzekwować).Województwo Małopolskie nie wybudowało internetowej Małopolskiej Sieci Szerokopasmowej (MSS) z powodu nieuzasadnionych zmian koncepcji inwestycji, a następnie sprzedało udziały w spółce, odrzucając korzystniejszą finansowo ofertę. W dodatku straciło wpływ na stworzenia sieci szerokopasmowej, choć to znaczeniem przedsięwzięcia dla rozwoju województwa uzasadniano powołanie spółki MSS[6].

Ochrona zasobów spółek Skarbu Państwa oraz spółek komunalnych przed patologiami organizacyjnymi, do których zalicza się m.in. oszustwa, korupcję powinna być priorytetem kierownictwa oraz pracowników tych organizacji publicznych. Działaniami prewencyjnymi należy obejmować wszystkie przedsięwzięcia, w których organizacje te angażują swój majątek. Takie podejście jest zgodne z kierunkiem działań określonych w tzw. Celach Zrównoważonego Rozwoju, przyjętych przez Państwa Członkowskie Organizacji Narodów Zjednoczonych[7]. Przede wszystkim jest zgodne z koncepcją przebudowy polskiego państwa, rozwoju polskiej gospodarki, kreowania kultury rzetelności w życiu publicznym.

Skuteczne zwalczanie negatywnych społecznie, gospodarczo zjawisk oprócz wprowadzenia równowagi instytucjonalnej wymaga oczywiście utworzenia wyspecjalizowanych agencji i takie w Polsce funkcjonują. Wspomnieć tu należy choćby o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym. Wymaga również od odpowiedzialnych służb zastosowania audytu śledczego, a zatem postępowania pozwalającego na wykrywanie nieprawidłowości w organizacjach wydatkujących środki publiczne, korzystających z majątku Skarbu Państwa. Odnotować należy, że skuteczna detekcja sprzyja przeciwdziałaniu występowaniu patologii organizacyjnych.

---

[4] Z. Dolewka (2017), *Funkcjonowanie spółek komunalnych w Polsce*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 477, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław, s. 64, dostępne na stronie: http://www.dbc.wroc.pl/Content/37470/Dolewka_Funkcjonowanie_Spolek_Komunalnych_w_Polsce_2017.pdf [dostęp: 22.08.2018]; Krajowa Rada Regionalnych Izb Obrachunkowych (2018), *Sprawozdanie z działalności regionalnych izb obrachunkowych i wykonania budżetu przez jednostki samorządu terytorialnego w 2017 r.* , Warszawa, dostępne na stronie: http://www.rio.gov.pl/html/sprawozdania_rio/2017/sprawozdanie_za_2017_r_www.pdf [dostęp: 22.08.2018].

[5] GUS, *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON, I półrocze 2018 r*., s. 29, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/zmiany_strukturalne_grup_podmiotow_gospodarki_narodowej_1_polrocze_2018%20(1).pdf [dostęp: 31.08.2018].

[6] NIK (2016), *NIK o realizacji zadań publicznych przez spółki komunalne,* dostępne na stronie: https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-realizacji-zadan-publicznych-przez-spolki-komunalne.html [dostęp: 22.08.2018].

[7] Global Compact Network Poland (2018), *Cele zrównoważonego rozwoju*, dostępne na stronie: http://ungc.org.pl/sdg/sustainable-develompent-goals/ [dostęp: 18.06.2018].

Uwzględniając powyższą konstatację oraz identyfikując, na podstawie przeglądu literatury, lukę badawczą wynikającą z braku pogłębionych badań poświęconych metodyce audytu śledczego w spółkach Skarbu Państwa i w spółkach komunalnych, zwanych w tej pracy spółkami publicznymi, podjęto próbę opracowania metodyki takiego audytu i prezentacji w niniejszej publikacji. Podejmując decyzję o doborze treści i sposobie prezentacji rezultatów badań wzięto przede wszystkim pod uwagę praktyczny aspekt wykorzystania niniejszego opracowania. Stąd też uwagę skupiono głównie na problematyce detekcji nielegalnych zjawisk. Nie prezentowano natomiast szczegółowo zagadnienia patologii organizacyjnych w ujęciu teoretycznym. Zainteresowani tą problematyką znajdą na rynku wydawniczym szereg publikacji (m.in. Pope 2000; Kurczewski, Łaciak 2000; Dobrowolski 2005; Iyer, Samociuk 2007; Dobrowolski 2017a; opracowania Centralnego Biura Antykorupcyjnego).

Podstawowym celem niniejszej monografii jest przedstawienie procesu audytu śledczego w spółkach Skarbu Państwa i w spółkach komunalnych. Celami pośrednimi są systematyzacja aparatu pojęciowego i przedstawienie przepisów prawa służących zwalczaniu patologii organizacyjnych. Problem badawczy sformułowano następująco: w jaki sposób powinien być prowadzony audyt śledczy w spółkach Skarbu Państwa i w spółkach komunalnych?

Omawianym wyżej celom podporządkowano konstrukcję opracowania. Przedstawiono m.in. metodykę diagnozy podatności organizacji i ich pracowników na nieprawidłowości, określono symptomy zjawisk patologicznych, techniki oszustw księgowych i sposoby ich wykrywania. Przedstawiono przykłady ujawnionych nieprawidłowości. W dalszej kolejności problematykę pozyskiwania dowodów z zeznań świadków, dokumentów. W badaniach realizowanych w podejściu idiograficznym, w ramach strategii pluralizmu epistemologicznego, wykorzystano metody i techniki właściwe dla nauk o zarządzaniu, uwzględniając wymóg triangulacji danych i metod. Założono również, że monografia może być wykorzystana w procesie dydaktycznym. Prewencja antykorupcyjna, w tym młodzieży akademickiej służy realizacji celu antykorupcyjnego ustanowionego uchwałą Nr 207 Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 2017 r. Rządowego Programu Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020. (M.P. z 2018 r. poz. 12).

Rozdział I

PODSTAWY AUDYTU ŚLEDCZEGO

1. Pojęcie i zasady audytu śledczego

Analiza literatury przedmiotu (Kamela-Sowińska 2015; Piaszczyk 2009; Ignaczak, Dyczkowska-Uss 2016; Cicchella 2005; Crumbley, Heitger, Smith 2007; Russell, Gordon 2017) wykazała, że audyt śledczy (*forensic audit*) pojmowany jest jako zastosowanie metod rachunkowości do gromadzenia dowodów zwykle w celu ścigania takich przestępstw, jak malwersacje (sprzeniewierzenia) lub oszustwa. Tego rodzaju audyt określany jest również rachunkowością sądową[8] i koncentruje się na wykrywaniu nieprawidłowości w prowadzeniu ksiąg rachunkowych i sporządzaniu sprawozdań finansowych, a także nieprawidłowości m.in. związanych z upadłościami firm, wykrywaniu oszustw giełdowych, podatkowych, prania pieniędzy, oszustw informatycznych. A. Kamela-Sowińska zauważa, że audyt śledczy można uznać za działalność służącą zapobieganiu i wykrywaniu popełnionych przestępstw gospodarczych we wszystkich typach podmiotów, niezależnie od struktury własności, czy przynależności sektorowej (Kamela-Sowińska 2015).

Zawężenie zakresu przedmiotowego audytu śledczego do weryfikacji nieprawidłowości w prowadzeniu ksiąg rachunkowych rodzi pewne wątpliwości. Nieprawidłowości wielokrotnie występują na etapie tworzenia dowodów księgowych lub poza rachunkowością, a nie tylko w procesie ewidencjonowania dowodów i opracowania sprawozdań finansowych. Ponadto, przyjęcie, że celem audytu śledczego jest głównie wykrycie przestępstw gospodarczych oraz zidentyfikowanie osób winnych ich powstania prowadzi do zawężenia jego zakresu przedmiotowego. Tak pojmowany audyt stałby w sprzeczności z uniwersalnymi zasadami audytu prezentowanymi w dalszej części tego opracowania.

Wyjaśnieniu pojęcia służy analiza procesu audytu śledczego. I tak, w toku audytu śledczego na podstawie zgromadzonych dowodów dochodzi do ustalenia stanu faktycznego i dokonaniu jego oceny według wcześniej przyjętych kryteriów i wyznaczeń. Na tej podstawie audytor ocenia, czy audytowana działalność jest lub nie jest prawidłowa. W przypadku ujawnienia nieprawidłowości ustala przyczyny, skutki nieprawidłowości, ich rozmiar oraz osoby odpowiedzialne za ich powstanie. W świetle powyższej charakterystyki procesu audytu śledczego zasadne jest uogólnienie, że audyt śledczy to rodzaj kontroli, której celem jest ocena, czy działalność audytowanej organizacji jest prawidłowa z perspektywy interesariuszy organizacji. Tak pojmowany audyt śledczy służy redukcji oportunizmu stron kontraktu, co może sprzyjać efektywności gospodarowania. To co różni audyt śledczy od pozostałych rodzajów kontroli to zastosowanie w jego postępowaniu metod i technik skoncentrowanych głównie na wykrywaniu nieprawidłowości.

Audyt śledczy służy eliminowaniu patologicznych zjawisk, w tym oszustwa, korupcji, niegospodarności w działalności organizacji, których występowanie wpływa negatywnie na jej wizerunek. A zatem dotyczy de facto kluczowych kwestii z punktu widzenia celów strategicznych organizacji. Ujawnianie faktycznych lub potencjalnych skutków zmian w działaniu organizacji uwrażliwia jej kierownictwo na potrzebę antycypowania przemian w otoczeniu i zmian w funkcjonowaniu organizacji. Wczesne rozpoznanie zagrożeń pozwala na podjęcie skutecznych środków zaradczych. W takim ujęciu pojmowanie audytu śledczego jest zbliżone do kontroli strate-

[8] WebFinance Inc., Austin (2018), *Forensic audit definition*, dostępne na stronie: http://www.businessdictionary.com/definition/forensic-audit.html [dostęp: 05.01.2018]

gicznej rozumianej, jako proces zarządzania zmianą poprzez reagowanie i oddziaływanie na czynniki determinujące niestabilność organizacji (Gołębiowski 2001, 81; Lorange et at. 1986, 12; Klasik (red.) 1993).

Zastosowanie audytu śledczego służy zwalczaniu patologii organizacyjnych, które z perspektywy nauk o zarządzaniu pojmuje się, jako względnie trwałą niesprawność organizacji powodującą marnotrawstwo przekraczające granice społecznej tolerancji (Kieżun 1998) lub eliminując relatywizm tej definicji definiuje się jako zespół oddziaływań, które negatywnie wpływają na, uznaną przez większość interesariuszy, prawidłową realizację zadań (Dobrowolski 2015, 58-67). Do desygnatów patologii organizacyjnych należy zaliczyć: przerosty więzi nieformalnych, niesprawność obiegu informacji, alienację, rytualizm, formalizm, konformizm, wyuczoną nieudolność, psychozę polegającą na nabyciu specyficznych uprzedzeń, antypatię (Dobrowolski 2015; Bolesta-Kukułka 2003, 228, 247-248; Stelmach 2010, 13). Konsekwencją, jak i przyczyną patologii organizacji może być anomia a zatem, jak zauważa E. Durkheim, taka sytuacja, w której na masową skalę zatracana jest zdolność odróżniania dobra od zła lub taki stan, w którym naruszenie norm pozostaje bezkarne (Dahrendorf 1993, s. 255; Stelmach 2010, 19; Dobrowolski 2015, 58-67). Wszystkie te zjawiska mogą katalizować lub być następstwem oszustw, korupcji, które negatywne oddziałują na funkcjonowanie przedsiębiorstw.

Prawidłowa działalność organizacji jest możliwa w warunkach skutecznego zarządzania ryzykiem. Uwzględniając powyższe autorska (Dobrowolski, Kościelniak) definicja audytu śledczego jest paralelna do pojmowania audytu śledczego przez firmę audytorską Ernst & Young. W ocenie tego podmiotu zakres audytu śledczego (audytu dochodzeniowego) obejmuje m.in. wykrywanie nieprawidłowych zachowań, w tym nieuczciwości i nadużyć, ujawnienie nieprawidłowości związanych z działaniem rynku finansowego, wykrywanie wykorzystywania informacji poufnych, przypadków konfliktu interesów. Obejmuje również postępowania wyjaśniające dotyczące naruszenia kodeksu etycznego[9]. Ernst & Young słusznie zatem zauważa, że zakres przedmiotowy audytu śledczego wykracza poza kwestie sensu stricte rachunkowe.

Popularność audytu śledczego wzrosła, gdy Kongres USA przyjął w dniu 30 lipca 2002 r. ustawę Sarbanesa-Oxleya (SOX lub SarOx) regulującą praktyki finansowe i ład korporacyjny w organizacjach. Celem ustawodawcy jest odbudowanie po aferach finansowych zaufania inwestorów do rynków finansowych, zarządów spółek giełdowych, agencji audytorskich oraz doradców finansowych poprzez poprawę wiarygodności sprawozdawczości finansowej, a także zwiększenie odpowiedzialności audytorów i zarządów spółek. Wymaga od spółek publicznych poświadczenia zarówno dokładności sprawozdań finansowych, jak i charakteru i skuteczności systemu kontroli wewnętrznej (Burczyc 2012).

Do podstawowych zasad audytu śledczego, które mają charakter uniwersalny, należy zaliczyć zasadę prawdy materialnej. Jej istota sprowadza się do tego, iż audytor powinien uwzględnić wszystkie okoliczności towarzyszące badanym zjawiskom. Oznacza to, że powinien dążyć do dokonania ustaleń zgodnych ze stanem faktycznym, co stanowi podstawę do sformułowania ocen i wniosków służących doskonaleniu funkcjonowania organizacji jako całości, lub poszczególnych jej części. Obowiązek dokonania ustaleń zgodnych ze stanem faktycznym oznacza dążenie do zastosowania triangulacji danych i metod zastosowanych w audycie śledczym w celu zapewnienia rzetelności i trafności wnioskowania. Mogą to być oględziny, wyjaśnienia, analiza dokumentacji, zeznania świadków, itd. (Dobrowolski 2017). Znaną autorom niniejszego opracowania powszechną praktykę ustalania, przez niektórych kontrolerów z bardzo znanego organu kontroli, stanu faktycznego głównie na podstawie wyjaśnień należy uznać za skrajnie patologiczną.

[9] Ernst & Young Global Limited, *Usługi audytorskie*, dostępne na stronie: http://www.ey.com/pl/pl/services/assurance/fraud-investigation---dispute-services [dostęp: 09.01.2018]

Kolejną zasadą jest zasada podmiotowości w myśl, której audytor jest zobligowany do dokonywania ustaleń jedynie w odniesieniu do organizacji objętej audytem, ujmowania wyników, które dotyczą jej działalności. Zasada kompleksowości obliguje do dokonywania ustaleń pod kątem widzenia wszystkich możliwych (dopuszczonych przez prawo) kryteriów audytu, obliguje audytora do dokonywania ustaleń w powiązaniu ze wszystkimi faktami dotyczącymi określonego zdarzenia. Zasada obiektywizmu wyraża się w rzetelnym ustaleniu stanu faktycznego oraz dokumentowaniu czynności audytowych. Stan faktyczny w zakresie audytowanej działalności może być ustalony jedynie na podstawie zebranych w toku postępowania dowodów. Ocena badanej działalności musi wynikać z ustaleń, które można zweryfikować w oparciu o dowody zgromadzone w aktach audytu, a sam proces badawczy musi być oparty na logicznym rozumowaniu i poddający się weryfikacji. Z omawianą zasadą wiąże się konieczność bezstronnego wykonania zadań, a zatem badania okoliczności przemawiających na korzyść lub na niekorzyść organizacji objętej audytem. Nie można przedstawiać wyłącznie nieprawidłowości, pomijając działania pozytywne. Z zasadą obiektywizmu łączy się instytucja wyłączenia audytora z postępowania badawczego, jeśli istnieją uzasadnione wątpliwości co do jego bezstronności (Dobrowolski 2017; Dobrowolski, Kościelniak 2018).

Kluczowego znaczenia nabiera w tym miejscu pojęcie „uzasadnione wątpliwości". Należy odnotować, że oportunizm zachowań ludzkich może mieć miejsce w organizacji zajmującej się audytem śledczym. Należy mieć na uwadze konstatację M.C. Jensena i W.H. Mecklinga, że określone ograniczenia w realizacji zadań mogą kreować zachowania oportunistyczne (Jensen, Meckling 1994). Muszą zatem funkcjonować w organizacjach audytorskich rozwiązania służące weryfikacji prawidłowości stosowania przez audytorów zasady bezstronności (Dobrowolski, Kościelniak 2018).

Zasada pisemności, wskazuje, że postępowanie audytowe powinno być utrwalone w formie pisemnej. Zapewnia to możliwość odtworzenia w każdym czasie jego ustaleń, jak też analizy materiału dowodowego. Zasada kontradyktoryjności oznacza równość stron występujących w procesie audytu. Oznacza współdziałanie stron w gromadzeniu materiałów dowodowych. U jej podstaw leży konieczność zapewnienia kompletności zgromadzonego materiału dowodowego i zgodności ustaleń audytu ze stanem faktycznym. Stąd też celowym jest udział audytowanego w procesie gromadzenia i analizy dowodów. Audytowany ma możliwość złożenia w trakcie audytu wyjaśnień, oświadczeń a także powinien mieć możliwość zgłoszenia zastrzeżeń do zgodności ustaleń ze stanem faktycznym oraz do trafności ocen audytowanej działalności (Dobrowolski 2017; Dobrowolski, Kościelniak 2018).

2. Kryteria audytu śledczego

Kryterium (gr. *kriterion* – znak rozpoznawczy) to probierz, miernik, miara oceny czegoś, to także środek rozróżnienia, sprawdzian (Miodek 2002, 7)[10]. Obok pojęcia kryterium istnieje pojęcie wyznaczenia - wzorzec działania. Wyznaczenia stanowią element kryterium kontroli, jak też audytu jako, że audyt to rodzaj kontroli publicznej (Dobrowolski, Kościelniak 2018). Wyznaczenie jest punktem odniesienia, przedmiotem tego kryterium. Na przykład przy kryterium legalności wyznaczeniem jest obowiązujące prawo. Z kolei przy kryterium gospodarności wyznaczeniem są zasady gospodarności (Ruśkowski 2002, 44). Do spotykanych w ustawach kryteriów kontroli należą: legalność, celowość, rzetelność, gospodarność. Owe kryteria należy zastosować w audycie śledczym. Kryterium legalności pozwala na ocenę z punktu widzenia zgodności (lub jej bra-

[10] W podrozdziale wykorzystano: Z. Dobrowolski (2017), *Prolegomena epistemologii oraz metodologii kontroli zarządczej*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

ku) z obowiązującym prawem. Zgodność z prawem obejmuje dostosowanie się i niesprzeczność zarówno z prawem materialnym, obowiązującymi procedurami prawnymi, jak i normami regulującymi sferę zadań i kompetencji poszczególnych podmiotów poddanych audytowi (Miodek 2002, 7). Kryterium legalności może mieć zarówno charakter merytoryczny jak i formalny. Normy prawne materialne i zadaniowe stanowią kryterium ocen merytorycznych. Natomiast normy prawne dotyczące procedur oraz form działania stanowią podstawy do dokonywania ocen formalnych. Audyt prowadzony z punktu widzenia norm materialnych i zadaniowych, które stanowią kryterium oceny, może stanowić podstawę do formułowania wniosków, które mogą zmierzać nawet do zakwestionowania audytowanej działalności. Natomiast w przypadku prowadzenia audytu z punktu widzenia norm formalnych, stanowi podstawę do formułowania wniosków, których treścią może być zakwestionowanie sposobu, formy prowadzenia działalności (Szewczyk 2002, 40-41; Dobrowolski 2008).

Celowość oznacza odpowiedniość, przydatność do potrzeb, do celu. Celowy to zamierzony, świadomy, umyślny. Spełniać cel oznacza przydawać się do czegoś, sprawdzać się w określonej sytuacji, dobrze funkcjonować. Celowość jest właściwością świadomego działania służącego czemuś. Synonimem celowości jest pożyteczność i ukierunkowanie. Dodać należy, iż celowość leży u podstaw każdego racjonalnego działania. Celowość, jako kryterium audytu, zmierza do oceny działalności audytowanego przez pryzmat stopnia realizacji celów i zadań przed nim postawionych, przy czym w rachubę wchodzić tu mogą tak cele ostateczne, jak i cząstkowe, osiągane w procesie działania. Kryterium celowości zakłada też odwołanie się do stwierdzenia, czy dane działanie jest racjonalne, pożyteczne i czy przynosi założone i spodziewane efekty. Wspomnianą wyżej definicję celowości można uzupełnić o stwierdzenie, że kryterium to pozwala na ocenę zasadności podjętych lub podejmowanych działań a nawet przyszłych zdarzeń. Kryterium celowości pozwala na dokonanie oceny merytorycznej audytowanej działalności (Ruśkowski 2002, 52; Jagielski 1999, 25-26; Kuc 1987, 78; Dobrowolski 2008). Punktem odniesienia w przypadku oceny celowości określonego działania audytowanej jednostki będą nie tylko obowiązujące ją regulacje prawne wyznaczające jej zadania i kompetencje, ale szerzej, zasadność podjęcia decyzji kierowniczej z punktu widzenia interesariuszy uwzględniając uwarunkowania, w jakich decyzję podejmowano (Dobrowolski, Kościelniak 2018).

Kryterium rzetelności obejmuje ocenę audytowanego działania pod kątem należytej staranności, co do prowadzenia działalności. Mieści się tu również dbałość o uwzględnienie dyrektyw płynących z ośrodków dyspozycyjnych wyższego rzędu. Wreszcie rzetelność oznacza także dochowywanie istniejących standardów w danej działalności. Ocena rzetelności obejmuje takie oceny cząstkowe, jak sumienność, uczciwość, solidność, należyte działanie, dokładność, prawdziwość (Szewczyk 2002, 40; Dobrowolski 2008). Z punktu widzenia oceny sprawozdań finansowych i ksiąg rachunkowych rzetelność jako kryterium audytu nabiera szczególnego znaczenia. Dane przedstawione w dokumentach księgowych i sprawozdaniach muszą odzwierciedlać stan faktyczny. Na tej bowiem podstawie podejmowane są decyzje o przekazywaniu środków finansowych, podejmowaniu lub ograniczaniu działalności. Warto również przypomnieć, że rzetelna sprawozdawczość finansowa kreuje zaufanie publiczne, które jest nieimitowanym zasobem pozwalającym na skuteczne konkurowanie z innymi organizacjami w turbulentnym otoczeniu (Dobrowolski 2017a).

Gospodarność to umiejętność dobrego zarządzania czymś. To synonim oszczędności i racjonalności. Kryterium gospodarności dotyczy optymalnego dysponowania środkami finansowymi i materialnymi w trakcie prowadzenia audytowanej działalności, jak również optymalizacji stosowanych w jej toku zabiegów organizacyjnych (Szymczak (red.) 1992, 683; Kurzawa (red.) 2002,103; Jagielski 1999, 25-26; Dobrowolski 2008). Pojęcie gospodarności w dziedzinie finansów jest szersze od potocznie używanego pojęcia oszczędności, przez którą rozumie się oszczędne wydatkowanie środków finansowych, obniżanie jednostkowych kosztów produkcji, itp. Zasada gospodarności znajduje wyraz także w takich działaniach, jak najpełniejsze wyko-

rzystywanie dostępnych, przyznanych mocą prawa źródeł dochodów lub przychodów, najbardziej racjonalne, celowe, zgodne z kierunkami planowanej działalności wydatkowanie będących w dyspozycji środków finansowych, stałe obniżanie (wydatków) kosztów działalności, najbardziej racjonalne prowadzenie gospodarki zasobami ludzkimi, wartościami niematerialnymi i prawnymi, zasobami rzeczowymi (Niezgódka-Medek 2002, 27; Dobrowolski 2008).

Ocena z punktu widzenia gospodarności oznacza zwrócenie uwagi na konieczność uzyskiwania jak najlepszych efektów przy jak najmniejszych nakładach sił i środków. Oznacza to, że gospodarność można definiować dwojako. Po pierwsze, jako maksymalizację stopnia realizacji celu przy danych nakładach. Tak pojmowaną gospodarność można zdefiniować jako wydajne działanie. W innym ujęciu gospodarność może oznaczać osiągnięcie zakładanego celu przy minimalnych nakładach środków, przy zachowaniu określonej jakości. Tak rozumiana gospodarność będzie więc oznaczała stopień oszczędności środków (Kuc 1987, 77; Dobrowolski 2008). W opracowaniu współautorstwa NIK można spotkać definicję kryterium gospodarności, jako zgodności działalności kontrolowanej jednostki z zasadami efektywnego gospodarowania, tj. oszczędności, wydajności i skuteczności (NIK, KPRM, MF, MSWiA 2005, 26). Warto odnotować, że oprócz skuteczności stanowiącej porównanie między celami a wynikami lub rezultatami można wyróżnić użyteczność pojmowaną jako stosunek potrzeb organizacji publicznej do jej oddziaływania (Pollitt, Bouckaert 2000). Przedstawiona powyżej definicja gospodarności, w której skuteczność wykazano jako jej część składową nawiązuje do pojęcia efektywności. Z perspektywy działalności gospodarczej efektywność może być pojmowana m.in. jako brak marnotrawstwa w firmie, skuteczność podejmowanych działań, rentowność, produktywność.

Poszczególnych kryteriów nie można traktować jako przeciwstawnych sobie, czy zupełnie od siebie niezależnych pod względem treści. Realizacja przez spółki Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego złożonych i licznych zadań powoduje, iż istnieje potrzeba prowadzenia badań kompleksowych, prowadzonych z uwzględnieniem wszystkich możliwych punktów widzenia (Jagielski 1999; Dobrowolski 2008). W konsekwencji, trudno jest jednoznacznie oddzielić kryterium celowości i legalności, skoro na przykład spółki Skarbu Państwa muszą działać sprawnie, a zatem racjonalnie, legalnie, celowo. Podejmowanie działań służących celom społecznym, a w tym kontekście wykonywanie usług na rzecz społeczeństwa, wymaga uwzględnienia wśród omawianych wyżej kryteriów jeszcze jednego, mianowicie kryterium skuteczności (Dobrowolski 2008). B.R. Kuc trafnie zauważa, że kategorią pierwotną, do której odnoszą się oceny rezultatów działania jest cel. To on się zmienia w wynik. Stąd jednym z najważniejszych kryteriów oceny jest skuteczność działania, czyli stopień osiągania celu (Kuc 2005, 60).

Międzynarodowa Organizacja Najwyższych Instytucji Kontroli (*International Organization of Supreme Audit Institution* - INTOSAI) wymienia trzy kryteria kontroli sposobu wykonania zadań przez jednostkę kontrolowaną i angażowania jej zasobów w wykonywanie zadań: skuteczność, wydajność i oszczędność (NIK 2000, 185). INTOSAI definiuje oszczędność jako minimalizację kosztów zasobów wykorzystywanych do realizacji działalności, z zastrzeżeniem zachowania odpowiedniej jakości. Oszczędność, według INTOSAI, może jednak oznaczać w kontroli wykonania zadań także maksymalizację czy optymalizację przychodów z danej działalności. Skuteczność, według INTOSAI, to zakres w jakim cele są osiągane oraz związek pomiędzy zamierzonymi skutkami a faktycznym skutkiem danej działalności. W końcu wydajność pojmowana jest jako związek pomiędzy produktem na wyjściu w kategoriach towarów, usług lub innych wyników, a zasobami użytymi do ich wytworzenia (NIK 2000, 121-124, 185-188).

W praktyce życia publicznego można spotkać jeszcze dwa kryteria, które można wykorzystać w audycie. Mianowicie: 1) przejrzystość – prawidłowość klasyfikowania przychodów, kosztów, stosowania obowiązujących zasad rachunkowości, prawidłowość sprawozdawczości; 2) jawność – zakres udostępniania sprawozdań finansowych i innych informacji dotyczących funkcjonowania jednostki i podejmowanych decyzji (NIK, KPRM, MF, MSWiA 2005, 30, 56).

3. Walory sprawności audytu śledczego

Proces audytu[11] powinien być sprawny, a sprawność to ogół walorów praktycznych działania, czyli ocenianych pozytywnie jego cech, jak m.in. skuteczność, prostota, dokładność, przejrzystość, ekonomiczność (Kotarbiński 1975). Pojęcie sprawności można rozpatrywać w trzech ujęciach (Kotarbiński 1975, 373–374): 1) uniwersalnym. W tym znaczeniu sprawność działania stwierdzić można w każdym przypadku, w którym w danym działaniu występuje nawet jeden walor sprawności; 2) syntetycznym, stanowiącym ogół wszystkich walorów rozpatrywanych łącznie. W tym sensie działa się tym sprawniej, im działanie posiada więcej walorów sprawności, a poszczególne z nich występują w najwyższym wymiarze; 3) manipulacyjnym, który tożsamy jest ze zręcznością, zwinnością. Taki podział służy dydaktyce. W praktyce bowiem trudno dokonać oceny, które z działań cechuje się większą sprawnością: takie, które posiada więcej walorów praktycznego działania, lecz w niższym stopniu, czy takie, które posiada mniejszą ich ilość, ale w stopniu wyższym (Zieleniewski 1978).

J. Zieleniewski tak, jak T. Kotarbiński, za podstawowe postacie sprawności działania uważa skuteczność, korzystność i ekonomiczność. Przyjmując pogląd T. Kotarbińskiego stwierdza, iż działanie skuteczne to takie działanie lub takie sposoby działania, które w jakimś stopniu prowadzą do skutku zamierzonego jako cel. J. Zieleniewski zauważa, iż działanie jest sprawne jeżeli w rzeczywistości przyniosło korzyść. Korzystność to różnica pomiędzy wynikiem użytecznym a kosztami działania. Działanie jest ekonomiczne jeśli stosunek wyniku użytecznego do kosztu jest większy od jedności. Ekonomiczność to stosunek wyniku użytecznego do kosztów działania. Ww. autor dostrzega także inne postacie sprawności działania, jak m.in. prostota, dokładność, preparacja, racjonalność. Prostota działania lub produktu definiowana jest cecha struktury procesu lub rzeczy, polegająca na tym, że rzecz ta lub proces jest złożony z względnie małej liczby stosunków mających znaczenie dla osiągnięcia celu, dla którego zorganizowano działanie. Dokładność oznacza odtworzenie wzoru w sposób do niego podobny. Tym dokładniej wykonano zadanie, im mniej dzieło rzeczywiste różni się od zamierzonego. Preparacja to przygotowanie działania, walor dobrej roboty. Racjonalne działanie to działanie przystosowane do okoliczności. Działanie poznawczo ugruntowane (Zieleniewski 1978, 242-284; Kotarbiński 1975). Z. Dobrowolski oprócz ww. walorów dostrzega także standaryzację (Dobrowolski 2008).

J. Frąckiewicz ustosunkowuje się do terminu „sprawne" w odniesieniu do słowa „działanie". Za sprawność uważa stopień wykorzystania istniejących możliwości co do optymalnego, a więc możliwie najlepszego z uwagi na ustalone kryteria, wykonania określonych zadań w danych warunkach. Zdaniem cyt. autora, sprawność wyraża stosunek wyników uzyskanych rzeczywiście do wyników uznanych jako wzorcowe, optymalne, najbardziej korzystne, jakie można było uzyskać w danych warunkach. Ww. autor, tak, jak w okresie późniejszym Z. Dobrowolski, rozróżnia dwa warianty powyższego pojęcia sprawności. Po pierwsze, sprawność „bezwzględną", tj. stosunek wyników uzyskanych rzeczywiście do wyników założonych przed rozpoczęciem działania jako osiągalne, wzorcowe. Po drugie, sprawność „względną", czyli stosunek wyników uzyskanych rzeczywiście do wyników wzorcowych (przy założonych z góry kryteriach) osiągalnych w okolicznościach, jakie faktycznie miały miejsce, a które mogły być odmienne od tych, jakie przewidywano uprzednio. Dla oceny realnych wyników działania ważniejszy jest pierwszy wariant. Dla oceny samego działania, przede wszystkim ludzi, donioślejszy jest ten drugi. Biorąc powyższe pod uwagę J. Frąckiewicz definiuje sprawność działania jako kompleks, spójny zbiór układów elementów wszystkich i tylko tych, które mają związek ze świadomie lub podświadomie zamierzonymi wynikami zachowania tworów biologicznych i biologiczno-technicznych, ukształtowany w sposób optymalny, tj. taki, który w zasadzie powinien zabezpie-

[11] W podrozdziale wykorzystano: Z. Dobrowolski (2017), *Prolegomena epistemologii oraz metodologii kontroli zarządczej*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

czyć możliwie najlepsze, z uwagi na określone warunki i kryteria osiągnięcie postawionych celów. J. Frąckiewicz zauważa, że aby działanie mogło być sprawne, powinno być racjonalne. Osnową realizowania racjonalnego działania, niezależnie od tego, czy chodzi tu o działanie indywidualne, czy zbiorowe, jest ramowy tryb racjonalnego działania, oparty, jak trafnie konstatuje J. Frąckiewicz, na cyklu działania zorganizowanego (Frąckiewicz 1980, 10-12, 74; Dobrowolski 2008).

Wśród walorów sprawności działania J. Frąckiewicz wymienia terminowość, rozumianą jako nie wykroczenie poza ustalony z góry okres wykonania bez względu na nakłady. Ponadto skuteczność działania, rozumianą jako stopień zbliżenia do głównego, zamierzonego celu. Skuteczność tą określa przez porównanie osiągniętego głównego skutku ze skutkiem zamierzonym. Innym walorem sprawności działania jest, według ww. autora, efektywność – wynik uzyskany w określonym czasie w porównaniu do pewnej jednostki odniesienia, stanowiącej podstawę jego powstania. Na przykład efektywność działania to wyniki ilościowe pracy uzyskane w ciągu określonego czasu (Frąckiewicz 1980, 94-98).

Warto w tym miejscu przytoczyć definicję efektywności sformułowaną przez H.A. Simona. Według tego autora, efektywność powinna być rozumiana jako stosunek między nakładem a efektem, wysiłku do wyników, wydatków do dochodów, kosztów do osiągniętego zadowolenia (Simon 1976, 317-318). Należy jednakże mieć na uwadze, iż pojęcie efektywności obejmuje efektywność pracy, jak i efektywność wykorzystania materiałów (Zieleniewski 1969, 273-274). G. Osbert-Pociecha zauważa, że najbliższym synonimem pojęcia efektywności jest produktywność, pojmowana jako stosunek łącznych wyników działalności gospodarczej do ogółu zużytych zasobów (Osbert-Pociecha 2007, 450). Można podążając tokiem wywodu M. Holstein-Becka, pojmować efektywność w ujęciu technicznym i ekonomicznym proponowanym przez H. Emersona lub prakseologicznym, proponowanym przez T. Kotarbińskiego, ale też można w ujęciu biurokratycznym M. Webera i R. Becharda lub według Z. Dobrowolskiego z perspektywy motywowania pracowników. Nie tylko zresztą podejście, ale także zastosowane kryteria oceny wpływają na wartościowanie efektywności. Zauważa to S. Zapłata słusznie stwierdzając, iż nie ma uniwersalnego kryterium efektywnych działań, a sposób oceny tego waloru zależy od przyjętych kryteriów (Zapłata 2009, 39; Kozuń-Cieślak 2013, 16; Dobrowolski 2017). Uwzględnienie przedziału czasu jako kryterium typologii pozwala na wyróżnienie efektywności dynamicznej powiązanej ze zdolnością do rozwoju w perspektywie długookresowej, oraz efektywności statycznej związanej z koncepcją optymalności V. Pareto. Można wyróżnić efektywność ekonomiczną związaną z optymalną alokacją czynników tworzenia określonych dóbr, usług oraz techniczną pozwalającą na ocenę sposobu wykorzystania zasobów z punktu widzenia zastosowanej technologii. Ta krótka, z uwagi na cel niniejszego opracowania, charakterystyka pojęcia efektywności uzmysławia, iż bez precyzyjnego określenia kryteriów jej ewaluacji, będzie ona fragmentarycznie oceniania lub pozostanie jedynie kategorią deklarowaną (Dobrowolski 2017).

Walorami sprawności są elastyczność i szybkość działania. Zwracają na to uwagę D.P. Cushman i S.S. King. Uwzględniając ich poglądy (Cushman, King 1995) można sformułować uogólnienie, że: 1) organizacje audytorskie muszą utrzymywać bliskie związki zarówno z klientami, jak i dostawcami, partnerami, konkurentami. Pozwala to na uniknięcie sytuacji zaskoczenia; 2) organizacja audytorska powinna rozwijać nowe usługi oraz doskonalić istniejące. W organizacjach audytorskich oznacza to rozszerzanie sposobu świadczenia usług; 3) należy wdrażać zarządzanie wiedzą.

Walorem sprawności jest pożądany przez organizację wizerunek, który może zwiększać stopień zaufania do organizacji i ułatwiać realizację celów i zadań. Z pewnością jest następstwem działań podejmowanych przez pracowników, kierownictwo organizacji, jak też jej otoczenie. Jest to zespół komponentów afektywnych wizerunku i komponentów kognitywnych wizerunku) o organizacji, związków zachodzących pomiędzy nią a jej otoczeniem, które powstały w wyniku na-

pływu informacji z różnych źródeł (Dudek-Mańkowska 2011, 18). Walorem sprawności audytu, ale też jego konsekwencją, gdy jest on prawidłowo wykonywany, jest zaufanie definiowane w literaturze przedmiotu m.in. jako chęć interesariuszy do współdziałania (Z. Dobrowolski), element kapitału społecznego (Robert D.Putnam), zasób strategiczny organizacji (David J. Collis, Cynthia Montgomery), poziom do którego dana osoba jest pewna i chce działać na podstawie słów, czynów oraz decyzji innych (Daniel J. McAllister). Zaufanie redukuje koszty transakcyjne, sprzyja skutecznej współpracy między ludźmi, motywuje do decyzji, promuje wymianę informacji, zachęca do uczestnictwa w transakcjach, ułatwia koordynację w organizacjach (Dobrowolski 2017a; Grudzewski et al. 2007, 29, 31; McAllister 1995, 55). Budowanie zaufania sprzyja kreowaniu ładu instytucjonalnego bez którego organizacje nie mogą prawidłowo funkcjonować w dłuższej perspektywie (Dobrowolski 2017a).

Wśród pozostałych czynników sprawności działania należy wymienić jakość, czyli zgodność uzyskanych cech wytworów z cechami zamierzonymi. Na jakość wytworów składają się takie cechy, jak prostota, dokładność, estetyka. Walorami sprawnego działania są: oszczędność nakładów, rozumiana, jako możliwie najmniejsze zużycie energii w związku z wykonaniem określonego zadania (Frąckiewicz 1980, 94-98) oraz wydajność pojmowana jako stosunek wyników do nakładów. J.A.F. Stoner, Ch. Wankel wymieniają dwa rodzaje wydajności: 1) całkowitą, która jest relacją całkowitych wyników do całkowitych nakładów; 2) cząstkową, która jest relacją całkowitych wyników do cząstkowych nakładów (Stoner, Wankel 1992, 188).

W. Kieżun przyjmując za T. Kotarbińskim i J. Zieleniewskim, jako podstawowe walory sprawnego działania: skuteczność, korzystność i ekonomiczność, rozróżnia sprawność rzeczywistą oraz metodologiczną. Tą pierwszą, ustala się po zakończeniu działania. Tą drugą, przed działaniem (Kieżun 1998, 22). J. Homplewicz zwraca uwagę na pojęcie sprawności organizacyjnej. Jest to działanie możliwie najodpowiedniejsze, zarówno merytorycznie jak i metodologicznie, w jego zamierzeniu do osiągnięcia podstawowego celu. J. Homplewicz wymienia sprawność rzeczywistą opartą na walorach dobrej roboty, takich jak efektywność, prostota, ekonomiczność, dokładność, celowość. Autor zauważa, że tak pojmowana sprawność jest empirycznie sprawdzalna (w ujęciu technicznym) i wymierna (w znaczeniu syntetycznym) Ponadto wyróżnia sprawność metodologiczną, tj. działanie konieczne, wymagane w określonych warunkach, często niepowtarzalnych. Walorem sprawności jest racjonalność, przy czym można wyróżnić racjonalność rzeczywistą i proceduralną. Ta pierwsza odnosi się do takich działań, dzięki którym można uzyskać możliwie najlepszy wynik. Racjonalność proceduralna z kolei odnosi się do sposobu podejmowania decyzji (Homplewicz 1974; Dobrowolski 2008).

Rozdział II

CHARAKTERYSTYKA ZJAWISK KORUPCJI I OSZUSTWA ORAZ ICH PENALIZACJA. ZARYS PROBLEMATYKI

1. Pojęcie, przyczyny i typologia korupcji

Przed omówieniem czynników sprzyjających występowaniu korupcji oraz sposobów zwalczania tego zjawiska należy odnieść się do kwestii terminologicznych. Pojęcie korupcji w ujęciu etymologicznym znacznie odbiega od łacińskiego rodowodu. Łacińskie słowo *corruptio* oznaczało zepsucie, uwiedzenie, przewrotność. Tak, jak w języku angielskim, również w języku polskim początkowo wyraz „korupcja" oznaczał psucie się, gnicie, rozkład moralny. Później pojęcie korupcji rozszerzono na łapownictwo. (Dobrowolski 2005, 11-35; NIK 2000b, 5-14; Dobrowolski 2017a).

Pojęcie korupcji, korumpowania nie wyczerpuje się w samych aktach wręczania takich korzyści, a określenie skorumpowany w przyjęciu ich. Mieści bowiem w sobie element podporządkowania przekupywanych osób, osiąganie przez to możliwości trwalszego dysponowania nimi, posługiwania się „kupionymi ludźmi" dla zaspokajania nie tylko aktualnych, ale i przyszłych potrzeb, niekiedy nieskonkretyzowanych podczas wręczania korzyści. W tej ostatniej płaszczyźnie oznacza, poza łapownictwem, także nepotyzm oraz zagarnianie środków publicznych (NIK 2000b, 2003, 2004).

Korupcja, w myśl międzynarodowej cywilnoprawnej konwencji o korupcji sporządzonej w Strasburgu w dniu 4 listopada 1999 r. (przyjętej w Polsce ustawą z dnia 28 lutego 2002 r. o ratyfikacji cywilnoprawnej konwencji o korupcji (Dz. U. Nr 41, poz. 359; Dz. U. z 2004 r. Nr 244, poz. 2443), oznacza (vide art. 2 konwencji), żądanie, proponowanie, wręczanie lub przyjmowanie, bezpośrednio lub pośrednio, łapówki lub jakiejkolwiek innej nienależnej korzyści lub jej obietnicy, która wypacza prawidłowe wykonywanie jakiegokolwiek obowiązku lub zachowanie wymagane od osoby przyjmującej łapówkę, nienależną korzyść lub obietnicę.

W Polsce korupcja definiowana jest, jako czyn: 1) polegający na obiecywaniu, proponowaniu lub wręczaniu przez jakąkolwiek osobę, bezpośrednio lub pośrednio, jakichkolwiek nienależnych korzyści osobie pełniącej funkcję publiczną dla niej samej lub dla jakiejkolwiek innej osoby, w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu jej funkcji, 2) polegający na żądaniu lub przyjmowaniu przez osobę pełniącą funkcję publiczną bezpośrednio, lub pośrednio, jakichkolwiek nienależnych korzyści, dla niej samej lub dla jakiejkolwiek innej osoby, lub przyjmowaniu propozycji lub obietnicy takich korzyści, w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu jej funkcji, 3) popełniany w toku działalności gospodarczej, obejmującej realizację zobowiązań względem władzy (instytucji) publicznej, polegający na obiecywaniu, proponowaniu lub wręczaniu, bezpośrednio lub pośrednio, osobie kierującej jednostką niezaliczaną do sektora finansów publicznych lub pracującej w jakimkolwiek charakterze na rzecz takiej jednostki, jakichkolwiek nienależnych korzyści, dla niej samej lub na rzecz jakiejkolwiek innej osoby, w zamian za działanie lub zaniechanie działania, które narusza jej obowiązki i stanowi społecznie szkodliwe odwzajemnienie, 4) popełniany w toku działalności gospodarczej obejmującej realizację zobowiązań względem władzy (instytucji) publicznej, polegający na żądaniu lub przyjmowaniu bezpośrednio lub pośrednio przez osobę kierującą jednostką niezaliczaną do sektora finansów publicznych lub pracującą w jakimkolwiek charakterze na rzecz takiej jednostki, jakichkolwiek nienależnych korzyści lub przyjmowaniu propozycji lub obietnicy ta-

kich korzyści dla niej samej lub dla jakiejkolwiek innej osoby, w zamian za działanie lub zaniechanie działania, które narusza jej obowiązki i stanowi społecznie szkodliwe odwzajemnienie. Definicja korupcji przedstawiona jest w art. 1 ust. 3a ustawy z dnia 9 czerwca 2006 r. o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym (Dz. U. z 2017 r., poz.1993 ze zm.).

Z pojęciem korupcji związane są zjawiska nepotyzmu, kumoterstwa, defraudacji, przekupstwa, prania pieniędzy, finansowania terroryzmu. Nepotyzm to faworyzowanie oparte na pokrewieństwie, zaś kumoterstwo to faworyzowanie oparte na nieformalnych powiązaniach. Defraudacja to zagarnianie środków publicznych dla własnej korzyści. Pranie pieniędzy to zamierzone postępowanie polegające na: 1) zamianie lub przekazaniu wartości majątkowych pochodzących z działalności o charakterze przestępczym lub z udziału w takiej działalności, w celu ukrycia lub zatajenia bezprawnego pochodzenia tych wartości majątkowych albo udzieleniu pomocy osobie, która bierze udział w takiej działalności w celu uniknięcia przez nią prawnych konsekwencji tych działań, 2) ukryciu lub zatajeniu prawdziwego charakteru wartości majątkowych lub praw związanych z nimi, ich źródła, miejsca przechowywania, rozporządzania, faktu ich przemieszczania, ze świadomością, że wartości te pochodzą z działalności o charakterze przestępczym lub udziału w takiej działalności, 3) nabyciu, objęciu w posiadanie albo używaniu wartości majątkowych pochodzących z działalności o charakterze przestępczym lub udziału w takiej działalności, 4) współdziałaniu, usiłowaniu popełnienia, pomocnictwie lub podżeganiu w przypadkach zachowań określonych wyżej (tiret 1-3), również jeżeli działania, w ramach których uzyskano wartości majątkowe, były prowadzone na terytorium innego państwa niż Rzeczpospolita Polska. Definicję tą zawiera ustawa z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu (Dz. U. poz.723 ze zm.). Z kolei, finansowanie terroryzmu to czyn określony w art. 165a ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2017 r., poz. 2204 ze zm.).

Prawnokarna konwencja o korupcji sporządzona w Strasburgu w dniu 27 stycznia 1999 r. (Dz. U. z 2005 r. Nr 29, poz. 249) definiuje pojęcie przekupstwa i przestępstw księgowych związanych ze zjawiskiem korupcji. I tak, w myśl art. 2 ww. konwencji przekupstwo czynne krajowych funkcjonariuszy publicznych jest to przestępstwo, polegające na umyślnym obiecywaniu, proponowaniu lub wręczaniu przez jakąkolwiek osobę, bezpośrednio lub pośrednio, jakichkolwiek nienależnych korzyści, jakiemukolwiek funkcjonariuszowi publicznemu, dla niego samego lub dla kogokolwiek innego, w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu jego funkcji.

Przekupstwo bierne krajowych funkcjonariuszy publicznych (art. 3 konwencji) to przestępstwo polegające na umyślnym żądaniu lub przyjmowaniu przez któregokolwiek z funkcjonariuszy publicznych, bezpośrednio lub pośrednio, jakichkolwiek nienależnych korzyści, dla niego samego lub dla jakiejkolwiek innej osoby, lub przyjmowania propozycji lub obietnicy takich korzyści, w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu jego funkcji.

Przekupstwo czynne w sektorze prywatnym (art. 7 konwencji) to umyślne czyny popełniane w toku działalności gospodarczej, polegające na obiecywaniu, proponowaniu lub wręczaniu, bezpośrednio lub pośrednio, każdej osobie kierującej lub pracującej w jakimkolwiek charakterze, na rzecz jakiegokolwiek podmiotu należącego do sektora prywatnego, jakichkolwiek nienależnych korzyści, dla niej samej lub na rzecz jakiejkolwiek innej osoby, w zamian za działanie lub zaniechanie działania, które narusza jej obowiązki.

Przekupstwo bierne w sektorze prywatnym (art. 8 konwencji) to umyślne czyny popełniane w toku działalności gospodarczej, polegające na żądaniu lub przyjmowaniu bezpośrednio lub pośrednio przez każdą osobę kierującą lub pracującą w jakimkolwiek charakterze na rzecz jakiegokolwiek podmiotu należącego do sektora prywatnego, jakichkolwiek nienależnych korzyści, lub akceptowaniu propozycji lub obietnicy takich korzyści w zamian za działanie lub zaniechanie działania, które narusza jej obowiązki.

Handel wpływami (art. 12 konwencji) to umyślny czyn polegający na obiecywaniu, wręczaniu lub proponowaniu, bezpośrednio lub pośrednio, jakichkolwiek nienależnych korzyści, komukolwiek, kto stwierdza lub potwierdza, że może w zamian za to wywrzeć wpływ na podjęcie decyzji przez którąkolwiek z osób wymienionych w artykułach 2, 4 do 6 i 9 do 11 konwencji, niezależnie od tego czy korzyść miałaby przypaść dla niego samego czy też dla jakiejkolwiek innej osoby, oraz polegających na żądaniu lub przyjmowaniu takich korzyści lub przyjmowaniu propozycji lub obietnicy tychże korzyści w zamian za wywarcie takiego wpływu, niezależnie od tego czy wpływ ten zostaje wywarty oraz od tego, czy przypuszczalny wpływ prowadziłby do zamierzonego skutku.

Przestępstwo księgowe (art. 14 konwencji) to umyślne działanie lub zaniechanie popełnione w celu dokonania, ukrycia lub zamaskowania przestępstw, o których mowa w artykułach od 2 do 12 konwencji. Jest ono popełnianie poprzez tworzenie lub używanie faktury lub jakiegokolwiek innego dokumentu księgowego lub zapisu zawierającego fałszywą lub niepełną informację; bezprawne zaniechanie zaksięgowania płatności.

Wśród przyczyn występowania korupcji (a także i oszustwa) należy wymienić ułomność natury ludzkiej. Chęć szybkiego wzbogacenia się z ominięciem obowiązujących norm prawnych i etycznych powoduje, iż zjawisko to istnieje we wszystkich społecznościach niezależnie od przyjętego ustroju politycznego. Tolerancja dla zachowań korupcyjnych może mieć także podłoże historyczne. Na przykład brak własnego państwa może katalizować zachowania polegające na lekceważeniu norm prawnych, jako narzuconych przez okupanta. To z kolei może przekładać się na nieuszanowanie norm prawnych w ogóle. Również błędy w polityce gospodarczej państwa mogą katalizować zjawisko korupcji. Na przykład w warunkach gospodarki niedoboru charakteryzującej się nierównowagą pomiędzy podażą i popytem, chęć zdobycia określonych dóbr konsumpcyjnych może katalizować zachowania korupcyjne (Bank Światowy 1999; Dobrowolski 2005, 13).

W gospodarce rynkowej korupcji sprzyja przyjęty porządek prawno-organizacyjny, który ogranicza swobodę gospodarowania, poprzez wprowadzenie restrykcji w obrocie gospodarczym. Owe restrykcje stanowią podatny grunt do tworzenia grup interesu wpływających na istniejący system społeczno-gospodarczy. Takie porozumienia mogą występować w różnych społecznościach, odmiennych kulturowo. Warto przy tym zauważyć, iż zaklasyfikowanie określonego czynu do katalogu zdarzeń korupcyjnych w określonej społeczności nie koniecznie musi odpowiadać klasyfikacji przyjętej przez inne społeczeństwa. Wręczenie prezentu po wykonaniu zadania przez urzędnika może dla jednych oznaczać przejaw korupcji (tworzenie „klimatu" dla pomyślnego załatwienia innych spraw w przyszłości), dla innych jedynie dowód wdzięczności przyjęty w danej kulturze (Podgórecki 1976, 25; Dobrowolski 2005, 16-17).

Skupiając się na przyczynach płacenia łapówek przez korumpujących można dokonać następującego wyróżnienia (Kamiński 2003, 66-71):

- dostęp do dóbr limitowanych, na przykład do kontraktów, licencji, zezwoleń, nieruchomości gruntowych w atrakcyjnych częściach miast,
- dostęp do informacji, na przykład na temat postanowień kontraktu, kosztorysu inwestorskiego, planowanych przez decydentów działań,
- pozytywne załatwienie sprawy pozwalające na uniknięcie lub zmniejszenie kosztów działalności, na przykład nienaliczenie należnego podatku podczas kontroli skarbowej, zaniechanie poboru opłaty celnej,
- pozbawienie innych podmiotów korzyści. Na przykład w zamian za łapówkę, urzędnik załatwia opieszale sprawy konkurencji.

Korupcja, a także omawiane w dalszej części pracy zjawisko oszustwa rozwija się wtedy, gdy jest ograniczona swoboda gospodarowania w następstwie różnego rodzaju decyzji, istnieje nadmierna uznaniowość w procesie podejmowania decyzji, brak jest lub niewystarczająca rozliczalność decydentów, brak lub słabo zdefiniowane standardy etyczne, nieefektywny system kontroli społecznej organizacji publicznych, brak transparentności w działalności organizacji wykorzystujących środki publiczne (Kojder, Sadowski, (red.) (2001); Kamiński 2003, 66-71; Dobrowolski 2005). Do czynników skorelowanych z korupcją można dodać jeszcze jeden, mianowicie stworzenie sprawnego systemu weryfikacji, w tym przy wykorzystaniu audytu śledczego, dochodów i wydatków publicznych oraz prawidłowości działań podejmowanych w spółkach Skarbu Państwa i spółkach komunalnych. Im bardziej sprawny system weryfikacji, obejmujący zewnętrzną kontrolę instytucjonalną, kontrolę wewnętrzną, audyt śledczy oraz kontrolę społeczną (wykonywaną przez organizacje pozarządowe, media), tym mniejsza możliwość korumpowania (Dobrowolski 2005).

Omawiając zjawiska korupcji i oszustwa nie sposób pominąć problematyki dotyczącej funkcjonowania spółek Skarbu Państwa oraz spółek komunalnych. Konstatacja J. Bocia odnosząca się do administracji (Boć 2001, 16) jest i tu właściwa. Mianowicie, przedsiębiorstwa zaspokajają zbiorowe i indywidualne potrzeby mieszkańców określonego terytorium wynikające ze współżycia ludzi w społecznościach i przekształcają ogólne przepisy prawa w konkretne decyzje oddziałujące na interesariuszy. Zasadna w odniesieniu do spółek Skarbu Państwa lub spółek komunalnych jest również konstatacja B.G. Petersa sformułowana w przypadku administracji publicznej (Peters 1999, 15-63). Mianowicie, przedsiębiorstwa publiczne charakteryzują się hierarchicznością, ustalonymi procedurami podejmowania decyzji. Stanowią integralną część systemu politycznego, podlegają jego wpływom, ale także odgrywają rolę w realizacji określonych polityk.

Jeśli uwzględnimy powyższe a także (J. Wilkin (red.) 2005): 1) że, wbrew założeniom M. Webera pracownicy przedsiębiorstw publicznych nie muszą służyć wyłącznie realizacji interesu publicznego, lecz przeciwnie, mogą dążyć do maksymalizacji własnych indywidualnych interesów, sprzecznych z interesem pracodawcy lub społeczeństwa; 2) że, informacja o działaniach podejmowanych przez przedsiębiorstwa może być niepełna; 3) koncepcję indywidualizmu metodologicznego, z której wynika, że decyzje podejmowane przez określone podmioty mają na celu maksymalizację oczekiwanych korzyści, co oznacza na przykład, że podmioty pośrednie (inne niż decydent) mogą czerpać korzyści przetwarzając w określony sposób informacje niezbędne do podjęcia finalnych decyzji to stwierdzić należy, że faktyczna możliwość zweryfikowania przez decydentów informacji przygotowanych przez służby przedsiębiorstwa może być ograniczona pomimo, że przedsiębiorstwa mają obowiązek poddania badaniom sprawozdań finansowych (Dobrowolski 2017a).

Z punktu widzenia zakresu występowania korupcję można podzielić na indywidualną – w nielegalnym czynie bierze udział niewielka liczba osób oraz zbiorową – angażującą całe grupy interesów (NIK 2000b; Dobrowolski 2005). Z punktu widzenia miejsca występowania korupcji można się pokusić o podział na korupcję urzędniczą, polityczną i gospodarczą, jednak od razu należy sobie uświadomić, że jest to podział sztuczny, bowiem przejawy korupcji gospodarczej łączą w sobie elementy korupcji urzędniczej, a część korupcji politycznej stanowi także korupcję gospodarczą. Korupcję polityczną na ogół kojarzy się z parlamentarzystami oraz osobami zajmującymi wysokie stanowiska w egzekutywie, które uzyskują nienależne korzyści w związku z pełnionymi funkcjami. Pojęcie to można jednak rozszerzyć o praktyki finansowania kampanii wyborczych partii politycznych lub objęcia „mecenatem" jej wybranych członków w celu zapewnienie sobie w razie zwycięstwa wpływu na rozstrzygnięcia polityki gospodarczej. Powiązanie korupcji politycznej i gospodarczej objawia się m.in. w niezgodnym z obowiązującymi regułami podejmowaniu decyzji korzystnych dla niektórych podmiotów w celu zapewnienia sobie

w nich, po zakończeniu piastowania urzędu, intratnego stanowiska (Bank Światowy 1999; NIK 2000b; Dobrowolski 2005).

Korupcję gospodarczą stanowią wszelkie akty przekupstwa i sprzedajności, zmierzające do wywarcia wpływu na wydarzenia gospodarcze. Tak rozumiana korupcja niewątpliwie wypacza zasady uczciwej konkurencji, a poprzez fakt korumpowania przedstawiciela służb publicznych obniża autorytet instytucji publicznych. Korupcja może także występować jedynie w sektorze prywatnym, a jej podmiotami są osoby prowadzące cudze sprawy gospodarcze (Ibidem).

Bank Światowy wprowadza rozróżnienie pomiędzy dwoma pojęciami: zawłaszczeniem państwa i korupcją administracyjną. Zawłaszczenie państwa odnosi się do działań jednostek, grup i firm – tak w sektorze publicznym jak i prywatnym – w celu wywarcia wpływu na zawartość praw, regulacji, dekretów i innych programów rządowych przez dostarczenie urzędnikom publicznym nielegalnych i nieprzejrzystych prywatnych korzyści. Kwitnie ono w sytuacji wysokiej koncentracji władzy w gospodarce. Do zjawisk związanych z zawłaszczeniem państwa należy sprzedaż głosów w parlamencie, orzeczeń sądowych, nadużycia w gospodarowaniu funduszami banku centralnego, nielegalne wspieranie partii politycznych. Korupcja administracyjna, zdaniem Banku Światowego, to zamierzone przez osobę publiczną ominięcie lub zniekształcenie istniejących norm w celu dostarczenia innym korzyści, w zamian za zapewnienie osobie publicznej niejawnych i nielegalnych prywatnych korzyści. Rozróżnienie to pokrywa się w znacznym stopniu z innymi podziałami: na korupcję dużej i małej skali, czy na korupcję polityczną i administracyjną (urzędniczą). Korzyści związane z zawłaszczeniem państwa są zwykle wysokie oraz wymagają, co najmniej inspiracji czynnika politycznego (Kamiński 2003, 68-70; Dobrowolski 2005) .

Według innej klasyfikacji, przyjmując za kryterium rozróżnienia, społeczne przyzwolenie na działania korupcyjne można wyróżnić korupcję miękką (białą), która jest tolerowana przez społeczeństwo, na przykład butelka koniaku w zamian za określoną przysługę oraz korupcję twardą (czarną) jednoznacznie potępianą, której elementami są sprzedajność, szantaż, płatna protekcja (Pałka, Reut 1999, 8).

Stałym elementem nierozłącznie związanym z korupcją jest motyw uzyskania korzyści w wyniku podjęcia określonej decyzji. Przyjmując za kryterium klasyfikacyjne rodzaj korzyści, jakie niesie ze sobą korupcja można wyróżnić: 1) korupcję pieniężną, gdzie korzyścią jest łapówka w postaci określonej kwoty pieniędzy; 2) korupcję materialną, gdzie łapówka przybiera formę określonej korzyści majątkowej w postaci: nowego mieszkania, samochodu, wycieczki lub stanowi formę okazji do pozyskania określonych korzyści, takich jak upust przy zakupie dóbr materialnych, umorzenie kredytu lub preferencyjne jego oprocentowanie, intratne zlecenia ekspertyz; 3) korupcję korzyści pozamaterialnych, gdzie elementem korzyści jest forma uzyskania awansu zawodowego lub wysokiego stanowiska, którego piastowanie pozwala na powiększenie prywatnych dochodów oraz na uzyskanie możliwości wpływania na kolejne decyzje lub podejmowanie nowych decyzji (Dobrowolski 2005; NIK 2000b, 6-14).

Z punktu widzenia występowania korupcji w określonych sferach funkcjonowania państwa i społeczeństwa można wyróżnić korupcję: w sektorze prywatnym, na styku sektora prywatnego i publicznego oraz w sektorze publicznym. Przyjmując kryterium podmiotowe w procesie udzielania i przyjmowania korzyści korupcyjnej można wyróżnić korupcję bierną i czynną (Dobrowolski 2005).

Typologię korupcji należy uzupełnić o zbiór cech, jakie towarzyszą temu zjawisku (Dobrowolski 2005):

- powszechność,
- rynkowość,

- rozszerzanie,
- zbieżność interesów stron transakcji.

Korupcja, zgodnie z Konwencją Narodów Zjednoczonych Przeciwko Korupcji, przyjętą przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 31 października 2003 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 84, poz. 563) nie jest kwestią lokalną, lecz zjawiskiem międzynarodowym, które dotyka wszystkie społeczeństwa i gospodarki, pociągającym za sobą konieczność międzynarodowej współpracy w celu jego zapobiegania i kontroli (Dobrowolski 2005).

Zjawisko korupcji można rozpatrywać, jako transakcję, gdzie cena transakcji stanowi wypadkową podaży i popytu na dobra publiczne. Upraszczając, łapówki by nie istniały, gdyby nie było na nie zapotrzebowania i społecznego przyzwolenia. Korupcja jako zjawisko potrafi ewaluować, rozprzestrzeniać się na obszary życia dotychczas wolne od zagrożeń korupcją. W procesie korupcyjnym występują zawsze dwie strony: dawcy określonych korzyści i ich biorcy, którzy wspólnie dążą do ograniczenia do minimum ryzyka wykrycia przestępczego procederu. Ten wspólny interes biorcy i dawcy generuje zmowę milczenia, a zatem zjawisko, polegające na nieujawnianiu korupcyjnego procederu (Dobrowolski 2005, 21).

W jednym z raportów opublikowanych przez *The Assocation of Certified Fraud Examiners* podano, iż każdego roku na skutek nadużyć, podmioty państwowe i prywatne tracą 6 % rocznych dochodów (Schloss 2000; Dobrowolski 2005). Bank Światowy identyfikuje cztery kategorie kosztów korupcji: 1) koszty powodowane utratą przychodów z podatków, ceł, prywatyzacji, koszty generowane przez korupcję w zamówieniach publicznych; 2) ograniczenie produktywności inwestycji i wzrostu gospodarczego, m.in. poprzez nadużywanie kompetencji regulacyjnych; 3) obciążenia dla społeczeństwa m.in. poprzez nadmierne opodatkowanie, niską jakość usług; 4) utratę zaufania w stosunku do instytucji życia publicznego, co może podważać poszanowanie porządku i bezpieczeństwa publicznego (Bank Światowy 1999). Realne koszty korupcji są trudne do ustalenia, jednakże przeprowadzone przez Bank Światowy i Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju badanie wpływu korupcji na życie gospodarcze (*Business Environment and Enterprise Performance Survey* – BEEPS) wykazało, iż ograniczenie korupcji przy udzielaniu zamówień publicznych pozwala ograniczyć koszty inwestycji, o co najmniej 10 % (Wojciechowicz 2003, 12).

2. Katalizatory korupcji i obszary jej występowania

Istnieje wiele podmiotów zaangażowanych w przeciwdziałanie i zwalczanie zjawiska korupcji. Kluczową instytucją jest Centralne Biuro Antykorupcyjne, Policja i Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Pozostałymi służbami działającymi na polu przeciwdziałania korupcji są: Straż Graniczna, Żandarmeria Wojskowa i Służba Kontrwywiadu Wojskowego oraz Krajowa Administracja Skarbowa. Wśród innych instytucji publicznych ważną rolę w zakresie prowadzonych działań antykorupcyjnych odgrywa Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji. Istotne miejsce w systemie przeciwdziałania korupcji zajmują także organy kontroli. Właściwości rzeczowej Najwyższej Izby Kontroli podlega działalność organów administracji rządowej, Narodowego Banku Polskiego, państwowych osób prawnych i innych państwowych jednostek organizacyjnych, organów samorządu terytorialnego, komunalnych osób prawnych i komunalnych jednostek organizacyjnych. Najwyższa Izba Kontroli kontroluje też inne jednostki organizacyjne i podmioty gospodarcze w zakresie, w jakim wykorzystują one majątek lub środki publiczne oraz wywiązują się ze zobowiązań finansowych na rzecz państwa. Inne urzędy administracji publicznej przeciwdziałają korupcji przez zapewnienie funkcjonowania w nich komórek kontroli

wewnętrznej oraz audytu wewnętrznego. Od 2010 r. w jednostkach sektora finansów publicznych funkcjonuje kontrola zarządcza[12].

Jednym z organów państwa zajmujących się problematyką korupcji jest Najwyższa Izba Kontroli. Uznaje ona przeciwdziałanie korupcji za integralną część swojej misji i obowiązek, jaki ma do spełnienia wobec społeczeństwa i władzy ustawodawczej. Rozpoznawanie i likwidowanie zagrożeń korupcyjnych jest jednym z głównych celów wszystkich badań kontrolnych prowadzonych przez NIK (NIK 2005, 6; Dobrowolski 2005).

Najwyższa Izba Kontroli na podstawie analizy wyników przeprowadzonych kontroli oraz analizy przepisów prawa zidentyfikowała, w minionych latach, tzw. „mechanizmy korupcjogenne", a zatem procedury albo praktyki finansowania administracji publicznej lub określony stan prawny ułatwiający wystąpienie zjawiska korupcji (NIK 2000b; NIK 2004; NIK 2005; Dobrowolski 2005):

- nadmiar kompetencji w ręku jednego urzędnika (decydenta określonego szczebla) – w szczególności niestosowanie w procedurach podejmowania decyzji tzw. zasady wielu oczu, czyli rozdzielania czynności między różnych urzędników dla zminimalizowania ryzyka korupcji,
- dowolność w podejmowaniu decyzji – głownie ze względu na brak jasnych i przejrzystych kryteriów załatwiania sprawy, wskutek czego urzędnicy mają możliwość działania nie według ustalonych reguł, ale według własnego, często subiektywnego uznania,
- lekceważenie dokumentacji i sprawozdawczości – polegające na odstępowaniu od wypełnienia wymaganych obowiązków sprawozdawczych, również nieuzasadnianie podejmowanych decyzji, wskutek czego utrudnione jest skuteczne nadzorowanie procedur decyzyjnych,
- słabość systemu kontroli wewnętrznej – wyrażająca się m.in. w organizacyjnej i kadrowej szczupłości jednostek audytu, kontroli wewnętrznej, oraz w ich głównie doraźnym, a nie planowym działaniu,
- nierówność w dostępie do informacji – wyrażająca się głównie w tym, że o możliwości uzyskania niektórych uznaniowych przywilejów czy dostępu do dóbr reglamentowanych nie są w należyty sposób informowane podmioty potencjalnie nimi zainteresowane. Przy takim sposobie funkcjonowania administracji dobra te mogą być dostępne faktycznie jedynie dla wybranych podmiotów,
- brak odpowiedzialności osobistej – polegający m.in. na tym, że w wewnętrznych przepisach regulaminowych i statutowych instytucji publicznych nie zawsze precyzyjnie przypisana jest odpowiedzialność za podejmowanie określonych rozstrzygnięć, a nadto występuje zjawisko rozmywania się indywidualnej odpowiedzialności, wskutek nadużywania kolegialnego mechanizmu podejmowania decyzji,
- brak skutecznych rozwiązań antykorupcyjnych,
- nadmierne korzystanie z usług zewnętrznych – polegające na korzystaniu przez administrację publiczną w szerokim zakresie z zewnętrznych usług doradczych i eksperckich, którymi zastępowane są czynności należące do podstawowych obowiązków jednostek organizacyj-

[12] Centralne Biuro Antykorupcyjne (2017), *Rządowy Program Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020*, Warszawa, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Uchwala_nr_207_Rady_Ministrow_z_dnia_19_grudnia_2017_r__w_sprawie_Rzadowego_Programu_Przeciwdzialania_Korupcji_na_lata_201%20(3).pdf
[dostęp: 22 sierpnia 2018].

nych danej instytucji (NIK ujawniła zjawisko zlecania na zewnątrz przygotowywania projektów aktów prawnych, a nawet powierzanie tego zadania podmiotom gospodarczym, których te akty bezpośrednio dotyczą, co stwarzało groźbę niekontrolowanego lobbingu za pośrednictwem zaangażowanych firm, czy wręcz proponowania korzystnych dla nich rozwiązań prawnych),

- uchylanie się przed kontrolą państwową – wyrażające się w bezpodstawnym unikaniu kontroli zewnętrznej, kwestionowaniu podstaw prawnych kontroli lub zakresu kompetencji organu kontroli państwowej,

- zjawisko konfliktu interesów – wyrażające się w dopuszczeniu do sytuacji, gdy urzędnik podejmujący rozstrzygnięcie w danej sprawie, bądź też uczestniczący w przygotowaniu tego rozstrzygnięcia, ma lub może mieć osobisty interes (finansowy lub pozafinansowy) w sposobie jej rozstrzygnięcia. Synteza interesów wchodzi w grę również wtedy, gdy istnieje jedynie teoretyczna możliwość, że troska o osobiste korzyści przeważa nad troską o interes publiczny.

Lista mechanizmów korupcjogennych, jak zauważa NIK, ma charakter zbioru otwartego, a zatem w miarę zbierania doświadczeń, a także pod wpływem zmieniających się realiów społeczno-gospodarczych, jest ona uzupełniana. W następnych latach NIK określiła mechanizmy następująco (NIK 2010, 276-277):

- nieprawidłowości w sposobie stanowienia prawa (naruszenie obowiązujących procedur legislacyjnych, a w szczególności pomijanie niezbędnego trybu opiniowania lub uzgodnień międzyresortowych, dokonywanie zmian w projektach już uzgodnionych, wydawanie aktów wykonawczych ze znacznym opóźnieniem, pozostawianie luk i niejednoznaczności, co sprzyja dowolnej interpretacji przepisów, niespójne nowelizowanie ustaw,

- dowolność postępowania (sprzyja jej głównie brak przejrzystych kryteriów sposobu lub trybu załatwiania sprawy, wskutek czego urzędnicy mają możliwość wydawania decyzji pomimo negatywnej opinii organów opiniujących, nie według ustalonych reguł, ale według własnego uznania. Dowolność wynika z nieprzejrzystości i nieprecyzyjności przepisów prawa, a także zbyt częstych jego zmian,

- konflikt interesów (urzędnik podejmujący rozstrzygnięcie w określonej sferze spraw publicznych lub uczestniczący w przygotowaniu tego rozstrzygnięcia ma lub może mieć osobisty interes w sposobie załatwienia sprawy. Do konfliktu dochodzi nie tylko wtedy, gdy urzędnik w danej sprawie działa w osobistym interesie, ale także, jak zauważa NIK, gdy istnieje choćby tylko teoretyczna możliwość, że interes ten przeważy nad troską o interes publiczny),

- brak jawności postępowania (występuje, gdy możliwości korzystania z niektórych przywilejów lub dostęp do dóbr nie są w należyty sposób komunikowane podmiotom potencjalnie nimi zainteresowanym. Dane te są udostępniane jedynie wybranym podmiotom, które mają własne metody dotarcia do informacji),

- słabość systemu nadzoru i kontroli (wyrażająca się w niewystarczającej skuteczności działań nadzorczych właściwych organów, organizacyjnej i kadrowej szczupłości jednostek kontroli wewnętrznej oraz głównie doraźnym działaniu. Wskutek tego jedynie niewielka część decyzji podejmowanych przez urzędników poddawana jest bieżącej kontroli, co powoduje, że utrudnione jest ujawnianie decyzji wadliwych, niekorzystnych dla interesu publicznego),

- kumulowanie uprawnień (nadmierne skupianie uprawnień decyzyjnych i odchodzenie od zasady rozdzielania czynności dotyczących jednej sprawy między różnych urzędników),

- lekceważenie dokumentacji i sprawozdawczości (przyjmowanie niepełnej dokumentacji bez wszystkich wymaganych procedurą dowodów lub załączników. Odstępowanie od wypełniania wymaganych obowiązków sprawozdawczych, a także podejmowanie decyzji bez ich uzasadnienia, wskutek czego utrudnione jest kontrolowanie procedur decyzyjnych).

Zidentyfikowane przez NIK w ostatnich latach obszary funkcjonowania państwa zagrożone korupcją, pokrywają się z ustaleniami w tym zakresie, poczynionymi w latach ubiegłych. NIK ujawniła takie obszary, jak (NIK 2010, 276-277):

- wydawanie rozstrzygnięć uznaniowych (ryzyko generowane rozstrzyganiem spraw w sposób dowolny),
- zawieranie kontraktów przed podmioty z sektora publicznego i prywatnego (ryzyko związane z uzyskiwaniem przez sektor prywatny korzyści kosztem majątku publicznego),
- realizacja przez organy władzy publicznej funkcji nadzorczych i kontrolnych (ryzyko związane z przekupstwem osób wykonujących te funkcje),
- dystrybucja przez władze publiczne dóbr deficytowych (ryzyko związane z nierównością w dostępie do tych dóbr).

Z analiz przeprowadzonych przez Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego (ABW), Centralne Biuro Antykorupcyjne (CBA) i służby podległe MSWiA wynika, że zjawiskiem korupcji są zagrożone następujące obszary życia publicznego (CBA 2010, 11):

- administracja państwowa i samorządowa,
- służba zdrowia i farmacja,
- oświata i szkolnictwo wyższe,
- administracja celna i administracja skarbowa,
- instytucje wdrażające programy unijne,
- organy ścigania i wymiar sprawiedliwości,
- sektor gospodarczy.

CBA w swoim raporcie trafnie zauważa, iż wymienione wyżej sfery nie stanowią pełnego katalogu obszarów zagrożonych zjawiskiem korupcji i nie są uszeregowane według kryterium istotności bądź skali zjawiska (Ibidem). Obszary życia publicznego zagrożone zjawiskiem korupcji, jak też mechanizmy korupcjogenne zidentyfikowane przez ABW, CBA i służby podległe MSWiA są zbieżne ustaleniami wynikającymi z przeprowadzonych przez NIK analiz. W sferze funkcjonowania administracji korupcja dotyczy w głównej mierze obszaru związanego z podejmowaniem decyzji w takich czynnościach, jak: wydawanie koncesji, decyzji o warunkach zagospodarowania, pozwoleń na budowę, decyzji o wymiarze, odroczeniu lub umorzeniu podatku, ustalanie opłat adiacenkich, udzielanie zamówień publicznych, gospodarowanie mieniem publicznym, egzekucja należności (CBA 2010, 11-12). W ocenie CBA proces wydatkowania funduszy unijnych jest zagrożony zjawiskiem korupcji. Występuje ona na różnych etapach udzielania wsparcia unijnego, począwszy od składania wniosków, poprzez ich rozpatrywanie, aż po rozliczanie pomocy. Ich sprawcami mogą być urzędnicy agencji płatniczych, instytucji odpowiedzialnych za przyjmowanie wniosków, zajmujących się kontrolą oraz weryfikowaniem dokumentacji dotyczącej inwestycji. Najbardziej, zdaniem CBA, narażone na korupcję są procedury wyboru projektów oraz procedury przetargowe. CBA zidentyfikowała takie zachowania korupcyjne, jak (CBA 2010, 14-15):

- oferowanie, w zamian za otrzymane korzyści, możliwości uzyskania wsparcia lub przyspieszenia jego uzyskania,
- uzależnianie uzyskania pomocy od otrzymania korzyści,
- nieujawnienie nieprawidłowości w trakcie kontroli prowadzonej na różnych etapach inwestycji.

S. Janecki upatruje w działalności przedsiębiorstw państwowych czynnika generującego korupcję. Autor zauważa, iż istnienie rozległego sektora publicznego może powodować zmniejszenie wzrostu gospodarczego, bowiem według danych Banku Światowego, tempo wzrostu w sektorze publicznym jest o 5 % mniejsze niż w prywatnym (Janecki 2000). Cyt. autor uzasadnia powyższy wywód tym, iż firmy państwowe nie muszą dbać o zyski, inwestują bez potrzeby i praktycznie poza kontrolą, bez problemów mogą zwiększać zatrudnienie i płace, łatwo popadają w długi i równie łatwo mogą liczyć na umorzenie zobowiązań wobec skarbu lub innych państwowych podmiotów. Państwowe firmy posiadają ogromny nieefektywny majątek w postaci mieszkań zakładowych, ośrodków wczasowych, stołówek, terenów rekreacyjno-sportowych, część utrzymuje własne gospodarstwa rolne, inne przedsiębiorstwa posiadają kluby sportowe (Ibidem). Uznanie formy własności za czynnik sprzyjający patologiom wydaje się być dużym uproszczeniem. O tempie rozwoju, lub stagnacji decydują czynniki zewnętrzne związane z otoczeniem oraz sposób zarządzania przedsiębiorstwem, który może być nieudolny w przedsiębiorstwie prywatnym. Liczne przykłady korupcji występujące w sektorze prywatnym uzmysławiają, że zjawisko to dotyczy wszystkich sektorów. Nie tylko publicznego.

3. Pojęcie, rodzaje i determinanty oszustwa

Zjawisko oszustwa można zdefiniować, jako wykorzystanie stanowiska służbowego w celu wzbogacenia się drogą umyślnego nadużywania bądź niewłaściwego wykorzystania zasobów pracodawcy (Wells 2006, 1). Definicja ta, choć szeroka, zawęża sprawcę do pracownika (kierownika) organizacji, zaś ofiarę do pracodawcy: prywatnego lub publicznego. Tymczasem oszustwo może mieć miejsce nie tylko w zakładzie pracy, ale także w innych sferach życia publicznego. Słownikowe znaczenie terminu „oszustwo" oznacza, świadome wprowadzenie kogoś w błąd lub wyzyskanie czyjegoś błędu dla własnej korzyści (Dobrowolski 2008a). Wydaje się, że powyższa definicja jest uniwersalna, gdyż nie ogranicza zakresu podmiotowego i przedmiotowego oszustwa.

Odnotować należy, iż nie każde wprowadzenie drugiej osoby w błąd stanowi oszustwo ścigane z urzędu przez organy ścigania. W myśl art. 286 § 1-3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (k.k.) - kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, doprowadza inną osobę do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem za pomocą wprowadzenia jej w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat ośmiu (tej samej karze podlega, kto żąda korzyści majątkowej w zamian za zwrot bezprawnie zabranej rzeczy). W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat dwóch. Jeżeli czyn określony w § 1-3 ww. artykułu popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Przypisanie przestępstwa z art. 286 § 1 k.k. wiąże się z wykazaniem, że sprawca obejmował swoją świadomością i zamiarem bezpośrednim kierunkowym wprowadzenie w błąd innej osoby

oraz to, że doprowadza ją w ten sposób do niekorzystnego rozporządzenia mieniem. Musi to zostać udowodnione ponad wszelką wątpliwość[13].

Cytując treść art. 286 k.k. należy zauważyć, że oszustwo jest przestępstwem ogólnosprawczym i nie jest konieczne posiadanie przez jego sprawcę cechy indywidualnej (np. statusu członka organu uprawnionego do reprezentacji spółki handlowej). Jeśli osoba wprowadzająca w błąd doprowadza drugą stronę do niekorzystnego rozporządzenia mieniem , to może zrealizować znamiona art. 286 kk nawet przy braku formalnego umocowania do reprezentacji osoby prawnej[14]. Odnotować również należy, że ustawowe znamię „niekorzystnego rozporządzenia mieniem" zostaje spełnione wówczas, gdy sprawca działając w sposób opisany w art. 286 § 1 k.k. doprowadza inną osobę do takiego rozporządzenia mieniem, które jest niekorzystne z punktu widzenia jej interesów. Niekorzystne rozporządzenie mieniem może także sprowadzać się do sytuacji, w której interesy majątkowe pokrzywdzonego ulegają pogorszeniu, mimo iż nie doszło do powstania po stronie rozporządzającego lub osoby, w imieniu której rozporządzenie nastąpiło, szkody majątkowej. Niekorzystne rozporządzenie mieniem to pojęcie szersze od terminów „szkoda" i „strata"[15].

W literaturze przedmiotu można spotkać definicję oszustwa powiązaną z pojęciem kradzieży cudzej własności. I tak, R. Patterson definiuje oszustwo jako działanie polegające na bezpośredniej lub pośredniej kradzieży cudzej własności poprzez wprowadzanie kogoś w błąd ustnie, poprzez sfałszowanie dokumentów lub okradanie w sposób trudny do wykrycia (Patterson 2002, 69; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 33-38).

Zjawisku oszustwa i korupcji towarzyszy nadużycie. Słowo nadużycie oznacza w języku polskim niewłaściwe wykorzystanie osób lub rzeczy, nieuczciwy, niezgodny z prawem postępek. Definicja ta jest zbieżna na przykład z pojęciem angielskim, które oznacza także oszustwo lub praktykę albo zwyczaj korupcyjny. Na marginesie odnotować należy, że angielskie słowo „abuse", odpowiednik polskiego słowa nadużycie wywodzi się z łacińskiego „abuses", które oznaczało konsumować (Dobrowolski 2008a).

Ustawą z dnia 22 października 2004 r. o ratyfikacji Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich (sporządzonej w Brukseli dnia 26 lipca 1995 r., Protokołu do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Dublinie dnia 27 września 1996 r., Protokołu w sprawie interpretacji w trybie orzeczenia wstępnego przez Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Brukseli dnia 29 listopada 1996 r., oraz Drugiego Protokołu do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Brukseli dnia 19 czerwca 1997 r. (Dz. U. z 2004 r. Nr 273, poz. 2699) Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyraził zgodę na jej ratyfikowanie. Omawiana konwencja wprowadziła definicję oszustwa jako przestępstwa naruszającego interesy finansowe Wspólnot Europejskich (Wspólnot). W odniesieniu do wydatków Wspólnot, zgodnie z art. 1a konwencji, nadużycie finansowe charakteryzowane jest jako jakiekolwiek umyślne działanie lub zaniechanie dotyczące:

[13] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *postanowienie SN z dnia 24 stycznia 2018 r., II KK 448/17*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/ii%20kk%20448-17.pdf [dostęp: 25.08.2018].

[14] Sąd Apelacyjny w Katowicach. Portal Orzeczeń, *II AKa 533/17 - wyrok z uzasadnieniem Sąd Apelacyjny w Katowicach z 2018-03-16*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/details/$N/151500000001006_II_AKa_000533_2017_Uz_2018-04-09_001 [dostęp: 25.08.2018].

[15] Sąd Apelacyjny w Katowicach. Portal Orzeczeń, *II AKa 389/17 - wyrok Sąd Apelacyjny w Katowicach z 2018-03-01*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/content/$N/151500000001006_II_AKa_000389_2017_Uz_2018-03-23_001 [dostęp: 25.08.2018].

a) w odniesieniu do wydatków:

- wykorzystania lub przedstawienia fałszywych, nieścisłych lub niekompletnych oświadczeń lub dokumentów, które ma na celu sprzeniewierzenie lub bezprawne zatrzymanie środków z budżetu ogólnego Wspólnot Europejskich lub budżetów zarządzanych przez, Wspólnoty Europejskie lub w ich imieniu,
- nieujawnienia informacji z naruszeniem szczególnego obowiązku, w tym samym celu,
- niewłaściwego wykorzystania takich środków do celów innych niż te, na które zostały pierwotnie przyznane;

b) w odniesieniu do przychodów:

- wykorzystania lub przedstawienia fałszywych, nieścisłych lub niekompletnych oświadczeń lub dokumentów, które ma na celu bezprawne zmniejszenie środków budżetu ogólnego Wspólnot Europejskich lub budżetów zarządzanych przez, lub w imieniu, Wspólnot Europejskich,
- nieujawnienia informacji z naruszeniem szczególnego obowiązku, w tym samym celu,
- niewłaściwego wykorzystania korzyści uzyskanej zgodnie z prawem, w tym samym celu.

Ponieważ w dalszej części monografii skupiono się na oszustwach w sprawozdaniach finansowych należy zdefiniować pojęcie oszustwa finansowego (księgowego). Według międzynarodowego standardu rewizji finansowej MSRF 240 to działanie podjęte przez jednego lub kilku członków kierownictwa jednostki, osoby sprawujące nadzór nad jednostką, pracowników lub stronę trzecią, przy wykorzystaniu kłamstwa, w celu uzyskania nieuzasadnionej lub niezgodnej z prawem korzyści (Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, 2016). Oszustwo finansowe (księgowe) może polegać na (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 35):

- zafałszowaniu lub zmianie danych lub dokumentów,
- pominięciu transakcji w zapisach księgowych lub dokumentach,
- rejestrowaniu transakcji pozornych,
- niewłaściwym stosowaniu zasad rachunkowości,
- zawłaszczeniu majątku.

Oszustwa księgowe są utożsamiane z tzw. pojęciem kreatywnej rachunkowości (*creative accounting*), które powstało pod koniec ubiegłego wieku. R. Parker definiował to pojęcie jako wykorzystywanie sprawozdań finansowych raczej do wprowadzania w błąd niż do informowania (Parker 1995; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 16-22, 33-38). Celem takiego działania jest uzyskanie pożądanego wyniku finansowego poprzez odpowiednie sporządzenie sprawozdania finansowego, w tym poprzez wyłączenie niektórych zobowiązań z bilansu (Elliot, Elliot 2000; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 16-22, 33-38). C.P. Stickney i R.L. Weil definiują kreatywną rachunkowość jako proces, którego celem jest wybór takich zasad rachunkowości, interpretowania transakcji, aby można było manipulować wynikiem sprawozdawczym (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 16-22, 33-38; Stickney, Weil 1994). Obok pojęcia rachunkowość kreatywna w literaturze funkcjonuje również termin trików finansowych (*financial shenanigans*). Jest to działanie lub zaniechanie działań w celu zniekształcenia rzeczywistych wyników finansowych (Dobrowolski 2008a; Shilit 1993, 1).

Odbiorcy informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych oczekują, że państwo dzięki instytucjom do tego powołanym ograniczy możliwość ich zniekształcania. Ograniczenie to leży

także w interesie państwa: im wyższa jakość informacji zawartych w sprawozdaniach finansowych, tym większa może być efektywność decyzji podejmowanych na ich podstawie. Dotyczy to szczególnie decyzji inwestycyjnych, rozwojowych, otwierających nowe pespektywy, zadań finansowanych z zewnętrznych źródeł w ramach inżynierii finansowej. Walka z oszustwami księgowymi, jak też oszustwami podatkowymi dotyczy zatem fundamentów gospodarki rynkowej.

Aby skutecznie nie tylko wykrywać popełniane przez ludzi oszustwa, ale przede wszystkim zapobiegać temu zjawisku należy pozyskać wiedzę o tym, co skłania ludzi o oszustw. Czym są powodowane? Jednym z badaczy tej problematyki był E.H. Sutherland, autor teorii zróżnicowanych powiązań, który zakwestionował pogląd, iż przestępstwo ma podłoże genetyczne. Nie prawdą jest, dowodził, iż przestępca rodzi się jedynie w rodzinie przestępców. Twierdził natomiast, iż przestępczej działalności można się nauczyć, przy czym nie chodzi wyłącznie o pozyskanie wiedzy o technikach dokonywania przestępstw, ale o przejęcie postaw, sposobu uzasadniania przestępczego procederu. Jemu też przypisuje się autorstwo pojęcia „przestępstwa białych kołnierzyków", co miało oznaczać przestępczą działalność podmiotów gospodarczych i reprezentujących je osób, a z czasem rozszerzono na niemal każde przestępstwo finansowe (Siegel 1986, 193; Wells 2006, 5-24; Dobrowolski 2008a, 8 -19).

D.R. Cressey opracował „model przestępcy" wykorzystującego zajmowane stanowisko, który w obecnych czasach należy do podstawowych paradygmatów kryminalistyki. Sformułował hipotezę, iż osoby nadużywają zaufania, gdy uznają, że mają problem finansowy, wiedzą, że ten problem można rozwiązać wykorzystując swoją pozycję zawodową i wynikające z tej pozycji zaufanie, a także są w stanie wytłumaczyć swoje zachowanie w taki sposób, aby pogodzić swoje wyobrażenie o sobie, ze swoim obrazem człowieka wykorzystującego swoje stanowisko (Cressey 1973, 193; Wells 2006, 5-24; Dobrowolski 2008a, 19). Model ten zwany jest trójkątem Cresseya lub trójkątem oszustw. Zgodnie z modelem D.R. Cresseya można zidentyfikować następujące determinanty oszustw w spółkach kapitałowych: motywację, sposobność i uzasadnienie.

Przyczyn popełnienia czynu oszustwa należy poszukiwać w problemach finansowych sprawców, chęci posiadania jeszcze większych zasobów, dorównania swojego poziomu życia do otoczenia – bogatych znajomych, uzyskania określonych korzyści przy ograniczonym wysiłku, chęci udowodnienia, że jest się sprytniejszym od określonego systemu. Przyczyną oszustwa może być chęć uzyskania pewnych przywilejów. Również nieprawidłowe stosunki międzyludzkie mogą stanowić impuls do popełnienia oszustwa. Na przykład chęć zniszczenia przez kierownika swojego podwładnego, który w ocenie przełożonego ma lepsze kwalifikacje i stanowi dla niego zagrożenie. Czynnikiem, który może zainicjować chęć popełnienia oszustwa mogą być tzw. „niespodziewane" okoliczności, na przykład nagłe, niespodziewane straty majątku, który nie był ubezpieczony. Powyższa analiza motywów sprawców oszustw jest zbieżna z motywami wymienionymi przez W.S. Albrechta, który wskazał, także na bliskie powiązania z klientami, kombinatorstwo oraz słabość do gier hazardowych (Albrecht, Howe, Romney 1984; Wells 2006, 5-24; Dobrowolski 2008a).

Oszustwo jest popełniane, gdy istnieje ku temu sposobność. Na przykład brak nadzoru. Oszustwo może być uzasadniane w różny sposób. Na przykład, pracownik może uzasadniać zamiar popełnienia oszustwa tym, iż przedsiębiorstwo jest tak duże, że nic mu się nie stanie i nikt nie wykryje, jeśli się go trochę oszuka. Uzasadnienie oszustwa może przybrać postać przekonania sprawcy, że jego działanie było uzasadnione, gdyż na przykład szef zbyt mało płaci, więc musi sobie dorobić (Dobrowolski 2008a, 13-14). D.R. Cressey wskazał jeszcze na jedno uzasadnienie sprawcy, mianowicie przekonanie, że zawiniła sytuacja, na którą sprawca nie miał wpływu. Wspomniany autor zidentyfikował trzy typy sprawców, tzw. „niezależnych przedsiębiorców", „sprawców wielokrotnych" i „uciekinierów". Każda z grup w odmienny sposób uzasadniała po-

pełnienie oszustwa. Tzw. „niezależni przedsiębiorcy" używali wymówek, że tylko pożyczali nienależne środki finansowe lub, że pieniądze należały do nich, a zatem nie mogli okraść samych siebie. Wielu z nich wyrażało pogląd, iż oszukańcze praktyki występują w innych podmiotach. Mieli świadomość, że popełniają czyn nielegalny. „Sprawcy wielokrotni" uzasadniali swój czyn nieuczciwością swoich pracodawców. Jednocześnie deklarowali chęć spłacenia zagarniętych środków pieniężnych, choć nie uznawali swoich czynów za przestępstwo. W końcu „uciekinierzy" to sprawcy, którzy nie zamierzali oddawać skradzionych pieniędzy, choć uznawali swoje czyny za nielegalne (Wells 2006, 5-24).

R.C. Hollinger i J.F. Clark prowadząc badania ustalili, iż głównym powodem oszustw dokonywanych przez pracowników jest niezadowolenie z pracy. Oczywiście odnotować należy, że pracownicy mogą nie tylko popełniać przestępstwa przeciwko mieniu, ale także naruszać określone normy, skutkujące zmniejszeniem wydajności poprzez przedłużanie przerw w pracy. Wskazali, że pracownicy niezadowoleni z pracy mogą podejmować działania niezgodne z prawem, aby zrekompensować odczuwaną przez siebie „krzywdę". Zauważyli, iż opieszałość lub symulowanie czynności, spóźnianie się do pracy, przedłużanie przerw występuje częściej u pracowników wykazujących skłonności do kradzieży. Choć tzw. trójkąt Cresseya nie wyjaśnia natury wszystkich oszustw, to jego znajomość, a także zmiennych zidentyfikowanych przez R.C. Hollingera i J.F. Clarka pozwala na wstępnym etapie badań na rozpoznanie z jakim typem potencjalnych sprawców można mieć do czynienia i jaką strategię badawczą należy zastosować. Warto uważnie słuchać w trakcie audytu śledczego pracowników audytowanych organizacji nawet, gdy rozmowy nie dotyczą bezpośrednio spraw związanych z wykonywaniem przez nich obowiązków służbowych (Hollinger, Clark 1983, 6-144; Wells 2006, 5-24; Dobrowolski 2008a, 18).

Znane powiedzenie „okazja czyni złodzieja" jest wciąż aktualne zwłaszcza, gdy potencjalna odpowiedzialność za nielegalne działanie jest znikoma lub wcale jej nie ma. A zatem stworzona możliwość oszustwa katalizuje ten czyn. Czynnikiem, który może decydować o udziale w oszustwie jest opłacalność nielegalnego przedsięwzięcia (Tyszka 2001; Dobrowolski 2005). G.Simmel zauważa, iż uleganie silniejszej pokusie jest w odczuciu społecznym czymś bardziej dopuszczalnym niż uleganie mniejszej pokusie (Simmel 1997). Znanym mechanizmem jest stopniowe oswajanie się z pokusą tzw. „od rzemyka do konika". Osoby narażone na pokusę zwykle zaczynają jej ulegać w niewielkim stopniu, aż czynią to w stopniu coraz większym (Cialdini 2000). Do wspomnianych wyżej mechanizmów dodać jeszcze należy jeden powodowany konformizmem. Ludzie decydują o tym, czy coś jest poprawne czy nie jest poprzez odwołanie się do tego, co myślą na dany temat inni ludzie. Ludzie uważają jakieś zachowanie za dopuszczalne w danej sytuacji, jeśli inni, których widzą tak właśnie się zachowują (Cialdini 2000). Jeśli szereg pojazdów przed nami jedzie z prędkością większą od dozwolonej to istnieje duże prawdopodobieństwo, że jadąc samochodem dostosujemy się do ogółu i także złamiemy zakaz prędkości (Dobrowolski 2005). Na zakończenie tej części monografii należy wspomnieć o cechach oszusta. Pomysłowość, łatwość nawiązywania kontaktów, wiara w siebie, tupet to cechy spotykane u oszustów. Jednym z najsłynniejszych oszustów był Francuz Lustig znany z tego, iż sprzedał wieżę Eiffla. Polski oszust o nazwisku Cynjan sprzedał chłopu ze wsi stojącą w centrum Warszawy Kolumnę Zygmunta (Dobrowolski 2008a, 15, 18, 20; Hołyst 1981, 76).

4. Penalizacja zjawisk korupcyjnych i oszustwa

Nazwa korupcja nie występuje w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny. Ustawa określa natomiast kategorie przestępstw korupcyjnych, na przykład: sprzedajność, czyli łapownictwo bierne (art. 228 k.k.), lub przekupstwo czyli łapownictwo czynne (art. 229 k.k.) albo płatna pro-

tekcja (art. 230 k.k.). Zawiera także rozwiązania, które mają eliminować solidarność sprawców łapownictwa, czyli zjawisko, które utrudnia wykrycie korupcji.

W art. 228 k.k. określającym odpowiedzialność karną za sprzedajność (łapownictwo bierne) przewidziano penalizację zachowania osoby pełniącej funkcję publiczną, polegającego na żądaniu korzyści majątkowej. Zachowanie sprawcy polegające na przyjęciu korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy podlega karze pozbawienia wolności do lat 8. Zachowanie sprawcy uzależniającego przyjęcie korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy za zachowanie stanowiące naruszenie przepisów prawa, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. Karze tej podlega także ten, kto, w związku z pełnieniem funkcji publicznej, uzależnia wykonanie czynności służbowej od otrzymania korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy lub takiej korzyści żąda. Przyjęcie korzyści majątkowej znacznej wartości albo jej obietnicy w związku z pełnieniem funkcji publicznej stanowi czyn zagrożony karą pozbawienia wolności od lat 2 do lat 12.

W przypadku łapownictwa czynnego, w typie podstawowym określonym w art. 229 § 1 k.k. wprowadzono zapis, że udzielenie lub obietnica udzielenia korzyści majątkowej lub osobistej osobie pełniącej funkcję publiczną jest karalne tylko wtedy, gdy ma związek z pełnieniem tej funkcji. Górna granica kary wynosi lat 8. W formie kwalifikowanej przekupstwa określonej w art. 229 § 3 k.k. wprowadzono termin naruszenie przepisów prawa. Przez „czynność stanowiącą naruszenie przepisu prawa" należy rozumieć tylko takie zachowanie osoby pełniącej funkcję publiczną, które jest sprzeczne z bezwzględnie obowiązującym zakazem lub nakazem wskazanym w odpowiednim przepisie prawa. W art. 229 § 3 k.k. w postaci definiowanej jako tzw. łapówka wynagradzająca uwzględniono obok udzielania korzyści majątkowej lub osobistej, także obietnicę ich udzielania. Za ten czyn przewidziano karę do 10 lat pozbawienia wolności. Czyn polegający na udzieleniu albo obiecywaniu udzielenia osobie pełniącej funkcję publiczną, w związku z pełnieniem tej funkcji, korzyści majątkowej znacznej wartości, podlega karze pozbawienia wolności do lat 12.

Odnotować należy, że „pełnienie funkcji publicznej" w rozumieniu przepisów art. 228 k.k. i art. 229 k.k. dotyczy także zarządzania jednoosobową spółką Skarbu Państwa i reprezentowania jej na zewnętrz przez członka Zarządu tej spółki[16]. W art. 115 § 19 k.k. zawarto definicję osoby pełniącej funkcję publiczną. Jest nią funkcjonariusz publiczny, członek organu samorządowego, osoba zatrudniona w jednostce organizacyjnej dysponującej środkami publicznymi chyba, że wykonuje wyłącznie czynności usługowe, a także inna osoba, której uprawnienia i obowiązki w zakresie działalności publicznej są określone lub uznane przez ustawę lub wiążącą państwo polskie umową międzynarodową. W świetle powyższego odnotować należy, iż pojęcie osoby pełniącej funkcję publiczną ma szerszy zakres znaczeniowy od pojęcia funkcjonariusz publiczny. Oznacza to rozszerzenie zakresu penalizacji zachowań korupcyjnych, tak odmian czynnych, jak i biernych.

W przypadku płatnej protekcji (art. 230 k.k.) górną granicę odpowiedzialności karnej ustalono na osiem lat. Penalizacji w trybie art. 230 k.k. podlega sprawca płatnej protekcji podejmujący się pośrednictwa w zamian za korzyść osobistą. Odnotować należy, że nie jest istotne, czy sprawa, której załatwienia podjął się sprawca przestępstwa z art. 230 k.k. leżała w zakresie funkcjonowania danej instytucji czy konkretnego funkcjonariusza. Sprawa może być także upozorowana przez osobę powołującą się, która w nadziei na korzyść wymyśla fikcję jakiejś sprawy, doprowadzając jednym czynem inną osobę do niekorzystnego rozporządzenia mieniem. Mamy wówczas do czynienia z kumulatywnym zbiegiem przepisów ustawy - art. 230 i 286 § 1 k.k. Podobnie należy ocenić sytuację, gdy sprawca powołuje się na swoje wpływy, których w rzeczywistości nie posiada bądź wprawdzie je ma, ale nie zamierza z nich skorzystać (Surkont 2000).

[16] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 września 2010 r. I KZP 16/10,* dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/I%20KZP%2016-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Odpowiedzialności za przestępstwo określone w art. 230 § 1 k.k. podlega osoba powołująca się na wpływy w krajowej jednostce organizacyjnej dysponującej środkami publicznymi, podejmująca się pośrednictwa w załatwieniu sprawy w zamian za korzyść majątkową lub osobistą albo jej obietnicę[17]. Podjęcie się pośrednictwa oznacza porozumienie w sprawie starań, które sprawca poczyni w danej instytucji, a które mogłyby doprowadzić do korzystnego dla poszukującego pośrednictwa załatwienia sprawy. Porozumienie to obejmuje również korzyść majątkową, którą sprawca za pośrednictwo uzyskuje bądź później uzyska w wypadku obietnicy korzyści. Korzystający z pośrednictwa liczy oczywiście na pomyślne załatwienie sprawy. Jednak w dyspozycji art. 230 k.k. jest mowa o podjęciu się pośrednictwa, a nie faktycznym pośredniczeniu. Jest to przestępstwo formalne, do którego dochodzi niezależnie od tego, czy sprawca działał w faktycznym zamiarze pośredniczenia, a w wypadku pośrednictwa obojętna jest jego skuteczność. Przestępstwo jest dokonane w momencie podjęcia się pośrednictwa w zamian za korzyść majątkową lub jej obietnicę. Nie jest dla jego dokonania istotne, czy to pośrednictwo w rzeczywistości miało miejsce czy okazało się skuteczne (Surkont 2000).

Podmioty gospodarcze ubiegające się o finansowane ze środków publicznych dostawy usług lub wykonanie robót budowlanych, zainteresowane uzyskaniem określonej decyzji mogą wpływać na osoby podejmujące decyzje. Art. 230a k.k. penalizuje przestępstwo czynnej płatnej protekcji. Stanowi, iż kto udziela albo obiecuje udzielić korzyści majątkowej lub osobistej w zamian za pośrednictwo w załatwieniu sprawy w instytucji państwowej, samorządowej, organizacji międzynarodowej albo krajowej lub w zagranicznej jednostce organizacyjnej dysponującej środkami publicznymi, polegające na bezprawnym wywarciu wpływu na decyzję, działanie lub zaniechanie osoby pełniącej funkcję publiczną, w związku z pełnieniem tej funkcji, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8.

Z powyższego zapisu wynika, że udzielona korzyść czy jej obietnica ma pozostawać w związku z załatwieniem sprawy. Ustawa nie przesądza wyniku sprawy, a więc, czy ma być ona rozstrzygnięta pozytywnie, czy negatywnie dla którejś ze stron postępowania. Skoro korzyść lub jej obietnica jest udzielana za pośrednictwo w załatwieniu sprawy, niewątpliwie chodzi o jej załatwienie zgodnie z wolą udzielającego korzyści (Stefański 2004).

Przekroczenie uprawnień lub niedopełnienie obowiązków to kolejne przestępstwo. W typie podstawowym określonym w art. 231 § 1 k.k. przewidziano karę pozbawienia wolności do lat 3 dla funkcjonariusza publicznego, który, przekraczając swoje uprawnienia lub niedopełniając obowiązków, działa na szkodę interesu publicznego lub prywatnego. Jeśli natomiast celem sprawcy jest osiągnięcie korzyści majątkowej lub osobistej, ustawa w art. 231 § 2 k.k. przewiduje karę pozbawienia wolności od roku do lat 10.

W przypadku, gdy zachowanie funkcjonariusza publicznego bezpośrednio zagraża interesowi gminy, a zatem w wypadku pokrzywdzenia gminy przestępstwem określonym w art. 231 § 1 k.k. (vide art. 49 § 1 k.p.k.) podmiotem uprawnionym do realizacji uprawnień przysługujących pokrzywdzonemu jest wójt (burmistrz, prezydent), zgodnie z art. 51 § 1 k.p.k. w związku z art. 11a ust. 1 i art. 31 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.

Art. 231 § 3 k.k. przewiduje karalność za nieumyślną realizację znamion typu czynu zabronionego opisanego w § 1, którego skutkiem jest wyrządzenie istotnej szkody.Nieumyślność takiego czynu należy oceniać na płaszczyźnie art. 9 § 2 k.k.

Art. 296a k.k. penalizuje łapownictwo w obrocie gospodarczym i określa trzy kategorie przestępczego przyjęcia korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy przez osobę pełniącą funkcję kierowniczą w jednostce organizacyjnej wykonującej działalność gospodarczą lub mają-

[17] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 października 2009 r. IV KK 174/09*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/IV%20KK%20174-09.pdf [dostęp: 22.08.2018].

cą, z racji zajmowanego stanowiska lub pełnionej funkcji, istotny wpływ na podejmowanie decyzji związanych z działalnością takiej jednostki: (1) w zamian za zachowanie mogące wyrządzić tej jednostce szkodę majątkową; (2) za czyn nieuczciwej konkurencji; (3) za niedopuszczalną czynność preferencyjną na rzecz nabywcy lub odbiorcy towaru, usług lub świadczenia.

Za przyjęcia korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy przez osobę pełniącą funkcję kierowniczą a także udzielenie albo obietnicę udzielenia korzyści majątkowej lub osobistej ustawa przewiduje karę pozbawienia wolności do lat 5. Jeżeli sprawca czynu określonego w art. 296a § 1 k.k. wyrządza znaczną szkodę majątkową, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8.

Odnotować należy, że w sytuacji, gdy dana państwowa jednostka organizacyjna wykonuje, obok funkcji władczych, także działalność gospodarczą, to odpowiedzialność na podstawie art. 296a k.k. ponosić mogą tylko te osoby (pełniące funkcje kierownicze w danej jednostce lub mające z racji zajmowanego stanowiska lub pełnionej funkcji istotny wpływ na podejmowanie decyzji związanych i z działalnością tej jednostki), które przyjęły korzyści majątkowe lub osobiste albo ich obietnice tylko w związku z działalnością gospodarczą wykonywaną w danej jednostce (Górniok 2006).

O. Górniok zauważa także, że skoro przepisy prawa upadłościowego zawierają regulację prawną odnoszącą się tylko do przedsiębiorców, to odnoszą się one do legalnej definicji działalności gospodarczej. Pozwala to również na odniesienie do przestępstw określonych w art. 296a k.k. Jednostka, wobec której zastosowano postępowanie upadłościowe, nie traci swego statusu jako przedsiębiorca, z wyjątkiem ograniczeń przyjętych w tym prawie, i osoby pełniące funkcje kierownicze oraz mające istotny wpływ na podejmowane decyzje, mogą ponosić odpowiedzialność karną na podstawie art. 296a k.k. (Ibidem).

Przepisy ustawy Kodeks karny penalizują zachowania polegające na przygotowaniu lub przekazywaniu fałszywych, nieścisłych lub niekompletnych oświadczeń lub dokumentów, a także używanie takich dokumentów w celu popełnienia przestępstwa oszustwa . Dokonanie oszustwa, polegającego na doprowadzeniu, w celu uzyskania korzyści majątkowej, innej osoby do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem za pomocą wprowadzenia jej w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, podlega karze na podstawie art. 286 § 1 k.k. Sprawca oszustwa zagrożony jest karą pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8, zaś w wypadku mniejszej wagi karą: grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Odnotować jednakże należy, iż nie każde wprowadzenie drugiej osoby w błąd, albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, stanowi oszustwo ścigane z urzędu. W myśl art. 286 § 4 k.k., jeżeli czyn oszustwa popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Określone w art. 286 k.k. przestępstwo oszustwa jest przestępstwem umyślnym, zaliczanym do tzw. celowościowej odmiany przestępstw kierunkowych. Ustawa kodeks karny wymaga, aby zachowanie sprawcy było ukierunkowane na określony cel, którym w przypadku oszustwa jest osiągnięcie korzyści majątkowej. Istotnym elementem rozporządzenia mieniem w rozumieniu art. 286 § 1 k.k. jest jego dobrowolność, albowiem pokrzywdzony dokonuje określonej czynności rozporządzającej zgodnie z własną wolą. Warunkiem odpowiedzialności karnej z art. 286 § 1 k.k. jest tożsamość osoby wprowadzonej w błąd i osoby rozporządzającej mieniem.

Niekorzystnym rozporządzeniem mieniem, jako znamieniem przestępstwa oszustwa, jest każda czynność o charakterze określonej dyspozycji majątkowej, odnoszącej się do ogółu praw majątkowych, ale i zobowiązań kształtujących sytuację majątkową, która skutkuje ogólnym pogor-

szeniem sytuacji majątkowej pokrzywdzonego, w tym zmniejszeniem szans na zaspokojenie roszczeń w przyszłości[18].

Zagrożenie związane z popełnieniem oszustwa informatycznego określa art. 287 § 1 k.k., który stanowi, że kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub wyrządzenia innej osobie szkody, bez upoważnienia, wpływa na automatyczne przetwarzanie, gromadzenie lub przekazywanie danych informatycznych lub zmienia, usuwa albo wprowadza nowy zapis danych informatycznych, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. Według art. 287 § 2 k.k. w wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku. Jeżeli oszustwo popełniono na szkodę osoby najbliższej ściganie, zgodnie z art. 287 § 3 k.k. następuje na wniosek pokrzywdzonego. Wpływanie na proces automatycznego przetwarzania, gromadzenia lub przesyłania informacji, o którym mowa w art. 287 § 1. k.k. oznacza ingerencję podmiotu zewnętrznego w ten proces w taki sposób, że po zakończeniu oddziaływania sprawcy, jego przebieg (a w szczególności przetwarzanie, gromadzenie lub przesyłanie) będzie inny, niż w wypadku, gdyby czynność sprawcy nie została dokonana. Odnotować należy, że działanie polegające na posługiwaniu się sfabrykowanymi wydrukami komputerowymi w celu uzyskania korzyści majątkowej poprzez wprowadzenie innej osoby w błąd, wypełniać będzie znamiona klasycznego oszustwa (art. 286 k.k.), a urządzenia teleinformatyczne stanowić będą jedynie środek służący do wpływania przez sprawcę na procesy decyzyjne osoby oszukiwanej (Korczyński, Koszut 2002).

Oszustwo kredytowe penalizuje art. 297 k.k. Artykuł ten ma na celu zarówno ochronę prawidłowości obrotu gospodarczego, która podlega ochronie także przez przepisy ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o obrocie instrumentami finansowymi (Dz. U. z 2017 r., poz. 1768 ze zm.), jak też zapewnienie prawidłowości obrotu dokumentami. Ww. artykuł zakłada karę pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat. Nie będzie podlegał odpowiedzialności karnej z omawianego przepisu ten, kto przed wszczęciem postępowania karnego dobrowolnie zapobiegł wykorzystaniu wsparcia finansowego lub instrumentu płatniczego, określonych w § 1 ww. artykułu, zrezygnował z dotacji lub zamówienia publicznego albo zaspokoił roszczenia pokrzywdzonego.

Należy zwrócić uwagę, że jeżeli ubiegający się o kredyt przedłoży nierzetelne oświadczenia mając z góry zamiar jego niespłacenia, a więc działając w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, a następnie dojdzie do przyznania kredytu, czyli skutku w postaci niekorzystnego rozporządzenia mieniem, sprawca będzie odpowiadać zarówno z art. 286 § 1 k.k., jak i z art. 297 § 1 k.k. w związku z art. 11 § 2 k.k. Natomiast, jeśli do takiego niekorzystnego rozporządzenia mieniem nie dojdzie i to na skutek interwencji kredytodawcy, to w rozpatrywanej sytuacji może nastąpić kumulatywny zbieg przepisów art. 13 § 1 k.k. w związku z art. 286 § 1 k.k. i art. 297 § 1 k.k., w związku z art. 11 § 2 k.k.

Popełnienie przestępstwa z art. 297 § 1 k.k. następuje już w momencie, gdy sprawca przedłoży fałszywe lub stwierdzające nieprawdę dokumenty bądź nierzetelne pisemne oświadczenie, niezależnie od tego, czy doprowadziły one do uzyskania kredytu, pożyczki bankowej, gwarancji kredytowej, dotacji, subwencji. Przepis penalizuje czynności przygotowawcze do podjęcia ostatecznej decyzji o przyznaniu kredytu (Kurzępa 1998).

Należy zauważyć, że zbieg art. 297 § 1 k.k. z art. 286 § 1 k.k. (niezależnie od formy stadialnej popełnienia tego przestępstwa) jest możliwy jedynie pod warunkiem, że sprawca od początku działał w celu wyłudzenia kredytu. Jeśli zamiaru takiego z góry nie powziął lub nie można mu go udowodnić, pozostaje odpowiedzialność jedynie z art. 297 § 1 k.k. (Pyka 1999).

[18] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 czerwca 2010 r. IV KK 1/10*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/IV%20KK%201-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Przestępstwo określone w art. 297 § 1 k.k. jest przestępstwem formalnym co powoduje, że w przypadku stwierdzenia jego popełnienia nie można mówić o wystąpieniu jakiejkolwiek szkody, która mogłaby zostać następnie naprawiona przez sprawcę. Ogólnym przedmiotem ochrony tego przepisu jest prawidłowość funkcjonowania obrotu gospodarczego. Penalizację oszustwa z art. 297 k.k. uzupełniają omówione wcześniej przepisy art. 286 k.k. oraz o przywłaszczeniu mienia (art. 284 K.k.), zwłaszcza przywłaszczeniu powierzonego mienia (art. 284 § 2 k.k.), a także o sprzeniewierzeniu dotacji lub subwencji. Vide art. 82 ustawy z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy (Dz. U. z 2017 r., poz. 2226 ze zm.) (kks).

Zagrożenie związane z dokonaniem oszustwa ubezpieczeniowego określa art. 298 k.k. W myśl tego artykułu, osoba, która w celu uzyskania odszkodowania z tytułu umowy ubezpieczenia, powoduje zdarzenie będące podstawą do wypłaty takiego odszkodowania, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. Ustawodawca przewidział możliwość odstąpienia od penalizacji oszustwa w sytuacji, gdy sprawca, przed wszczęciem postępowania karnego dobrowolnie zapobiegł wypłacie odszkodowania (art. 298 § 2 k.k). Poza zakresem penalizacji z art. 298 k.k. leży pozorowanie wypadku będącego podstawą do wypłaty renty lub innego świadczenia z tytułu umowy ubezpieczenia osobowego, które mają postać umówionej sumy pieniężnej. Takie świadczenie nie ma bowiem charakteru odszkodowawczego (Górniok 1997, 35). Jeżeli jednak sprawca złoży wniosek o uzyskanie nienależnego świadczenia, to takie działanie sprawcy może być karane z art. 286 k.k.

Penalizację oszustwa kapitałowego określa art. 311 k.k. Artykuł ten stanowi, że kto w dokumentacji związanej z obrotem papierami wartościowymi, rozpowszechnia nieprawdziwe informacje lub przemilcza informacje o stanie majątkowym oferenta, mające istotne znaczenie dla nabycia, zbycia papierów wartościowych, podwyższenia albo obniżenia wkładu, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

Art. 76 cyt. wcześniej ustawy z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy określa odpowiedzialność z tytułu dokonywania oszustwa podatkowego. W myśl art. 76 § 1 kks, kto przez podanie danych niezgodnych ze stanem rzeczywistym lub zatajenie rzeczywistego stanu rzeczy wprowadza w błąd właściwy organ narażając na nienależny zwrot podatkowej należności publicznoprawnej, w szczególności podatku naliczonego w rozumieniu przepisów o podatku od towarów i usług, podatku akcyzowym, zwrot nadpłaty lub jej zaliczenie na poczet zaległości podatkowej lub bieżących albo przyszłych zobowiązań podatkowych, podlega karze grzywny albo karze pozbawienia wolności, albo obu tym karom łącznie.

Należy zwrócić uwagę, iż zachowanie polegające na wprowadzeniu w błąd, stanowiące znamię deliktu z art. 76 kks, dotyczyć musi istotnej okoliczności sprawy, tzn. takiej, która może mieć wpływ na dokonanie bezpodstawnego zwrotu podatkowej należności publicznoprawnej. Poza zakresem kryminalizacji z przepisu art. 76 kks pozostają działania sprawcy polegające na wprowadzeniu w błąd co do takich elementów, które nie mają wpływu na podjęcie przez organ decyzji o dokonaniu zwrotu, na przykład co do daty urodzenia, numeru NIP, numeru PESEL (Kardas, Łabuda 2003).

Kolejnym rodzajem przestępstwa jest oszustwo w przetargu publicznym. W myśl art. 305 k.k. karze pozbawienia wolności do lat 3 podlega:

- sprawca, który w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, udaremnia lub utrudnia przetarg publiczny albo wchodzi w porozumienie z inną osobą działając na szkodę właściciela mienia albo osoby lub instytucji, na rzecz której przetarg jest dokonywany,

- sprawca, który w związku z publicznym przetargiem rozpowszechnia informacje lub przemilcza istotne okoliczności mające znaczenie dla zawarcia umowy będącej przedmiotem przetargu albo wchodzi w porozumienie z inną osobą, działając na szkodę właściciela mienia

albo osoby lub instytucji, na rzecz której przetarg jest dokonywany. W przypadku, gdy pokrzywdzonym nie jest Skarb Państwa, ściganie przestępstwa określonego w art. 305 k.k. § 1 lub § 2 następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Prześledźmy niektóre tezy z piśmiennictwa poświęcone oszustwu w przetargu publicznym. W. Jaroch zauważa, że odpowiedzialność karną za rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji w związku z publicznym przetargiem lub zatajenie okoliczności mających istotne znaczenie dla wyniku przetargu określa art. 305 § 2 k.k. Na mocy tego przepisu będzie odpowiadała np. osoba, na której ciążył obowiązek informowania oferentów, podająca świadomie fałszywe dane, w celu doprowadzenia do wygrania przetargu przez jednego z nich (Jaroch 2004). Przestępstwa z art. 305 k.k., tj. udaremnianie przetargu oraz rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji, mogą być popełniane zarówno przez członków komisji przetargowych, jak i przez osoby biorące udział w postępowaniu w charakterze oferentów (Jaroch 2004).

Penalizację fałszu materialnego określa art. 270 k.k. W myśl art. 270 § 1 k.k. kto, w celu użycia za autentyczny, podrabia lub przerabia dokument lub takiego dokumentu jako autentycznego używa, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. W myśl § 2 tej samej karze podlega, kto wypełnia blankiet, opatrzony cudzym podpisem, niezgodnie z wolą podpisanego i na jego szkodę albo takiego dokumentu używa, zaś w myśl § 3 kto czyni przygotowania do przestępstwa określonego w § 1, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Dokument jest podrobiony wówczas, gdy nie pochodzi od tej osoby, w imieniu której został sporządzony, zaś dokument jest przerobiony wówczas, gdy osoba nieupoważniona zmienia dokument autentyczny. Przez podrobienie dokumentu należy rozumieć sporządzenie dokumentu polegające na zachowaniu pozorów, że dokument pochodzi od innej osoby. Przerobienie dokumentu zachodzi wówczas, gdy osoba nieupoważniona zmieni jego treść na inną od autentycznej.

„Podpis" w rozumieniu art. 270 § 2 k.k. oznacza znak graficzny umożliwiający ustalenie tożsamości osoby składającej podpis i musi być przez nią samą złożony. Nie można uznać, że podpisem jest odbitka własnoręcznego podpisu na blankiecie, niezależnie od tego jaką techniką uzyskana (faksymile, fax, skan komputerowy)[19].

Penalizacji podlega poświadczenie nieprawdy w dokumentach. Penalizacji oszustwa służy także art. 271 k.k. W myśl § 1 tego artykułu funkcjonariusz publiczny lub inna osoba uprawniona do wystawienia dokumentu, która poświadcza w nim nieprawdę co do okoliczności mającej znaczenie prawne, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. W wypadku mniejszej wagi (§ 2), sprawca podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności. Jeżeli sprawca dopuszcza się czynu określonego w § 1 w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8 (§ 3).

Przestępstwo z art. 271 § 1 k.k. skierowane jest przeciwko dokumentom, a więc przedmiotem ochrony jest tu pewność obrotu oparta na publicznym zaufaniu do dokumentów i domniemaniu prawdziwości pism mających taki charakter. Stąd też przestępstwo to ścigane jest z urzędu, a interes Państwa - jako podmiotu bezpośrednio pokrzywdzonego owym naruszeniem - reprezentuje prokurator[20]. Należy odnotować, że protokół odbioru robót jest niewątpliwie dokumentem w rozumieniu art. 115 § 14 k.k., albowiem potwierdza prawidłowe wykonanie umowy przez wyko-

[19] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 sierpnia 2011 r. V KK 35/1*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/V%20KK%2035-11.pdf [dostęp: 22.08.2018].

[20] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 października 2010 r. III KK 309/1*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/III%20KK%20309-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

nawcę i wynikające z tego jego prawo do wynagrodzenia. Jest podstawą do wystawienia faktury. Poświadczenie nieprawdy w takim dokumencie będzie penalizowane z art. 271 k.k.[21].

Nadużycie zaufania. Oszustwo finansowe może być karane na podstawie art. 286 § 1 k.k. Zachowanie osoby, dokonującej oszustwa finansowego, poprzez prowadzenie tzw. „kreatywnej księgowości", tj. wykazywanie w księgach rachunkowych i w sprawozdaniach finansowych danych niezgodnych ze stanem faktycznym, może być rozpatrywane także poprzez pryzmat nadużycia udzielonych tej osobie uprawnień, jak też może być kwalifikowane, jako niedopełnienie zaufania. Oszustwo finansowe może być zatem związane z przestępstwem nadużycia zaufania w obrocie gospodarczym, o którym stanowi art. 296 § 1 k.k.

Artykuł ten w cyt. § 1 stanowi, iż kto, będąc obowiązany na podstawie przepisu ustawy, decyzji właściwego organu lub umowy do zajmowania się sprawami majątkowymi lub działalności gospodarczą osoby fizycznej, prawnej albo jednostki organizacyjnej nie mającej osobowości prawnej, przez nadużycie udzielonych mu uprawnień lub niedopełnienie ciążącego na nim obowiązku, wyrządza jej znaczną szkodę majątkową, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Ustawodawca zwiększa zagrożenie karą, w przypadku, gdy sprawca przestępstwa określonego w § 1 działa w celu osiągnięcia korzyści majątkowej. W takiej sytuacji sprawca podlega zgodnie z § 2 ww. artykułu, karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8. W przypadku, gdy sprawca przestępstwa określonego w § 1 lub 2 wyrządza szkodę majątkową w wielkich rozmiarach, podlega, zgodnie z § 3 ww. artykułu, karze pozbawienia wolności od roku nawet do lat 10. Działanie nieumyślne sprawcy przestępstwa określonego w § 1 lub 3 ww. artykułu ogranicza jednakże karę pozbawienia wolności do lat 3 (§ 4). Warunkiem odstąpienia od ukarania, jest w myśl § 5 ww. artykułu, dobrowolne naprawienie w całości wyrządzonej szkody, przed wszczęciem postępowania karnego.

Należy odnotować, iż przez zajmowanie się sprawami majątkowymi lub działalnością gospodarczą, w rozumieniu art. 296 § 1 k.k., należy rozumieć wszelkie zachowania polegające na: rozstrzyganiu w tych sprawach, współdziałaniu w nich lub wpływaniu na rozstrzygnięcia (na przykład rozporządzanie mieniem, dokonywanie czynności prawnych udzielanie rady). Nie mieści się natomiast w tym pojęciu wypełnianie czynności ściśle wykonawczych ani też wypełnianie ściśle oznaczonych i precyzyjnych poleceń. W literaturze podkreśla się, że „zajmowanie się" nie jest wykonywaniem jakichkolwiek czynności związanych ze sprawami majątkowymi lub działalnością gospodarczą, lecz jedynie takich, które związane są z kompetencjami władczymi. Stąd też do kręgu podmiotów przestępstwa określonego w art. 296 § 1 k.k. nie mogą zostać zaliczone osoby wykonujące ściśle określone czynności w sposób niesamodzielny, jako wykonawcy cudzych poleceń. Warunkiem zaliczenia konkretnej osoby do kręgu podmiotów przestępstwa nadużycia zaufania w obrocie gospodarczym jest zatem ustalenie, że do jej obowiązków należy nie tylko dbałość o stan powierzonego mienia ale także przysparzanie mienia w procesie gospodarowania[22].

[21] Sąd Apelacyjny we Wrocławiu, Portal orzeczeń, *II AKa 174/17 - wyrok z uzasadnieniem Sąd Apelacyjny we Wrocławiu z 2017-07-20*, dostępny na stronie: http://orzeczenia.wroclaw.sa.gov.pl/content/$N/155000000001006_II_AKa_000174_2017_Uz_2017-07-20_002 [dostęp: 25.08.2018].

[22] Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 lipca 2009 r. V KK 82/09,* dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/V%20KK%2082-09.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Rozdział III

DETEKCJA ZJAWISK KORUPCJI I OSZUSTWA

1. Planowanie audytu śledczego

Jak każde racjonalne działanie, także audyt śledczy powinien być działaniem zorganizowanym. Wielorakość czynników sprzyjających występowaniu nielegalnych zjawisk w działalności spółki, w szczególności korupcji i oszustwa, którym poświęcono najwięcej uwagi w tej monografii wymaga zachowania dużej elastyczność w postępowaniu audytowym. Należy także pamiętać o selektywności badań. Takie podejście opiera się na założeniu, że nie warto „marnować" zasobów ludzkich i materialnych na badanie zagadnień, kiedy ryzyko wystąpienia nieprawidłowości polegających na naruszeniu określonych norm będzie niewielkie. Natomiast należy skoncentrować zasoby (zwykle ograniczone) na analizowaniu tych obszarów działalności spółki, które są o kluczowym znaczeniu dla jej funkcjonowania, jak też są najbardziej narażone na wystąpienie nieprawidłowości[23]. Ogólny schemat postępowania w audycie śledczym prezentuje rysunek 1, zaś schemat postępowania w detekcji korupcji i oszustw rysunek 2.

W portfelu inicjatyw audytu śledczego można wyróżnić dwie grupy. Po pierwsze, systematyczne inicjatywy audytów wynikające ze strategii spółki, czy programów naprawczych. Takie inicjatywy pojawiają się przed wystąpieniem zjawisk wskazujących na możliwość wystąpienia nieprawidłowości w działalności spółki. Po drugie inicjatywy spontaniczne, wynikające z obserwacji działalności spółki, sugestii, oczekiwań m.in. interesariuszy. Oba rodzaje inicjatyw służą przeciwdziałaniu występowaniu nieprawidłowości w działalności przedsiębiorstwa spółki. Ich następstwem jest rzecz jasna detekcja nielegalnych zjawisk. Niezależnie od rodzaju inicjatywy audytu śledczego jego planowanie oraz organizowanie powinno być zgodne z tzw. BOSCARD[24], a zatem powinno obejmować takie elementy, jak: tło audytu (*Backgroud*), jego cele (*Objectives*), zakres (*Scope*), ograniczenia (*Constraints*), założenia (*Assumptions*), ryzyka (*Risks*) i rezultaty (*Deliverables*).

Wśród metod i technik służących określaniu na etapie planowania zakresu podmiotowego i przedmiotowego audytu śledczego należy wymienić: techniki odroczonego wartościowania, listy kontrolne, techniki zbierania i analizowania opinii ekspertów, ankiety, wywiady, analizę tekstu, obserwacje, analizę morfologiczną z wykorzystaniem metody teratologicznej, czy macierzy odkrywczej Molesa. Analiza tekstu dotyczy dokumentów spółki, jak i m.in. informacji medialnych. Dane wynikające z takiej analizy należy porównywać z danymi pozyskanymi przy wykorzystaniu innych technik, gdyż jak trafnie zauważa R. Yin, wnioskowanie tylko na ich podstawie może być błędne (Yin 1994; Dobrowolski 2017a). Zagadnieniu analizy dokumentów poświęcono dalszą część niniejszego opracowania. Warto również przeprowadzić analizę artefaktów biorąc pod uwagę fakt, że dają one wgląd w kulturowe cechy obserwowanego obszaru, w tym formy zachowań. Artefakty mogą być wyrazem sposobu formułowania i osiągania celów przez kierownictwo i pracowników spółki (Yin 1994). Obserwacja pozwala na ustalenie m.in. obyczajów, zjawisk i stanowi nie tylko podstawę do analizy dokumentacji, czy wywiadów ale może również uzupełniać wymienione metody. Zastosowanie określonych rodzajów obserwacji, m.in.: nieuczestniczącej, uczestniczącej, bezpośredniej zależy od preferencji audytora śledczego i etapu

[23] Podrozdział opracowano wykorzystując publikację: Z. Dobrowolski (2017a), *Combating Corruption and Other Types of Organizational Pathologies*, Peter Lang GmbH, Frankfurt Am Main, 1-140.
[24] D. Haughey (2018), *BOSCARD (Terms of Reference)*, Project Smart, dostępne na stronie: https://www.projectsmart.co.uk/boscard.php [dostęp: 31.08.2018].

prowadzonych badań. Na przykład w początkowym etapie audytu podczas poznawania zjawisk zalecana jest obserwacja nieuczestnicząca pozwalająca na analizę zjawisk z „dystansu". Podobnie wybór rodzaju wywiadu zależy od etapu audytu. Na przykład wywiad niestandaryzowany, nieustrukturalizowany jest pomocny w zrozumieniu zachowań kierownictwa, pracowników audytowanej spółki. A zatem może być wykorzystywany w początkowym etapie badań.

W trakcie audytu należy zaplanować przeprowadzenie badań ilościowych, jak też badań jakościowych, a zatem idiograficznych. Fenomenologiczne podłoże badań jakościowych ma swoje zalety i wady. Audytor skupia się na wyczerpującym zbadaniu i opisie jednostkowych zjawisk i jednocześnie próbuje uchwycić te zdarzenia zewnętrzne, które mogą zmieniać jakościowo zjawiska poddane badaniom w ramach audytu. Badanie ma charakter indywidualny co powoduje, że rodzi się wątpliwość co do jego uniwersalności, a zatem w jakim zakresie analizowany przypadek pozwoli zrozumieć inne przypadki i czy na podstawie indywidualnego przypadku można wyciągać trafne wnioski (Konecki 2000, 18; Chełpa 2003, 68; Stańczyk 2013, 135).

W planowaniu przebiegu audytu śledczego można wykorzystać matrycę logiczną (*Logical Framework Approach*), która pozwala na analizę interesariuszy audytu śledczego, identyfikację kluczowych problemów, celów, środków służących ich realizacji, strategii. Na tej podstawie można opracować graficzną matrycę określającą cele audytu, jego mierzalne rezultaty, zasoby niezbędne do wykonania audytu (Trocki (red.) 2012, 94). Można również przedstawić sposoby mitygowania ryzyk niepowodzenia audytu. Taka matryca określana jako *design matrix* stosowana jest w amerykańskim naczelnym organie kontroli państwowej od dziesięcioleci (Dobrowolski 2004). Pomocnym narzędziem w planowaniu audytu śledczego jest tzw. drzewo problemów, które pozwala na powiązanie przyczyn oraz skutków zidentyfikowanych problemów audytu i przedstawienie wyników analizy w postaci graficznej, jak też tzw. drzewo celów pozwalające na graficzne powiązane celów cząstkowych z celem głównym oraz środkami niezbędnymi do ich osiągnięcia.

Należy przyjąć, że audyt śledczy jest projektem. A zatem można na etapie planowania audytu wykorzystać analizę SWOT. Przykładowy, autorski formularz analizy SWOT audytu śledczego przedstawiono poniżej.

Tabela 1. *Formularz analizy SWOT audytu śledczego*

Rodzaj oddziaływania na przebieg audytu	Czynniki oddziaływania na przebieg audytu	Znaczenie wystąpienia czynników dla realizacji celów audytu	Prawdopodobieństwo wystąpienia czynników (bardzo duże, duże, średnie, małe, bardzo małe)	Konsekwencje dla realizacji celów audytu	Działania mitygujące
Czynniki wewnętrzne: ….. … …..	Silne strony: Słabe strony:				

Czynniki zewnętrzne: …. …. …. Zagrożenia:	Szanse:				

Źródło: opracowanie własne

W pozycji silne strony należy wymienić czynniki wewnętrzne sprzyjające realizacji audytu, a w pozycji słabe strony czynniki wewnętrzne, które mogą utrudniać jego realizację. Takimi przykładowymi czynnikami zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi może być nastawienie kierownictwa średniego szczebla do audytorów. Chęć współpracy z audytorami ułatwia prowadzenie audytu. Opór, niechęć, opóźnianie dostarczenia wymaganych dokumentów może utrudnić, w tym opóźnić przebieg audytu. Szanse to czynniki zewnętrzne, które poprzez odpowiednie ich wykorzystanie mogą ułatwić prowadzenie audytu. Zagrożenia to czynniki zewnętrzne stanowiące bariery realizacji audytu. Do określenia czynników można stosować techniki heurystyczne, w tym burzę mózgów i jej odmiany. Określeniu czynników powinno towarzyszyć ustalenie znaczenia i prawdopodobieństwa ich wystąpienia oraz konsekwencji, sposobów ograniczania ich negatywnego wpływu lub wzmacniania pozytywnego oddziaływania, tak aby uzyskać efekt synergii audytu śledczego.

W trakcie planowania audytu śledczego należy wyodrębnić zadania i określić czas ich realizacji, biorąc jednakże pod uwagę konieczność zaplanowania rezerwy czasowej (mogą zaistnieć nieprzewidziane sytuacje). Takie podejście pozwala na określenie czasu trwania całego audytu. Odnotować należy, że czas trwania zadania nie jest tym samym, co rzeczywisty czas pracy poświęcony na jego realizację. Czas trwania zadania zależy od ilości zasobów, które zostały zaangażowane do jego realizacji. Logika podpowiada, że jeżeli jedna osoba realizuje daną czynność w ciągu 8 godzin, to dwóm osobom to samo zadanie powinno zająć 4 godziny. Niestety zależność pomiędzy ilością zaangażowanych zasobów a czasem trwania zadania nie jest liniowa (Wysocki 2013, 242). Wśród technik estymacji czasu trwania zadań audytowych można wyróżnić (Wysocki 2013, 244): technikę wykorzystującą podobieństwa do innych działań; technikę wykorzystującą dane historyczne; technikę wykorzystującą opinie ekspertów; technikę delficką; technikę trzech punktów oraz technikę delficką uśredniającą[25]. W przypadku techniki wykorzystującej podobieństwa do innych działań należy zidentyfikować przebieg innego zakończonego audytu obejmującego podobne zagadnienia. Następnie należy porównać strukturę podziału pracy obu audytów i zidentyfikować te zadania, które wykazują podobne cechy. Na tej podstawie można oszacować czas trwania zadania. Technika wykorzystująca dane historyczne opiera się na wykorzystaniu informacji o przebiegu dotychczas zrealizowanych audytów. Informacje w niej zawarte powinny pozwolić na określenie odchylenia pomiędzy planowanym a rzeczywistym czasem realizacji zadań w organizacji. Wykorzystując tę technikę identyfikuje się zadania podobne, sprawdza czas ich realizacji i oblicza średnią. Na postawie tej wartości można określić ile czasu audytorzy potrzebują, aby wykonać zadanie (Wysocki 2013, 244- 245).

[25] M. Wasik (2018), *Estymacja czasu trwania zadań, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Estymacja_czasu_trwania_zadań [dostęp: 05.07.2018].

Technika wykorzystująca rady ekspertów jest stosowana, gdy zadanie audytowe nie było realizowane w danej organizacji. Brak informacji powoduje, że nie można określić czasu trwania audytu na podstawie podobieństwa lub danych historycznych. W takiej sytuacji należy skorzystać z porad ekspertów: innych firm audytorskich, naukowców, doradców z firm konsultingowych. Niezawodność oszacowania czasu trwania zadania, zależy od tego jak bardzo projekt audytu współgra z poprzednimi doświadczeniami ekspertów. R.K. Wysocki trafnie zauważa, że eksperci mają tendencję do przeszacowywania czasu trwania zadania. Zwłaszcza, gdy zadanie nie zostało jasno zdefiniowane, jest złożone lub zawiera dużą liczbę podzadań. Techniki delfickiej używa się w przypadku, gdy nie można skorzystać z trzech prezentowanych wcześniej technik szacowania czasu. Do rozwiązania problemu wykorzystuje się sumę wiedzy członków zespołu. Zastosowania techniki sprowadza się do zorganizowania trzech tur, podczas których uczestnicy określają czas trwania zadania. Przedstawia się specjalistom projekt audytu i opisuje zadanie, którego czas trzeba określić. Po prezentacji zadaje się pytanie o oszacowanie pracochłonności. Wyniki prezentuje się całej grupie (np. w postaci histogramu). Osoby które podały najniższe i najwyższe wyniki prosi się o uargumentowanie swojego oszacowania. Następnie kolejny raz prosi się każdego o określenie czasu trwania zadania. Kolejny raz prezentuje się wyniki i prosi osoby o argumentację, po czym przeprowadza się kolejną rundę szacowania. Przyjmuje się, że czas trwania zadania uzyskany w ten sposób jest właściwą prognozą. W różnych wariantach techniki dopuszcza się dyskusję pomiędzy członkami grupy lub izoluje się poszczególnych uczestników od siebie. Technika trzech punktów opiera się na obliczeniach statystycznych. Czas trwania zadania jest zmienną losową. Do oszacowania wykorzystuje się prawdopodobieństwo odchylenia od średniej. Technika 3 punktów może być stosowana na bazie danych historycznych lub rad ekspertów. Określa się trzy scenariusze realizacji zadania audytowego: optymistyczny (O) - możliwie najkrótszy czas realizacji. W tym scenariuszu nie wystąpiły żadne problemy; pesymistyczny (P) - możliwie najdłuższy czas realizacji. W tym scenariuszu zakłada się, że zaistniały wszystkie zdarzenia, które mogły wydłużyć czas realizacji; najbardziej prawdopodobny (N) - czas najbardziej spodziewany. Oczekiwany (E) czas realizacji zadania jest średnią ważoną z podanych czasów (Wysocki 2013, 247)

$$E = \frac{O + 4N + P}{6}$$

W końcu, technika delficka uśredniająca jest połączeniem techniki delfickiej i techniki 3 punktów. Przeprowadza się trzy panele, aby określić czas optymistyczny, pesymistyczny i najbardziej prawdopodobny. Następnie uśrednia się go przy pomocy techniki 3 punktów (Wysocki 2013, 244-248)[26].

Zgodnie z zasadą pisemności określenie założeń audytu śledczego powinno być udokumentowane, aby można było odtworzyć sposób podejmowania decyzji w sprawie audytu. Przykładową kartę audytu śledczego przedstawiono poniżej.

Tabela 2. *Karta audytu śledczego*

Karta audytu śledczego w spółce …….	
Nazwa audytu	
Numer porządkowy audytu	

[26] M. Wasik (2018), *Estymacja czasu trwania zadań, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Estymacja_czasu_trwania_zadań [dostęp: 05.07.2018].

Rodzaj audytu	Nowy	Kontynuowany
Planowany termin audytu	Rozpoczęcia:	Zakończenia:
Podstawowe założenia audytu śledczego		
Tło audytu Charakterystyka problemu	*Podać zwięźle (max. do 500 wyrazów) przyczyny inicjowania audytu, określić inicjatora*	
Cele audytu	*Podać zwięźle ogólny cele i cele cząstkowe audytu biorąc pod uwagę koncepcję SMART*	
Zakres audytu	*Podać główne obszary, funkcje, procesy jakie będą objęte audytem*	
Opis zakładanych rezultatów	*Podać oczekiwane, pożądane rezultaty audytu wraz ze wskazaniem użytkowników tych rezultatów*	
Związek audytu ze strategią organizacji	*Podać w jaki sposób cele audytu wspierają strategię przedsiębiorstwa spółki, które zadania zależą od pomyślnego rezultatu audytu*	
Ograniczenia audytu	*Podać zidentyfikowane ograniczenia dotyczące metodologii, uprawnień, terminów, zasobów itp.*	
Ocena ryzyka audytu	*Wymienić ryzyka grożące powodzeniu realizacji celów audytu. Wskazać działania mitygujące.*	
Analiza potrzeb informacyjnych	*Podać jakie informacje należy uzyskać, kiedy i od kogo, aby skutecznie zrealizować cele audytu*	
Analiza zasobów audytu	*Podać jaki będzie wstępny budżet audytu na podstawie określonego zakresu prac i ograniczeń audytu. Uwzględnić koszty wynagrodzeń osobowych wynikających z iloczynu liczby dni i liczby audytorów niezbędnych do wykonania zadania audytowego*	
Kierownik audytu	*Podpis i data*	
Osoba nadzorująca audytorów	*Podpis i data*	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2004; Trocki (red.) 2012

Na etapie planowania audytu należy uwzględnić ryzyko audytu.

Tabela 3. Rodzaje ryzyka w audycie śledczym

Rodzaj ryzyka	Charakterystyka ryzyka
Ryzyko nieodłączne (*Inherent Risk*)	Ryzyko, że w toku funkcjonowania audytowanej spółki wystąpią istotne nieprawidłowości
Ryzyko zawodności systemów kontroli wewnętrznej (*Control Risk*)	Ryzyko, że system kontroli wewnętrznej nie zapobiegnie, nie wykryje istotnych nieprawidłowości w funkcjonowaniu audytowanej organizacji.
Ryzyko niewykrycia nieprawidłowości przez audytora śledczego (*Detection Risk*)	Ryzyko, że audytor śledczy nie wykryje nieprawidłowości nieujawnionych przez system kontroli wewnętrznej audytowanej spółki. Owe nieprawidłowości będą istotne z punktu widzenia interesariuszy spółki
Ryzyko audytu śledczego (*Overall forensic audit risk*)	Ryzyko, że pomimo audytu błędne sprawozdanie finansowe audytowanej spółki zostanie uznane za prawdziwe, a osoby winne powstania nieprawidłowości nie zostaną ujawnione

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; NIK 2000, 24-27

Zależność pomiędzy przedstawionymi wyżej rodzajami ryzyka można przedstawić w postaci wzoru: Ryzyko kontroli (OFAR) = Ryzyko nieodłączne (IR) x Ryzyko zawodności systemów kontroli wewnętrznej (CR) x Ryzyko niewykrycia przez audytora śledczego (DR), czyli $OFAR = IRxCRxDR$

Przykładowy formularz do szacowania ryzyka audytu śledczego przedstawiono poniżej.

Tabela 4. *Formularz szacowania ryzyka audytu śledczego*

Rodzaj ryzyka	Poziom ryzyka			Uzasadnienie (max. 500 wyrazów)
	Małe	Średnie	Duże	
Nieodłączne (IR)				
Kontroli (CR)				
Detekcji (DR)				
Audytu śledczego (OFAR)				

Sporządził:	Data:	Uwagi:
Zatwierdził:	Data:	Uwagi:

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2008

Jeszcze niedawno konstatacja, że ryzyko nieodłączne należy określić na podstawie dotychczasowych wyników działalności spółki byłaby w pełni prawdziwa. Ostatnie przypadki upadku podmiotów notowanych na polskiej giełdzie, w tym takich, które współpracowały z bankami, czy administracją publiczną uzmysławia, iż zasadność takiej konstatacji rodzi uzasadnione wątpliwości. Podmiot nieobarczony historią złego funkcjonowania może być de facto zainfekowany oszustwami, czy korupcją. Takim podmiotem może być lider rankingów biznesowych. Niczego nie można wykluczyć – takie założenie powinno przyświecać audytorom śledczym. W przypadku audytu śledczego zaleca się zatem ustalenie ryzyka nieodłącznego jako wysokiego, gdy istnieją trzy kategorie ryzyk: niskie, średnie i wysokie. Za takim podejściem przemawia to, że działalność spółek Skarbu Państwa lub spółek komunalnych z uwagi na złożoność przedsięwzięć, relacje z innymi podmiotami jest narażona na wystąpienie nieprawidłowości. W szczególności za podwyższeniem wielkości ryzyka nieodłącznego powinny przemawiać następujące okoliczności: częste zmiany na stanowiskach głównej księgowej lub dyrektora finansowego przedsiębiorstwa spółki, a także w przypadku grupy kapitałowej przekazanie służbom spółki zależnej prowadzenia usług księgowych, kadrowych spółek wchodzących w skład grupy kapitałowej. W tym ostatnim przypadku socjogram grupy kapitałowej może nie odpowiadać organigramowi i może istnieć wiele relacji latentnych (wyjaśnienie w dalszej części opracowania). Reasumując, zmiany lub zwiększenie punktów absorpcji informacji, o których mowa w dalszej części opracowania, zwiększa poziom ryzyka nieodłącznego.

Badanie prawidłowości funkcjonowania kontroli wewnętrznej służy ustaleniu, czy zapewnia ona, że nie występują przypadki przywłaszczenia środków finansowych, transakcje finansowe są legalne, zgodne z założeniami, księgowane zgodnie z obowiązującymi procedurami rachunkowymi, co pozwala na przygotowanie rzetelnego sprawozdania finansowego oraz informacji pozafinansowych. Ustalenie skuteczności kontroli wewnętrznej pozwala na ograniczenie zakresu badania operacji i sald księgowych. Co to oznacza w praktyce. Otóż audytorzy muszą ustalić ryzyko zawodności systemów kontroli wewnętrznej, które dzieli się na wysokie, średnie lub małe. Wysokie ryzyko zawodności systemów kontroli wewnętrznej oznacza, iż nie można opierać się na wynikach kontroli wewnętrznej. Oznacza to także, iż należy się spodziewać znacznej ilości nieprawidłowości. Średnie ryzyko oznacza, iż kontroli wewnętrznej nie można uznać za w pełni skuteczną. A zatem należy się spodziewać pewnej ilości nieprawidłowości. Małe ryzyko oznacza, iż kontrola wewnętrzna jest skuteczna w wykrywaniu, zapobieganiu powstaniu nieprawidłowości. Nie należy się zatem spodziewać w toku audytu zaistnienia dużej liczby nieprawidłowości. Szacowanie ryzyka opiera się na doświadczeniu audytorów, w tym z dotychczasowym funkcjonowaniem systemu kontroli wewnętrznej. Technika estymacji ryzyka za pomocą symptomów nieprawidłowości (przedstawiona w dalszej części tego opracowania) może być pomocna w określaniu poziomu ryzyka zawodności systemów kontroli wewnętrznej.

Ryzyko niewykrycia przez audytora nieprawidłowości w działalności audytowanej spółki wynika z trzech powodów. Po pierwsze, z zastosowania niewłaściwej metodyki audytu. Po drugie, z nieprawidłowego przygotowania merytorycznego audytorów, którzy nie posiadają wiedzy i umiejętności niezbędnych do prawidłowego wykonania zadania audytowego. Po trzecie, niestety choć taka sytuacja nie powinna mieć miejsca, nie można wykluczyć, że prawidłowemu wykonaniu zadań przeszkadza konflikt interesów, czy udana próba skorumpowania audytora.

Aby zminimalizować takie ryzyko audytorzy śledczy powinni przed rozpoczęciem audytu podpisać deklarację o niewystępowaniu konfliktu interesu, jak też wykazać, że posiadają wymaganą, przy realizacji zadania, wiedzę i umiejętności. Narzędziem pozwalającym na ustalenie, czy spełniają warunek kompetentności jest test, który powinni rozwiązać uzyskując ocenę pozytywną. Warunki zaliczenia testu określa ich przełożony. Ważną kwestią jest pisemne uzasadnienie szacowania ryzyka i udokumentowanie w aktach audytu śledczego. Pozwala to na odtworzenie podjętych decyzji na przykład w przypadku zmiany zespołu audytorów.

Na etapie planowania audytu należy zatem wziąć pod uwagę profil wymagań i kompetencji członka zespołu audytorskiego, który zawiera listę kluczowych czynników i cech pożądanych u osoby zajmującej stanowisko, dla którego przygotowano profil. Profile, znane z zarządzania projektami, opisują pożądane cechy takie, jak: wiedza, umiejętności, doświadczenie, cechy osobowe oraz ich wagi, jak też optymalne natężenie oczekiwane w związku z realizacją określonego zadania audytowego, na przykład liczba lat pracy na stanowisku audytora (Trocki (red.) 2012, 131-132). Profile takie przygotowują doświadczeni audytorzy śledczy. Przykładowy profil wymagań członka zespołu audytorów śledczych, skierowanych do audytu zagadnień księgowych, przygotowany na podstawie wieloletnich doświadczeń autorów tej publikacji przedstawiono poniżej.

Tabela 5. *Przykładowy profil wymagań członka zespołu audytorów śledczych*

Cechy	Waga cechy (od 0 do 10)	Poziom natężenia cechy				
		Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki
Znajomość metod i technik audytu	8				x	
Znajomość systemów informatycznych	7			x		
Znajomość zasad i technik księgowania	10					x
Znajomość języków obcych	3			x		
Doświadczenie w prowadzeniu audytów	5				x	
Zdolności komunikacyjne	5			x		
Zdolności przywódcze	3		x			

Odporność na stres	7				x	
Samodzielność	7				x	
Komunikatywność	7			x		
Zorientowanie na cel	7			x		
Dyspozycyjność	8				x	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Trocki (red.) 2012

W trakcie planowania audytu należy wziąć pod uwagę kwestię istotności. Pojęcie istotności zostało zdefiniowane w 1957 r. przez Stowarzyszenie Amerykańskich Księgowych. Według tej definicji, pozycja księgowa jest istotna jeśli informacja o niej może oddziaływać na decyzję inwestora. Według standardów INTOSAI zagadnienie jest istotne jeżeli istnieje prawdopodobieństwo, że wiedza o nim mogłaby wpłynąć na użytkowników sprawozdań finansowych. Przy określaniu istotności należy wziąć pod uwagę trzy czynniki: wartość, charakter i kontekst (Dobrowolski 2008; NIK, KPRM, MF, MSWiA 2005, 30). Istotność ze względu na wartość określa dopuszczalną wartość błędów, w badanej próbie przy zastosowaniu ustalonego poziomu ufności. Istotność ze względu na charakter oznacza, iż charakter nieprawidłowości wymaga jej ujawnienia bez względu na wielkość pieniężną nieprawidłowości. A zatem nieprawidłowość wynikła z podrobienia list płac będzie istotna nawet, gdy kwota strat nie będzie znaczna. Istotność ze względu na kontekst występuje wtedy, gdy nieprawidłowość o nieznacznej wartości powoduje istotne konsekwencje. Na przykład dokonanie operacji księgowych w celu ukrycia straty (Ibidem).

Podobnie jak w przypadku biegłego rewidenta wyznaczenie istotności jest uwarunkowane osądem audytora śledczego, zakresem podmiotowym i przedmiotowym planowanego audytu. Biegli rewidenci ustalając istotności przyjmują pewne założenia, mianowicie, że użytkownicy sprawozdań finansowych[27]: 1) mają wystarczającą wiedzę z zakresu biznesu, działalności gospodarczej i rachunkowości oraz wykazują chęć zapoznania się z racjonalną starannością z informacjami zaprezentowanymi w sprawozdaniu finansowym; 2) rozumieją, że sprawozdania finansowe są sporządzane, prezentowane i badane przy uwzględnieniu poziomu istotności; 3) uzmysławiają sobie nieuniknioną niepewność wyceny kwot ustalonych na podstawie szacunków, osądów i przewidywań przyszłych zdarzeń; 4) podejmują racjonalne decyzje gospodarcze na podstawie informacji zawartych w sprawozdaniach.

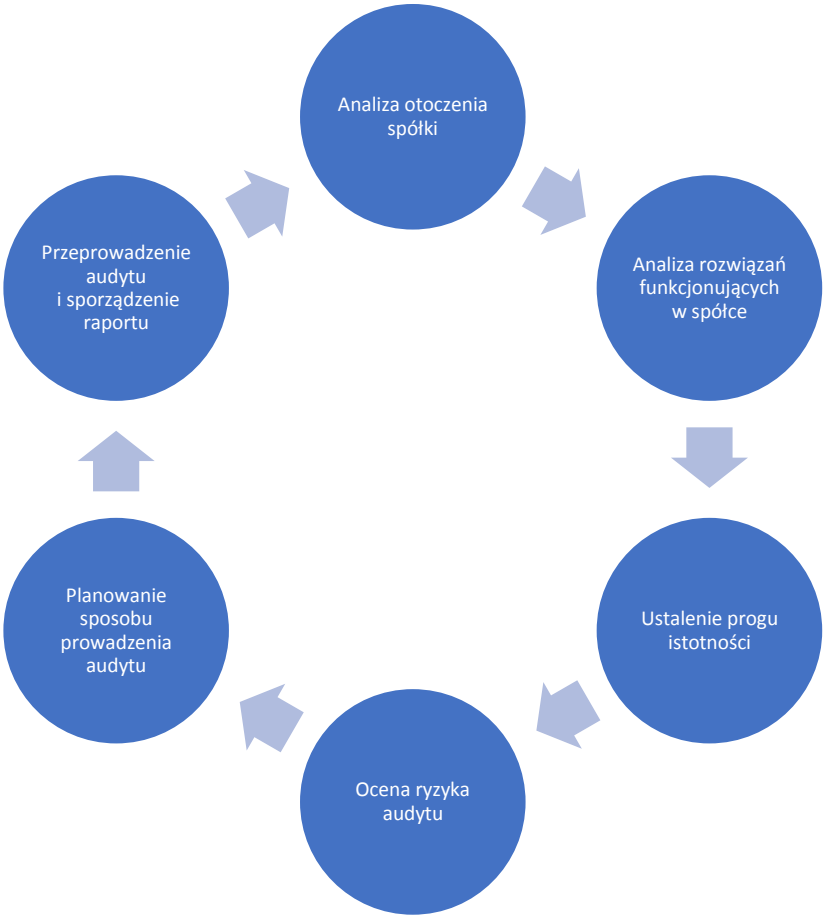
Warto na marginesie odnotować, że istotność w Krajowym Standardzie Rewizji Finansowej (KSRF) to granica, do których stwierdzone uchybienia mogą bez szkody dla jakości sprawozdania finansowego i prawidłowości stanowiących podstawę jego sporządzenia ksiąg rachunkowych nie być korygowane, gdyż zaniechanie takich korekt nie spowoduje wprowadzenie w błąd czytelnika sprawozdania finansowego. Zgodnie z wytycznymi KSRF istotność może wyrażać zarówno cechy ilościowe, jak i jakościowe. W pierwszym przypadku istotność może być mie-

[27] Instytut Rewizji Finansowej, Biuletyn BDO Rewizja Finansowa nr 4 (4) 2012, K. Burnos, *Istotność w procesie badania sprawozdania finansowego*, dostępne na stronie: www.instytutrewizjifinansowej.pl/biuletyn/IRF/biuletyn-bdo-rewizja-finansowa/Miedzynarodowe-Standardy-Rewizj-Finansowej/istotnosc-w-procesibadania-sprawozdania-finansowego1778.html [dostęp: 01.09.2018].

rzona relacją do sumy bilansowej, sumy przychodów, kapitału własnego i odnosić się do sprawozdania finansowego. W przypadku oparcia się na cechach jakościowych według KSRF istotność mierzyć można przykładowo przestrzeganiem obowiązujących jednostkę norm ostrożnościowych. Międzynarodowy Standard Rewizji Finansowej nr 320 stanowi, że istotność stanowi podstawę do: określenia rodzaju, rozłożenia w czasie oraz zakresu procedur oceny ryzyka, rozpoznania i oceny ryzyka istotnych zniekształceń oraz określenia rodzaju, rozłożenia w czasie i zakresu dalszych procedur badania (Ibidem).

W przypadku audytorów śledczych założenia są nieco inne. Mianowicie, przedmiotem audytu są nie tylko sprawozdania finansowe, ale także inne obszary działalności spółki. Raport z audytu śledczego przedkładany jest nie tylko kierownictwu jednostki audytowanej. W zależności od przyjętych rozwiązań prawnych normujących działalność audytorów taki raport, po uwzględnieniu wymogów wynikających z przepisów ustawy z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. z 2018 r., poz. 1330 ze zm.) oraz przepisów ustawy z dnia 5 sierpnia 2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. z 2018 r., poz. 1083), może być udostępniony opinii publicznej. W przypadku uzasadnionego podejrzenia popełnienia przestępstwa lub wykroczenia raport z audytu śledczego wraz z aktami audytu śledczego będzie stanowił materiał wykorzystany przez odpowiednie organy państwa. A zatem audytor śledczy wyznaczając istotność powinien uwzględnić wymogi przyszłych odbiorców raportu z audytu śledczego. Powinien również wziąć pod uwagę, że audyt może ujawnić dowody wskazujące na popełnienie przez sprawcę czynu zabronionego, a zatem zachowania o znamionach określonych w ustawie karnej, o czym stanowi art. 115 § 1 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2017 r., poz. 2204 ze zm.). Audytor powinien także przyjąć, że w toku badań audytowych mogą być ujawnione czyny, które naruszają dobro spółki, w tym jej wizerunek wpływający na zaufanie publiczne. Z punktu widzenia audytu śledczego nie ma znaczenia, czy sprawca podjął działania w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej oraz, czy szkoda dotyczy mienia znacznej wartości, wielkiej wartości, czy też wartość szkody powstałej w następstwie nieprawidłowego działania odpowiedzialnych osób była niższa niż 200.000 zł. Określenie rozmiarów szkody, kwalifikacja czynu i dochodzenie ewentualnej odpowiedzialności karnej stanowi bowiem domenę odpowiednich organów państwa nie zaś audytorów śledczych. Należy przyjąć na podstawie wieloletnich analiz autorów tej publikacji, że w przypadku audytu śledczego kluczowymi są istotność ze względu na charakter i kontekst. Oznacza to, że każda nieprawidłowość związana z oszustwem, korupcją, niegospodarnością, nierzetelnością jest istotna.

Prezentowany dotychczas proces postępowania w audycie śledczym można przedstawić w sposób graficzny w sposób następujący.



Rys. 1 *Schemat postępowania w audycie śledczym*

Źródło: opracowanie własne

Analiza otoczenia spółki powinna obejmować analizę podstaw prawnych jej działalności, zadań jakie ma realizować, jej celów, relacji z innymi podmiotami wchodzącymi w skład jej otoczenia, zgodnie z koncepcją M.J. Hatch (Dobrowolski 2008). Analiza rozwiązań funkcjonujących w spółce obejmuje strukturę organizacyjną, obowiązujące regulaminy, politykę rachunkowości, obieg dokumentów, zakładowy plan kontroli, przyjęte rozwiązania w zakresie zarządzania zasobami ludzkimi, system kontroli wewnętrznej. Należy zapoznać się z dokumentacją biegłych rewidentów badających działalność finansowo-księgową spółki, protokołami z posiedzeń zarządów, rad nadzorczych, rejestrem skarg i sposobem ich załatwienia oraz innymi dokumentami, które audytor uzna na ważne z punktu widzenia planowanego audytu. To zapoznanie się z działalnością spółki i otoczeniem wpływającym na jej cele oraz zadania jest niezbędne do ustalenia progu istotności a także określenia ryzyka audytu.

Ustaleniu ryzyka powinno towarzyszyć określenie sposobów jego zmitygowania. Na przykład, w jaki sposób zostanie zweryfikowana wiarygodność przedłożonych audytorowi śledczemu dokumentów (biorąc pod uwagę, że mogą być podrobione lub przerobione). Przykładowo przedłożony audytorowi operat szacunkowy znajdujący się w dokumentacji spółki powinien być zweryfikowany z dokumentem znajdującym się z posiadaniu rzeczoznawcy majątkowego (w trybie in-

formacji uzyskanej od tego rzeczoznawcy). Nie można bowiem wykluczyć ryzyka przerobienia przez pracownika spółki znajdującego się w dokumentacji spółki operatu szacunkowego w celu zaniżenia wartości szacowanej nieruchomości przeznaczonej do zbycia. Nie można wykluczyć na przykład, że część znajdujących się w dokumentacji spółki skierowanych do podmiotów zewnętrznych zapytań o cenę wykonania usługi jest fikcyjna, tj. w dokumentacji znajdują się skierowane do podmiotów pisma i ich odpowiedzi, ale tak naprawdę podmioty te nie istnieją lub istnieją, ale nie skierowano do nich zapytań i nie uzyskano od nich odpowiedzi. Innymi słowy, w celu upozorowania trybu zapytania o ocenę sformułowano w odniesieniu do czterech podmiotów fikcyjne zapytania i przygotowano fikcyjne odpowiedzi po to, aby uzasadnić, że piąta oferta podmiotu jest najlepsza. W rzeczywistości zapytano tylko ten podmiot o wykonanie usługi. Określenie istotności, ryzyka, sposobu jego ograniczenia wpływa rzecz jasna na planowanie sposobu prowadzenia audytu, zakres analizowanych dokumentów źródłowych, zakres w jakim audytor śledczy będzie występował do innych jednostek z wnioskami o udzielenie informacji, itp. Niezależnie od zakresu podmiotowego i przedmiotowego audytu śledczego audytor śledczy przeprowadzając audyt powinien zbadać prawidłowość funkcjonowania systemu kontroli wewnętrznej w spółce. Ustalić jak ten system funkcjonuje w założeniu, a jak w rzeczywistości. Następnie zbadać operacje finansowe i pozafinansowe, uwzględniając kryteria audytu oraz rzetelność sporządzanych sprawozdań, w tym finansowych. Wyniki audytu przedstawia się w raporcie z audytu, a dowody gromadzi w aktach audytu (vide podrozdział 6.1 tej monografii).

2. Diagnoza podatności organizacji i jej pracowników na zjawiska korupcji i oszustwa

Każdy z podmiotów wchodzących w skład przedsiębiorstwa spółki ma inne zadania w zakresie zwalczania oszustw lub korupcji[28]. Zarząd spółki Skarbu Państwa lub spółki komunalnej odpowiada za określenie polityki przeciwdziałania i detekcji oszustw, korupcji oraz pozostałych patologicznych zjawisk. W przypadku grupy kapitałowej zarząd spółki zależnej wchodzącej w skład grupy lub podmiotu wykorzystującego majątek grupy odpowiada za skuteczne przeciwdziałanie oszustwom, korupcji oraz pozostałym nieprawidłowościom w trakcie prowadzonej działalności gospodarczej, zgodnie z polityką grupy kapitałowej. Określone jednostki organizacyjne spółki prowadzą postępowania wyjaśniające w przypadku uzyskania informacji o uzasadnionym podejrzeniu wystąpienia oszustwa lub korupcji w działalności spółki lub podmiotu wchodzącego w skład grupy kapitałowej albo wykorzystującego majątek tejże grupy. Zarząd spółki powinien ustalić zasady zgłaszania i wyjaśniania przypadków oszustw lub korupcji, a także zasady, procedury ochrony sygnalistów. Na stronach internetowych spółek Skarbu Państwa oraz spółek komunalnych powinna znajdować się aplikacja zapewniająca ochronę danych osobowych sygnalisty, umożliwiająca zgłaszanie przypadków podejrzenia wystąpienia korupcji lub oszustw odpowiednim jednostkom organizacyjnym w spółkach. Jednocześnie należy przeprowadzić szkolenie pracowników po to, aby wyeliminować przypadki, gdy zgłaszanie „rzekomych" przypadków korupcji, oszustw będzie podejmowane wyłącznie po to, aby rozprawiać się z kierownikami nieakceptowanymi przez podwładnych. Spółki Skarbu Państwa oraz spółki komunalne w zakresie przeciwdziałania występowaniu patologii organizacyjnych, w tym korupcji i oszustw powinny wyznaczać wzorce postępowania dla innych podmiotów gospodarczych i domagać się takiego samego rzetelnego postępowania w przypadku podmiotów z nimi współpracujących.

Detekcja zjawisk korupcji i oszustw wymaga zorganizowania, ale także pewnej elastyczności. Schemat postępowania przedstawiono na rysunku 2. Tak, jak w każdym zorganizowanym dzia-

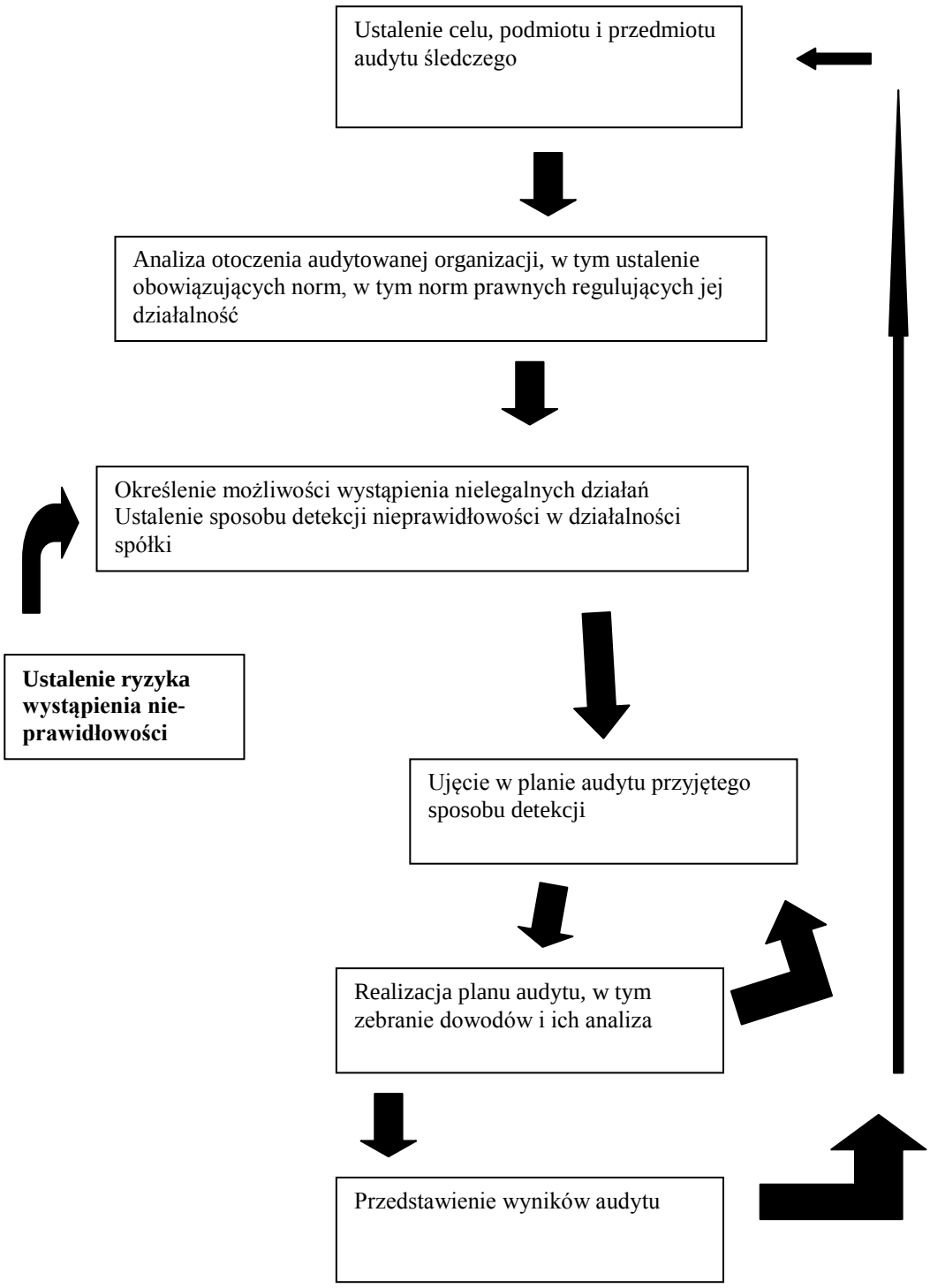
[28] Sporządzono na podstawie: Z. Dobrowolski (2017a), *Combating Corruption and Other Organizational Pathologies*, Peter Lang GmbH, Frankfurt Am Main.

łaniu zgodnie z założeniami K. Adamieckiego należy ustalić cel i przedmiot audytu śledczego (m.in. ma podstawie skarg, wniosków) a następnie przeanalizować działalność badanej organizacji biorąc pod uwagę, jak podano wcześniej, otoczenie w jakim funkcjonuje, a także uwzględniając, iż każda organizacja jest systemem, który składa się z powiązanych ze sobą elementów technicznych i społecznych i zawiera w sobie określone podsystemy, do których można zaliczyć (Bielski 1992, 86; Koźmiński, Piotrowski (red.) 2001, 30):

- podsystem celów i wartości. Organizacja oddziałuje na otoczenie i wobec swoich składników,
- podsystem psychospołeczny, tj. motywacja, wartości, postawy, kultura uczestników organizacji, więzi społeczne występujące pomiędzy nimi,
- podsystem struktury, tj. zasady podziału zadań, uprawnień, informacji, odpowiedzialności w organizacji,
- podsystem zarządzania, który obejmuje mechanizmy koordynacji, mechanizmy podejmowania decyzji,
- podsystem techniczny, tj. stosowane w organizacji technologie, umiejętności (*know-how*), maszyny, urządzenia, budynki.

Na przykład analiza podsystemu struktury pozwala na ustalenie, czy istnieją, a jeśli tak to jakie i dlaczego rozbieżności pomiędzy formalną i rzeczywistą strukturą organizacyjną w spółce. Formalna struktura organizacyjna określona w regulaminach, schematach organizacyjnych stanowi o podziale władzy i odpowiedzialności. Na podstawie obserwacji, wywiadów niestandaryzowanych i nieustrukturalizowanych z pracownikami spółki, analizy artefaktów należy ustalić rzeczywisty układ stosunków panujących w spółce. W efekcie można wysnuć szereg wniosków nie tylko dotyczących zakresu znajomości i respektowania oficjalnej dokumentacji organizacyjnej przez pracowników, ale także (istotnych dla badania występowania korupcji i oszustw) stosunków międzyludzkich: sytuacji konfliktowych, powiązań kumoterskich, nepotyzmu (Dobrowolski 2005).

W ramach analizy podsystemu psychospołecznego należy zwrócić uwagę na kulturę organizacyjną, pojmowaną jako zbiór norm i wartości, które stymulują i regulują zachowanie członków organizacji, istotne dla realizacji określonego celu (Dobrowolski 2008, 167). Należy pamiętać, iż wyróżnia się normy i wartości deklarowane (na przykład kodeks etyczny, regulamin), jak też normy i wartości przestrzegane, które nie muszą być zbieżne z tymi pierwszymi. Kultura organizacyjna uzależniona jest od wielu czynników podmiotowo zdeterminowanych, zewnętrznych i wewnętrznych. Mają na nią wpływ kultura danego kraju, normy i wartości ludzi tworzących organizację, osobowość kierownictwa spółki, forma własności, stosowane technologie, zakres działania organizacji, wiek, historia i wielkość organizacji (Dobrowolski 2008, 167-174).



Rys. 2 *Schemat detekcji korupcji i oszustw w spółkach publicznych*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2005

Działalność spółek Skarbu Państwa oraz spółek komunalnych można rozpatrywać jako ciąg wolicjonalnych często niepowtarzalnych złożonych przedsięwzięć o określonym czasie ich realizacji, wymagających zaangażowania limitowanych zasobów[29]. Definicja ta nawiązująca do pojęcia projektu (Madauss 2000) pozwala na wykorzystanie do diagnozy potencjalnych nieprawidłowości w działalności spółek publicznych klasycznej analizy środowiska projektowego. Celami takiej analizy są: 1) identyfikacja otoczenia organizacji i wpływu jej składowych na spółkę publiczną; 2) określenie konsekwencji oddziaływań otoczenia na przedsięwzięcia spółki; 3) ustalenie skuteczności podejmowanych działań mających na celu ograniczenie negatywnych wpływów otoczenia lub działań wzmacniających pozytywne oddziaływanie otoczenia na spółkę; 4) określenie sposobu dokumentowania wyników tych analiz mając na uwadze, że dobrze przeprowadzona analiza ale źle udokumentowana może nie przynieść zakładanego, pożądanego z perspektywy spółki skutku. Analiza tzw. środowiska przedsięwzięć spółki może być dokonana przy wykorzystaniu znanej techniki analizy strategicznej SWOT, w której wyróżnia się silne i słabe strony czynników wewnętrznych przedsięwzięć oraz szans i zagrożeń dla realizacji przedsięwzięć wynikających z oddziaływania czynników zewnętrznych.

W trakcie audytu śledczego można wykorzystać tzw. analizę interesariuszy przedsiębiorstwa spółki przyjmując z R.E. Freemanem, że zarządzanie przedsięwzięciami spółki, zwanymi projektami, jest wypadkową poglądów, celów, interesów różnych interesariuszy (Freeman 1984), a spółka podejmując racjonalne decyzje powinna taką analizę przeprowadzić w celu maksymalizacji sukcesu planowanych przedsięwzięć. Analiza pozwala bowiem na ustalenie rzeczywistego układu sił związanego z realizacją przez spółkę określonych przedsięwzięć, sporządzenie ich charakterystyki oraz oceny z punktu widzenia powodzenia przedsięwzięcia.

Taka analiza z punktu widzenia audytu śledczego może być pomocna w ustaleniu osób, które przekroczyły swoje uprawnienia lub nie dopełniły obowiązków. Przykładowy formularz analizy interesariuszy projektów spółki przeprowadzonej przez audytorów śledczych przedstawiono poniżej.

Tabela 6. *Analiza komparatywna interesariuszy audytowanej spółki*

Faza	Etapy	Wynik analizy	
		Dokonanej przez odpowiedzialne służby spółki	Dokonanej przez audytora śledczego
Faza analizy	Identyfikacja interesariuszy		
	Sporządzenie ich charakterystyki		
	Ocena interesariuszy		
Faza planowania	Przewidywanie zachowań interesariuszy		

[29] Opracowano na podstawie Z. Dobrowolski (2018a), *Strategiczne zarządzanie projektami,* Kraków (maszynopis)

	Planowanie działań w stosunku do interesariuszy		
Faza wdrożenia	Współdziałanie z interesariuszami projektu		
Wynik analizy komparatywnej (analizy służb spółki i analizy audytorów)	Nie dotyczy	Podobieństwa: Różnice: Przyczyny: Skutki:	
Data:	Sporządził:	Uwagi:	
Data:	Zatwierdził:		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Trocki, Grucza 2009, 371; Dobrowolski 2018a

Analiza rozpoczyna się od określenia interesariuszy zewnętrznych oraz wewnętrznych. Wśród zewnętrznych można wyróżnić pozaorganizacyjnych, a zatem wchodzących w skład zewnętrznego środowiska projektowego oraz wewnątrzorganizacyjnych, a zatem podmioty, które bezpośrednio nie realizują projektu spółki, na przykład budowy elektrowni wiatrowej, ale reprezentują spółkę publiczną. Interesariusze wewnętrzorganizacyjni to osoby, które są bezpośrednio zaangażowani w wykonanie projektu (Trocki (red.) 2012, 34-35). Przykłady interesariuszy projektów spółek publicznych i ich interesów przedstawiono poniżej.

Tabela 7. *Interesariusze projektów spółek publicznych i ich interesy*

Grupa interesariuszy	Interesariusze	Przykłady interesów
Interesariusze zewnętrzni pozaorganizacyjni		
Regulatorzy	Administracja publiczna	Respektowanie prawa, realizacja celów publicznych, ochrona środowiska naturalnego.
	Rządząca partia polityczna	Zgodność przebiegu i rezultatów projektów z oczekiwaniami elektoratu. Kreowanie pozytywnego wizerunku i umacnianie pożądanych preferencji wyborczych
	Instytucje UE	Przestrzeganie prawa unijnego oraz prawidłowa realizacja polityk UE

	Pozostałe instytucje międzynarodowe	Realizacja norm, celów, zasad współpracy międzynarodowej
	Stowarzyszenia branżowe	Przestrzeganie branżowych regulacji, zatrudnianie certyfikowanych specjalistów
	Media	Przekazywanie informacji opinii publicznej, wzmacnianie swojej pozycji na rynku mediów
Odbiorcy	Zleceniodawcy	Zgodność realizacji projektu z założeniami
	Użytkownicy końcowi	Wysoka jakość, użyteczność, terminowość
	Instytucje odbioru	Korzystne warunki odbioru, zgodność wykonania z założeniami
	Usługodawcy	Korzystne warunki zleceń
	Społeczności lokalne	Realizacja lokalnych interesów
	Organizacje społeczne	Zgodność z celami organizacji społecznych
Dostawcy	Sponsorzy	Wykorzystanie środków finansowych zgodnie z założeniami
	Banki i instytucje finansowe	Pewna i terminowa spłata zobowiązań
	Ubezpieczyciele	Ograniczenie poziomu ryzyka ubezpieczeniowego
	Dostawcy materiałów, podwykonawcy	Korzystne ceny, warunki dostaw i pewne, terminowe płatności
	Doradcy, w tym prawni	Stabilne wymagania, realistyczne terminy, korzystne ceny i płatności, pozytywny wpływ na kreowanie wizerunku
Konkurenci	Konkurenci bezpośredni	Uzyskanie przewagi konkurencyjnej
	Konkurenci pośredni	Zmiana popytu w kierunku innych produktów

Interesariusze zewnętrzni wewnątrzorganizacyjni		
	Organy nadzorcze	Osiąganie celów strategicznych, wzrost wartości spółki, poprawa wizerunku i kontynuacja działalności nadzorczej
	Zarząd spółki	Sprawna realizacja zadań, umocnienie własnej pozycji, prestiż zawodowy, zwiększenie wynagrodzenia
	Kierownicy liniowi	Minimalizacja ryzyk, dodatkowe wynagrodzenie, możliwość awansu
	Kierownicy funkcjonalni	Sprawne powiązanie realizacji projektu z innymi zadaniami, dodatkowe wynagrodzenie, możliwość awansu
	Pracownicy	Realizacja zadań bez zakłóceń, dodatkowe wynagrodzenie, możliwość awansu
	Eksperci	Jasne sformułowanie celów i zadań, precyzyjny podział uprawnień i odpowiedzialności, satysfakcjonujące wynagrodzenie, kreowanie wizerunku
	Reprezentacje pracownicze	Akceptacja realizowanych zadań przez pracowników, możliwość powiększenia strefy wpływów
Interesariusze wewnętrzni		
	Komitet sterujący	Realizacja projektu zgodnie z założeniami
	Kierownictwo projektu	Sprawna realizacja projektu, dodatkowe wynagrodzenie
	Zespoły wykonawcze	Realistyczne terminy, sprawna organizacja, godziwe wynagrodzenie
	Zespoły obsługi	Precyzyjny podział zadań, godziwe wynagrodzenie
	Konsultanci	Stabilne wymagania, realistyczne terminy, korzystne wynagrodzenie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Trocki, Grucza 2009, 374-375; Dobrowolski 2018a

Identyfikacja interesariuszy przedsięwzięć realizowanych lub planowanych do realizacji przez spółki publiczne stanowi warunek sine qua non do sporządzenia ich charakterystyki, a zatem ustalenia danych kontaktowych, opisu ich silnych i słabych stron, interesów jakie towarzyszą działalności spółki, zidentyfikowania wpływu projektów spółki na te interesy, określenia podstaw i faktycznych możliwości egzekwowania przez interesariuszy ich interesów. Taka analiza pozwala na ustalenie tzw. siły oddziaływania interesariuszy, tj. dysponowania przez nich środkami pozwalającymi na wymuszenie działań korzystnych z ich punktu widzenia. To z kolei pozwala na określenie, czy interesy interesariuszy są zbieżne z interesami spółki, czy też mogą negatywnie (a jeśli tak, to jak) oddziaływać na interes spółki. Siła oddziaływania interesariuszy powinna być skonfrontowana z ich zaangażowaniem, tj. zakresem i intensywnością działań podejmowanych przez nich w celu zaspokojenia swoich interesów. Taka analiza pozwala na ustalenie znaczenia interesariuszy dla przedsiębiorstwa spółki. Wiedza o powyższym jest istotna dla audytora śledczego z punktu widzenia poznania motywów jakimi kierowały się określone podmioty realizujące zadania w audytowanej spółce (Trocki (red.) 2012, 37-39; Dobrowolski 2018a). Przykładową klasyfikację interesariuszy według ich znaczenia dla spółki przedstawiono poniżej.

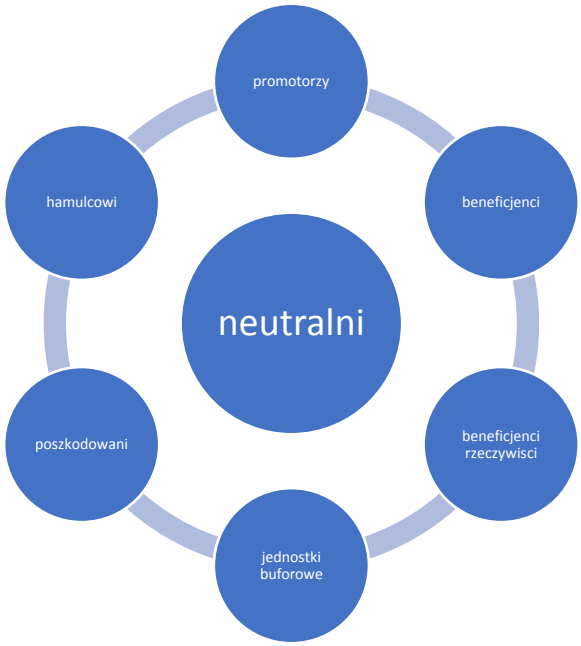
Tabela 8. *Klasyfikacja znaczenia interesariuszy dla spółki*

		Stopień zaangażowania	
		Mały	Duży
Siła oddziaływania	Duża	Interesariusze potencjalnie aktywni. Na przykład, Rada Nadzorcza, banki, ubezpieczyciele	Interesariusze kluczowi. Na przykład, zleceniodawcy, użytkownicy, Zarząd spółki
	Mała	Interesariusze marginalni. Na przykład, społeczność lokalna	Interesariusze afektywni Na przykład, organizacje społeczne, media.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Trocki (red.) 2012, 38

Powyższy podział ma oczywiście charakter poglądowy. Społeczność lokalna w prezentowanym powyżej przykładzie jest zaliczona do interesariuszy marginalnych a zatem takich, którzy są słabo zainteresowani projektem i mają niewielkie możliwości wpływania na jego przebieg. Jednakże w zależności od rodzaju projektu taka społeczność przy wykorzystaniu dodatkowych źródeł oddziaływania na przykład ruchów ekologicznych może stać się interesariuszem aktywnym, a przy wykorzystaniu mediów także znacząco oddziałującym na przebieg przedsięwzięcia. Przykład zablokowania inwestycji w Dolinie Rospudy stanowi dowód na powyższą konstatację. Trudno także przyjąć bez zastrzeżeń pogląd, że media stanowią grupę interesariuszy afektywnych, a zatem nie mających odpowiedniej siły oddziaływania. Przekazywanie informacji o skutkach (prawdziwych lub rzekomych) oddziaływania projektu na środowisko naturalne może wpłynąć na przebieg projektu, co zresztą miało miejsce w Polsce w przeszłości (Dobrowolski 2018a).

Ciekawym rozwiązaniem z punktu widzenia skutecznej realizacji celów audytu śledczego, a zatem dotarcia do prawdy, a w przypadku ujawnienia nieprawidłowości również zidentyfikowania osób winnych ich powstania jest klasyfikacja interesariuszy ze względu na dominujący kierunek oddziaływania interesariusza na projekt spółki oraz rodzaj oddziaływania, który może być, jak wskazuje M. Trocki pozytywny lub negatywny (Trocki (red.) 2012, 39), a w ocenie autorów tej monografii także neutralny (vide rysunek 3).



Rys. 3 *Typologia interesariuszy spółki ze względu na dominujący kierunek ich oddziaływania*

Źródło: Opracowanie własne

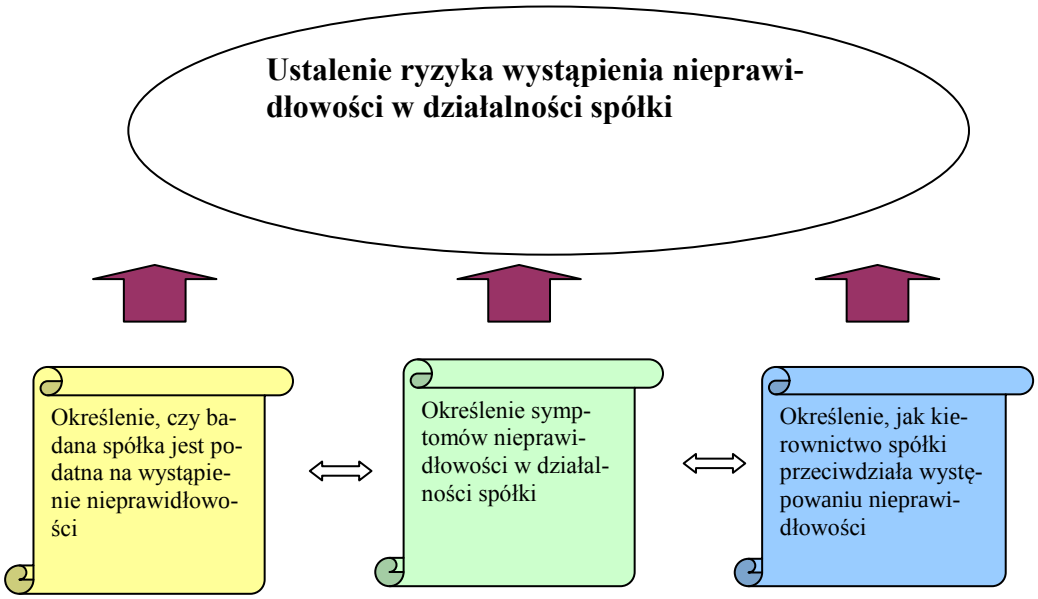
Przyjęcie ww. determinant typologii interesariuszy pozwala na wyróżnienie przy autorskiej modyfikacji typologii M. Trockiego (Ibidem) następujących interesariuszy: 1) beneficjentów, a zatem tych, którzy czerpią lub będą czerpać korzyści z realizacji projektu, w tym beneficjentów rzeczywistych. Analiza podjęta w ramach audytu śledczego powinna służyć ustaleniu, czy te korzyści są należne, czy też nienależne, czy nie wystąpił konflikt interesów. Oczywiście należy ustalić beneficjentów rzeczywistych ukrywających się za innymi beneficjentami. Ustalić przyczyny takiego zachowania; 2) promotorów, a zatem osób, które niekoniecznie ze względów finansowych popierają realizację projektu. Wśród promotorów można wyróżnić osoby ideowo zaangażowane w realizację projektu oraz osoby, które wprawdzie na etapie tworzenia lub realizacji projektu nie czerpią osobistych korzyści, ale w przyszłości mogą lub członkowie ich rodzin, znajomi czerpać korzyści z funkcjonowania określonego przedsięwzięcia zrealizowanego przez spółkę; 3) poszkodowanych, a zatem osób na których interesy realizacja projektu wpływa negatywnie. Osoby te mogą podejmować działania, które będą utrudniały realizację projektu spółki; 4) hamulcowych, tj. osób, które ze względów ideowych albo braku wiedzy, umiejętności są nastawione negatywnie do projektu spółki; 5) neutralnych, a zatem osób nie popierających przedsięwzięć spółki, ale także nie będących negatywnie nastawionych do tych przedsięwzięć.

Z punktu widzenia zjawiska prania pieniędzy i wyłudzeń podatkowych, w tym podatku od towarów i usług, powyższą typologię można rozbudować uwzględniając oprócz beneficjentów rze-

czywistych również tzw. jednostki buforowe, a zatem podmioty, których zadaniem jest na przykład wystawianie faktur VAT za przyjęte (jedynie rachunkowo) towary i odsprzedaż do beneficjenta, który za pośrednictwem różnych firm i rachunków bankowych wprowadza do obrotu środki pieniężne uzyskane z przestępczej działalności. Dodać należy, że jednostkami buforowymi mogą być interesariusze indywidualni jaki instytucjonalni[30].

Na podstawie takiej analizy interesariuszy audytorzy śledczy mogą ustalić zakres wzajemnych powiązań i oddziaływań pomiędzy interesariuszami oraz sposób ich wpływania na przedsiębiorstwo spółki. Takie mapowanie stanowi pomoc w ustaleniu strategii audytu śledczego. W zależności od wyników takiej analizy można przyjąć strategię współpracy z interesariuszami, albo informowania lub minimalizowania kontaktów, w sytuacji, gdy mogliby oni zakłócić przebieg audytu śledczego.

Badający zjawiska korupcji i oszustwa powinien zatem uzyskać wiedzę o otoczeniu audytowanej organizacji, funkcjonowaniu jej podsystemów, gdyż ułatwi mu to ustalenie taktyki pozyskiwania informacji od kierownictwa i jej pracowników. Zapoznanie się z podsystemami organizacji, a także otoczeniem w jakim ona funkcjonuje jest pomocne przy ustaleniu ryzyka wystąpienia nieprawidłowości, które rzutuje na dalszy sposób badania organizacji. W celu ustalenia ryzyka wystąpienia nieprawidłowości w funkcjonowaniu badanej organizacji można zastosować następujący schemat postępowania.



Rys. 4 *Ustalenie ryzyka wystąpienia nieprawidłowości w działalności spółki publicznej*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2005, 92

[30] European Commission (2017), *Commission Staff Working Document. Impact Assessment. Accompanying the document. Amended proposal for a Council Regulation. Amending Regulation (EU) No 904/2010 as regards measures to strengthen administrative cooperation in the field of value added tax. 9.10. Annex 10: Technical fiche on concrete examples of VAT fraud*, dostępne na stronie: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017SC0428 [dostęp: 25.08.2018].

Zarządzanie ryzykiem wystąpienia nieprawidłowości, w tym oszustwa lub korupcji powinno przebiegać zgodnie z polityką zarządzania ryzykiem w spółce lub w grupie kapitałowej z uwzględnieniem poniższych rekomendacji:

- należy regularnie oceniać ryzyko wystąpienia oszustwa lub korupcji,
- należy dokładnie poznać swoich partnerów biznesowych,
- należy analizować wewnętrzne zagrożenia, w tym przy wykorzystaniu sygnalistów.

W ramach detekcji oszustw lub korupcji w działalności spółek lub podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej albo wykorzystujących jej majątek można ustalić poziom ryzyka wystąpienia oszustwa lub korupcji w sposób następujący.

Tabela 9. *Ustalenie poziomu ryzyka oszustwa lub korupcji w spółce publicznej*

Wyszczególnienie pytań	**Odpowiedź**	**Ryzyko wystąpienia oszustwa lub korupcji**
czy spółka albo podmiot wchodzący w skład grupy kapitałowej lub wykorzystujący majątek tej grupy jest podatny na oszustwo lub korupcję?	Tak	Duże
	Nie	Niewielkie
czy występują symptomy oszustwa lub korupcji w działalności spółki albo podmiotu wchodzącego w skład grupy kapitałowej lub wykorzystującego jej majątek?	Tak	Duże
	Nie	Niewielkie
czy kierownictwo i pracownicy spółki albo podmiotu wchodzącego w skład grupy kapitałowej lub wykorzystującego jej majątek skutecznie przeciwdziałają oszustwu lub korupcji?	Nie	Duże
	Tak	Niewielkie

3 x ryzyko cząstkowo niewielkie	**Ryzyko małe**
2 x ryzyko cząstkowe niewielkie	**Ryzyko średnie**
3 x ryzyko cząstkowe duże	**Ryzyko duże**

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2005

W celu ustalenia stopnia podatności spółki lub podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej albo wykorzystujących jej majątek na oszustwo lub korupcję należy uzyskać odpowiedzi na pytania badawcze wyszczególnione poniżej.

Tabela 10. *Określenie stopnia podatności spółki lub podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej albo wykorzystujących jej majątek na oszustwo lub korupcję*

Wyszczególnienie pytań	**Odpowiedź**	**Stopień podatności na oszustwo, korupcję**
czy podmioty wykorzystujące majątek spółki albo grupy kapitałowej mogą czerpać korzyści z nieprawidłowego funkcjonowania spółki albo podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej?	Nie	Niewielki
	Tak	Duży
czy w przypadku, gdy nastąpiło delegowanie uprawnień, przekazanie zadań zapewniono należyty nadzór nad sposobem wykonania zadań?	Tak	Niewielki
	Nie	Duży

2 x ryzyko cząstkowo niewielkie	**Podatność mała**
1 x ryzyko cząstkowe duże	**Podatność średnia**
2 x ryzyko cząstkowe duże	**Podatność duża**

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2005

Na podstawie wyników trzyletnich badań ankietowych (anonimowych) grupy kilkuset osób, w skład której wchodzili pracownicy sektora prywatnego i publicznego ustalono zależność pomiędzy kosztem korupcji lub oszustwa a korzyścią z nich wynikającą. Im większy był koszt (określany poprzez pryzmat skuteczności wykrycia nielegalnej działalności oraz sankcji za naru-

szenie norm) w odniesieniu do spodziewanych korzyści z nielegalnej działalności, tym mniejsza pokusa do popełnienia czynów nielegalnych. Im niższe były koszty korupcji, oszustwa w relacji do spodziewanych korzyści z tytułu popełnienia czynów korupcyjnych, dokonania oszustwa tym więcej osób deklarowało, iż byłoby skłonnych do nielegalnej działalności (Dobrowolski 2005; Dobrowolski 2017a). Oczywiście badania wymagają kontynuacji i objęcia nimi szerszej grupy respondentów. Niemniej jednak audytor śledczy analizując, czy w spółce zaistniały zjawiska korupcji lub oszustwa powinien ową zależność wziąć pod uwagę.

W ramach diagnozy podatności organizacji oraz pracowników na zjawiska korupcji i oszustwa, celowym wydaje się zwrócenie uwagi, że funkcjonowanie przedsiębiorstwa spółki zależy od wielu czynników, z których jednym jest struktura organizacyjna, którą można zdefiniować jako ogół określonych zależności funkcjonalnych i hierarchicznych między składnikami systemu, zgrupowanych w jednostki organizacyjne (Stoner, Wankel 1992, 208). W trakcie badań należy zwrócić uwagę na ewentualne rozbieżności, jakie występują pomiędzy założeniami struktury organizacyjnej a rzeczywistym jej funkcjonowaniem. Różnice te najczęściej są spowodowane błędami popełnionymi w procesie formalizacji struktury, albo przeobrażeniami dokonującymi się w samej instytucji, najczęściej pod wpływem zmian w otoczeniu. Graficznym odzwierciedleniem struktury organizacyjnej jest schemat organizacyjny tzw. organigram. Należy porównać tą strukturę z faktycznie obowiązującą tj. tzw. socjogramem. Z porównania tych dwóch struktur można pozyskać informację o (Mikołajczyk 1998, 227-230; Dobrowolski 2008; Dobrowolski 2017a):

- zakresie respektowania formalnej struktury organizacyjnej,
- rzeczywistym przywództwie,
- nieformalnych powiązaniach, w tym o ewentualnym występowaniu zjawiska nepotyzmu lub kumoterstwa.

W trakcie badań należy zwrócić uwagę na prawidłowość budowy stanowisk pracy, która wymaga zgodności trzech elementów (Kieżun 1998, 282):

- zadań, dla których stanowisko pracy zostało utworzone oraz wynikających z nich obowiązków zajmującego je pracownika,
- uprawnień służących wykonywaniu zadań oraz potrzebnego wyposażenia,
- zakresu odpowiedzialności pracowników.

W trakcie badań należy zwrócić uwagę na następujące zagadnienia (NIK 2000b; Dobrowolski 2005):

- czy odstąpiono od ustalenia pisemnego zakresu obowiązków poszczególnych pracowników? Jeśli tak, to dlaczego? Brak pisemnych zakresów obowiązków umożliwia rozmycie odpowiedzialności, czyni organizację nieprzejrzystą. Wyjaśnienia kierownictwa w tej sprawie należy skonfrontować z wyjaśnieniami pracowników i ustalić rozbieżności w wyjaśnieniach sprawy stanowiące podstawę do dalszych badań audytowych,
- czy określone obowiązki, zadania (w całości lub w części) są przypisane kilku komórkom organizacyjnym? Taka sytuacja może powodować możliwość wystąpienia sporu kompetencyjnego lub rozmycia odpowiedzialności. Jaki jest powód takiego podziału zadań? W przypadku wystąpienia sytuacji opisanej w pytaniu należy sprawdzić korespondencję, w tym mailową i ustalić, czy nie następowało tzw. „przerzucanie" zadań przed ostatecznym terminem załatwienia sprawy. Zintensyfikowanie takiej korespondencji przed ostatecznym terminem realizacji zadania może wskazywać na: 1) brak odpowiednich kwalifikacji pracowników; 2) pracownicy mogli mieć świadomość, że sprawa, którą mają załatwić jest wątpliwa

pod względem prawnym lub niezgodna z zasadą gospodarności. Analiza w tym zakresie powinna stanowić podstawę do dalszych badań audytowych,

- czy sprawa jest załatwiana przez jednego pracownika, choć według schematu organizacyjnego i zakresów czynności powinna być załatwiona przez kilka osób? Dlaczego przyjęto takie rozwiązanie? Taka sytuacja może wskazywać na umyślne przekroczenie uprawnień lub wynikające z nieznajomości schematu organizacyjnego i podziału zadań w spółce,
- czy wystąpiła sytuacja załatwiania spraw przez osoby nieupoważnione lub do tego nieuprawnione, w tym nie posiadające odpowiedniej wiedzy i kwalifikacji? Taka sytuacja może wskazywać na umyślne przekroczenie uprawnień lub wynikające z nieznajomości schematu organizacyjnego i podziału zadań w spółce,
- czy zaistniały przypadki wykonywania przez pracowników zadań powodujących konflikt interesów? Jeśli tak to: 1) gdy system kontroli wewnętrznej ujawnił takie przypadki to dlaczego nie podjęto stosownych działań wyjaśniających, dyscyplinarnych?; 2) dlaczego system kontroli wewnętrznej nie ujawnił tych przypadków? Czy wynikało to ze słabości organizacyjnej tego systemu, czy umyślnego zaniechania działań wyjaśniających?
- czy zaistniały przypadki załatwienia sprawy przez określonego pracownika, choć według przyjętych rozwiązań organizacyjnych sprawa wymagała rozstrzygnięć organów kolegialnych? Jaka była przyczyna takich praktyk? Taka sytuacja może wskazywać na umyślne przekroczenie uprawnień lub wynikające z nieznajomości schematu organizacyjnego i podziału zadań w spółce,
- czy zaistniały przypadki, że sprawy, które powinny być załatwione przez określone osoby, były poddawane rozstrzygnięciu przez organy kolegialne? Jaka była przyczyna takich praktyk?

W procesie podejmowania decyzji oprócz ostatecznego decydenta współuczestniczy na różnym etapie i w różnym stopniu szereg podmiotów. W konsekwencji wkład ostatecznego decydenta w proces podejmowania decyzji może okazać się niewielki. Wśród podmiotów współuczestniczących w podejmowaniu decyzji istotną rolę odgrywają te, które na podstawie analizy informacji wyciągają wnioski i przekazują je dalej, nie przekazując już danych, z których te wnioski wynikają. Wnioski te, w dalszym procesie podejmowania decyzji, mogą być przyjęte lub odrzucone. Rzadko i tylko wyrywkowo można sprawdzić informacje na podstawie, których sformułowano wspomniane wyżej wnioski. Ilość, jak i umiejscowienie tych podmiotów (tzw. punktów przetwarzania informacji) oddziałuje na podział wpływów w organizacji. Jeśli zatem końcowy decydent, a zatem podmiot, który formalnie podjął decyzję, chce zachować dominującą pozycję w organizacji musi zapewnić rzetelne działanie punktów przetwarzania informacji (Dobrowolski 2017a; Habuda (red.) 2000, 11-41, 77-94; Simon 1982, 373).

Każda decyzja powinna być racjonalna, gdyż stanowi to warunek *sine qua non* pozostałych walorów sprawności. W praktyce, podjęcie racjonalnej decyzji jest obarczone ryzykiem wynikającym z: wielości podmiotów uczestniczących w gromadzeniu i przekazywaniu informacji, możliwości realizacji własnych celów przez ww. podmioty, które nie muszą być zbieżne z celami ostatecznego decydenta lub organizacji, utrudnionej lub niemożliwej weryfikacji informacji, nie możności dokładnego przewidzenia przyszłych warunków, które mogą odbiegać od warunków, jakie miały miejsce z chwilą podjęcia decyzji kierowniczej. Wybór nie musi dotyczyć realizacji jednego celu, ale wielu celów, co skłania decydenta do podjęcia decyzji będącej kompromisem. Uwzględniając, iż decyzja może być rezultatem stopniowego dostosowania się uczestników procesu decyzyjnego do zmieniających się warunków, w procesie tym można wyróżnić kilka faz, przy czym stopień dekompozycji procesu decyzyjnego zależy od stopnia złożoności problemu, który należy rozwiązać. Wśród faz należy wymienić: fazę inicjowania decyzji, a zatem wprowa-

dzenia założeń do programu, fazę formułowania treści decyzji, a zatem przedstawiania propozycji rozwiązań, fazę wprowadzania w życie rozwiązań i fazę oceny podjętej decyzji (Habuda (red.) 2000, 11-41,77-94; Dobrowolski 2017a).

W pierwszej fazie dochodzi do strukturyzacji problemu, innymi słowy wyboru jednego spośród wielu problemów, który powinien zostać rozwiązany. W tym procesie uczestniczą różne podmioty. Inicjatywa wskazania decydentowi na problem może pochodzić od podmiotów wewnętrznych, jak też podmiotów zewnętrznych, na przykład organizacji społecznych, mediów, grup interesu. W drugiej fazie procesu decyzyjnego, tj. na etapie przedstawienia propozycji rozwiązania problemu zachodzi konieczność wyboru podmiotów biorących udział w przygotowaniu propozycji rozwiązania problemu, jak też wyboru jednego spośród wielu wariantów rozwiązania problemu. Relacje pomiędzy podmiotami biorącymi udział w procesie decyzyjnym mogą posiadać charakter konsensualny, co oznacza, iż poprzez negocjacje z różnymi podmiotami dochodzi do podjęcia decyzji lub charakter niekonsensualny, a zatem taki, gdzie decydent narzuca rozstrzygnięcia innym podmiotom. W kolejnej fazie procesu decyzyjnego, tj. wprowadzenia decyzji w życie uczestniczą przede wszystkim wykonawcy, a nie decydenci. Rozmiary przedsiębiorstwa, wielość i złożoność zadań publicznych, a także koszty pełnej kontroli procesu implementacji powodują, że decydenci są zmuszeni przyznać wykonawcom decyzji pewien ustalony zakres uprawnień dyskrecjonalnych. To z kolei rodzi niebezpieczeństwo tzw. „administracyjnego dryfowania", a zatem innego od zamierzonego wykonania określonej decyzji. Odnotować także należy, że również i w tej fazie procesu decyzyjnego grupy interesu mogą odgrywać istotną rolę. Mogą wpływać na wykonawców decyzji. W końcowej fazie procesu decyzyjnego dochodzi do oceny podjętej decyzji i efektów jej implementacji. Decydent powinien posiadać aktualną i rzetelną wiedzę o zamierzonych i niezamierzonych skutkach swoich decyzji. Wiedza taka jest istotna, gdyż istnieje możliwość modyfikacji decyzji lub nie podejmowania określonych działań w przyszłości. Na tym etapie istnieje możliwość wpływania grup interesu na proces tworzenia i przesyłu informacji. Mogą być na przykład wyolbrzymiane sporadyczne w istocie błędy towarzyszące implementacji decyzji, a pomijane pozytywne efekty podjętych działań (Dobrowolski 2017a; Habuda (red.) 2000, 11-41, 77-94).

Decyzje racjonalne indywidualnie powinny być racjonalne z punktu widzenia całej organizacji. Ów postulat, choć trafny, wydaje się być trudny do realizacji. Istnieje zależność pomiędzy partykularyzmem podejmowania decyzji a strukturą decydenta. Im struktura organizacyjna jest bardziej rozbudowana, tym więcej jest punktów przetwarzania informacji i tym większy jest zakres możliwych oddziaływań różnych osób na proces podejmowania decyzji (Ibidem). W ramach audytu śledczego należy analizować treść korespondencji pomiędzy pracownikami skupionymi w punktach przetwarzania informacji. Pozwoli to nie tylko na ujawnienie relacji, ale przede wszystkim ewentualnych nieprawidłowości wynikających z umyślnego działania lub wynikającego z niewiedzy. Pracownicy przekazują czasami informacje w taki sposób, że sami ujawniają nieprawidłowości w swoim postępowaniu.

Kierunek, w jakim zmierza przedsiębiorstwo, rodzaj zadań, jakie realizuje stanowią wypadkową działania wielu zmiennych społeczno-politycznych i ekonomiczno-technicznych. Na decyzje kierownika wpływają oczekiwania o charakterze dyspozycyjnym formułowane przez decydentów, uwarunkowania prawne, ekonomiczne, społeczne, polityczne, media, organizacje społeczne. Również kultura organizacyjna może wpływać na działalność instytucji. W powyższych rozważaniach należy dodać jeszcze jedną zmienną – osobowość kierowników, ich reakcję na pobudzanie zmiennymi. Z pewnością można jeszcze zidentyfikować kolejne zmienne. Nie jest to jednak celem niniejszej monografii lecz zwrócenie uwagi, że kierunek działania przedsiębiorstwa będący następstwem podejmowanych decyzji przez kierownictwo należy rozpatrywać, jako wynik optymalizacji zachowań kierowniczych przy danym układzie zmiennych (Dobrowolski 2008, 164-165; Kieżun 1998, 161-165). Uwzględniając powyższe należy ustalić (NIK 2000b; Dobrowolski 2005):

- zwracając uwagę na podmioty uczestniczące w procesie podejmowania decyzji należy ustalić: Czy prawidłowo wyciągnięto wnioski z analizy informacji? Czy na etapie przekazywania wniosków decydentowi nie zostały one zmienione? A jeśli tak, to przez kogo? Kto i w jakim zakresie weryfikuje prawidłowość przetwarzania informacji w procesie decyzyjnym? Jakie są wymagania w tym zakresie. Czy są przestrzegane, a jeśli nie, to dlaczego? Badający powinni zatem ustalić kto przygotował projekt decyzji, jakimi informacjami dysponował,

- czy, a jeśli tak to dlaczego odstąpiono od obowiązującego trybu uzgodnienia ostatecznej decyzji? W ramach tego pytania należy także poszukiwać odpowiedzi na następujące pytanie: czy, a jeśli tak to dlaczego odstąpiono od obowiązującego trybu zasięgania opinii, ekspertyz przed podjęciem decyzji?

- czy nie zaistniała sytuacja, w której podjęcie decyzji nastąpiło wbrew opiniom przedstawionym na etapie załatwiania sprawy? Jeśli tak to dlaczego?

- czy załatwienie sprawy odbywało się w czasie i w miejscu do tego przewidzianym?

- czy rozstrzygnięcia decyzji są podejmowane na zasadzie uznaniowości, a jeśli tak to czy procedura podejmowania decyzji jest zrozumiała i posiada jednakowe dla wszystkich zainteresowanych kryteria, według, których rozstrzygnięto sprawę?

- czy kryteria podjęcia decyzji są znane zainteresowanym, czy istnieje możliwość zapoznania się z nimi, czy też jedynie wybrane podmioty mają możliwość zapoznania się z tymi kryteriami? Jeśli tak to dlaczego?

- czy sprawę załatwiono według sprawdzalnych kryteriów, czy też według subiektywnego uznania osoby podejmującej decyzję?

- czy można ustalić i zweryfikować motywy rozstrzygnięcia sprawy w taki a nie w inny sposób, w sytuacji, gdy sprawę załatwiono według subiektywnego uznania decydenta?

- czy osoby, których decyzja dotyczy zostały poinformowane, a jeśli tak to w jaki sposób, o sposobie załatwienia sprawy? Czy decydent przedstawił zainteresowanym powody podjęcia takiej a nie innej decyzji? Konstatacja ta dotyczy także decyzji o rozwiązaniu kontraktów menedżerskich. Osoby, które są niewygodne z uwagi na przykład na swoją rzetelność mogą być usuwane przez nierzetelny Zarząd spółki bez podania przyczyn.

W celu ustalenia, czy strony postępowania prowadzonego przez spółki publiczne są równo traktowane należy ustalić m.in. (Dobrowolski 2005, NIK 2000b):

- czy wymagania stawiane ubiegającym się o załatwienie takich samych spraw są takie same?

- jaka jest kolejność załatwiania spraw? Czy nie występują przypadki nieuzasadnionego przyśpieszania jednych spraw, załatwiania ich poza kolejnością, lub opóźnienia w załatwieniu pozostałych? Z jakich względów załatwiono sprawy poza kolejnością? Z jakich względów opóźniono załatwienie spraw? Warto pamiętać, iż opóźnienie załatwienia sprawy może mieć na celu utrudnienie prowadzenia działalności przez podmiot lub nawet wyeliminowanie go z udziału w określonych przedsięwzięciach,

- czy nie zaistniały przypadki odmiennego załatwiania identycznych spraw. A jeśli tak to dlaczego?

- ponadto wykorzystując sformułowane wcześniej pytania należy ustalić: czy procedura podejmowania decyzji posiada jednakowe dla wszystkich zainteresowanych kryteria, według których rozstrzygnięto sprawę a także, czy kryteria podjęcia decyzji są znane wszystkim zainteresowanym, czy istnieje możliwość zapoznania się z nimi?

We współczesnym procesie decyzyjnym wykorzystuje się narzędzia informatyczne. Wraz z rozwojem informatyzacji, w tym coraz szerszym wykorzystywaniem Internetu należy się liczyć z próbami kradzieży lub umyślnej modyfikacji danych. Mając na uwadze powyższe, należy poszukiwać odpowiedzi m.in. następujące pytania (Dobrowolski 2017a):

- czy wprowadzono rozwiązania służące zabezpieczeniu danych znajdujących się w systemie informatycznym przed kradzieżą, modyfikacją, lub zniszczeniem? Jaka jest efektywność tych rozwiązań?
- w jaki sposób chroniony jest dostęp do hasła umożliwiającego przelew środków pieniężnych oraz dostęp do informacji spółki?
- czy przelewy środków pieniężnych są dokonywane przez uprawnione osoby? (należy sprawdzić datę dokonania przelewu i porównać z listą obecności pracowników. Można na przykład sprawdzić przelewy dokonywane przez główną księgową z listą jej obecności w pracy),
- czy wprowadzono rozwiązania służące elektronicznemu rejestrowaniu ważnych dla spółki dokumentów, a także pozwalających na monitorowanie obiegu dokumentów? Czy rozwiązania te są przestrzegane? Czy wystąpiły przypadki zagubienia oryginałów ważnych dla spółki dokumentów? Taka sytuacja może świadczyć o: 1) chaosie organizacyjnym w spółce; 2) celowym działaniu na szkodę spółki lub określonych osób ją reprezentujących,
- czy zmiana oprogramowania poprzedzona jest odpowiednim szkoleniem, zapobiegającemu chaosowi i przeciwdziałającym modyfikacji informacji? Należy sprawdzić dokumenty ze szkoleń, uzyskać informacje w drodze wywiadów z pracownikami na temat przebiegu szkoleń, wykorzystania treści szkolenia w codziennej pracy. Weryfikacja w takim zakresie może służyć także identyfikacji fikcyjnych szkoleń i nielegalnego przejęcia środków finansowych spółki.

Słabość systemu kontroli wewnętrznej wyrażająca się w organizacyjnej i kadrowej szczupłości jednostek audytu i kontroli wewnętrznej, oraz w ich głównie doraźnym, a nie planowym działaniu może sprzyjać zjawisku korupcji i oszustwa. W trakcie badań należy ustalić (Dobrowolski 2005; NIK 2000b):

- czy audytowana spółka posiada komórkę kontroli wewnętrznej, a jeśli tak to komu i w jakim zakresie podlegają organizacyjnie kontrolerzy wewnętrzni? Czy nie występuje sytuacja, że kontrolerzy wewnętrzni podlegają kierownikowi średniego szczebla, którego działalność mają kontrolować? Jeśli taka sytuacja występuje, to jak wpływa to na rzetelność wykonywania zadań przez kontrolerów wewnętrznych? Czy wprowadzono mechanizmy ułatwiające im rzetelne wykonywanie obowiązków? W ramach audytu śledczego należy przetestować prawidłowość funkcjonowania takich mechanizmów. Rodzaj testów i ich zakres zależy od rodzaju spółki, przedmiotu audytu, doświadczenia audytorów,
- czy istnieje powiązanie pomiędzy kontrolerem wewnętrznym a jego przełożonym rzutujące na bezstronność postępowania kontrolnego? (na przykład wynikające z nepotyzmu, czy kumoterstwa). W celu ustalenia, czy taka sytuacja miała lub ma miejsce należy przeprowadzić wywiady i obserwacje pozwalające na określenie zbieżności socjogramu z organigramem, a także uzyskać informacje o relacjach pracowników spółki poza zakładem pracy,
- czy możliwości komórki kontroli wewnętrznej, w tym potencjał kadrowy jest w odpowiedni w stosunku do rozmiarów działalności przedsiębiorstwa spółki? Należy ustalić, jaki jest zakres spraw, które powinny być objęte kontrolą (skarg, wniosków, liczby projektów realizowanych przez spółkę, wielkości kosztów, itp.) a liczbą faktycznie przeprowadzonych kontroli. Badania w tym zakresie należy uzupełnić wywiadami przeprowadzonymi z kontrolerami wewnętrznymi. Nie da się wykluczyć, iż kontrolerzy ci mogą być uwikłani w relacje ograni-

czające ich rzetelność. Na ogół jednakże, jak wynika z obserwacji autorów tej publikacji, kontrolerzy wewnętrzni rzetelnie udzielają informacji o wszelkich utrudnieniach ich pracy,

- w jaki sposób opracowywane są plany kontroli? Czy działalność kontrolna ma charakter systematyczny, czy też doraźny? Brak doraźnych kontroli powinien niepokoić. W turbulentnym i niepoddającym się predykcji otoczeniu nie da się zaplanować z prawie rocznym wyprzedzeniem kontroli wszystkich istotnych aspektów funkcjonowania przedsiębiorstwa spółki. Zasadne jest zatem przypuszczenie, że zespół kontroli wewnętrznej opierający swoją działalność jedynie na planowanych kontrolach ominie istotne fragmenty funkcjonowania przedsiębiorstwa spółki. Dodatkowo w ramach analizy planów kontroli należy ustalić, jakie były powody ujęcia w planach kontroli określonych obszarów działalności spółki? Jak to uzasadniano? Czy w planach kontroli celowo nie ominięto określonych obszarów działania spółki? Zaznaczyć należy, że udowodnienie celowości określonego działania jest możliwe głównie w drodze wyjaśnień lub (jeśli audytorzy śledczy mają takie uprawnienia) w następstwie zeznań świadków,

- czy przedmiotem kontroli wewnętrznej, w ramach sprawdzenia prawidłowości procesu decyzyjnego, jest badanie rozstrzygniętych spraw, zwłaszcza spraw załatwionych pozytywnie dla strony? Badanie takich spraw wydaje się na pozór pozbawione sensu. Należy jednak pamiętać, że załatwienie spraw pozytywnie dla stron nie musi oznaczać, że sprawy te załatwiono rzetelnie i zgodnie z interesem przedsiębiorstwa spółki,

- czy i w jakim zakresie wyniki kontroli wewnętrznej są wykorzystywane przez naczelne kierownictwo, kierownictwo średniego szczebla? Jeśli nie są wykorzystywane to dlaczego?

Badając zagadnienie kontroli wewnętrznej należy pamiętać, że system kontroli wewnętrznej to przyjęte w jednostce procedury, instrukcje, zasady, mechanizmy dające racjonalną pewność, że cele jednostki zostaną osiągnięte (NIK, KPRM, MF, MSWiA 2005, 64). W takim ujęciu systemu kontroli wewnętrznej brak zainteresowania naczelnego kierownictwa wynikami takich kontroli może świadczyć m.in. o: 1) uznaniu przez kierownictwo, że zespół kontrolerów wewnętrznych jest niekompetentny. Utrzymywanie takiego zespołu pomimo ww. przeświadczenia może wskazywać na przypadki kumoterstwa lub nepotyzmu; 2) niekompetencji naczelnego kierownictwa przedsiębiorstwa spółki (Dobrowolski 2008a).

Analizując zagadnienie prawidłowości dokumentowania działalności i sprawozdawczości należy ustalić m.in. (Dobrowolski 2005; NIK 2000b):

- czy określono zasady dokumentowania i sprawozdawczości i w jaki sposób zorganizowano system kontroli przestrzegania tych zasad? Jaka jest skuteczność tego systemu? Jakie działania podjęto w celu wyeliminowania możliwości podrabiania lub przerabiania dokumentów? Jakie działania podjęto w celu wyeliminowania przypadków zagubienia dokumentów?

- czy wszystkie istotne czynności, podejmowane w ramach określonej działalności są dokumentowane? Kto i w jakim zakresie weryfikuje wytworzone dokumenty?

- w jaki sposób określono zasady przechowywana i zabezpieczania dokumentacji, przed nieupoważnionym dostępem, czy zasady te są przestrzegane?

- czy dokumentacja jest kompletna?

- czy tłumaczenia dokumentów obcojęzycznych są sprawdzane? W jaki sposób?

- czy w przypadku zmian organizacyjnych przekazywanie dokumentów, towarów, wyrobów, odbywa się zgodnie z odpowiednimi regulacjami?

Zapobieganiu występowania zjawisk korupcji i oszustwa w spółkach służy sprawny system nadzoru. W spółkach tych należy przeanalizować działalność rad nadzorczych. W oparciu m.in. o regulaminy rad nadzorczych, protokoły z ich posiedzeń należy ustalić (Dobrowolski 2005; Dobrowolski 2017a):

- czy członkowie rad nadzorczych zostali powołani w sposób określony przepisami prawa?
- w jaki sposób w regulaminie rady nadzorczej spółki określono uprawnienia rady w zakresie nadzoru nad działalnością zarządu spółki?
- czy i w jaki sposób rada nadzorcza dokonywała kontroli doraźnych przedsiębiorstwa spółki? W jaki sposób pozyskiwano dane?
- czy w ramach czynności kontrolnych rady nadzorczej ograniczono się jedynie do zapoznania się z wynikami przeprowadzonego przez biegłego rewidenta badania sprawozdania finansowego spółki? Jeśli tak to dlaczego nie podejmowano próby przeprowadzania kontroli doraźnych?

Wyniki przeprowadzonych przez biegłych rewidentów badań sprawozdań finansowych spółek są cennym źródłem informacji. Zapoznanie się z tymi wynikami nie zwalnia jednakże audytora śledczego od powinności samodzielnego przeanalizowania określonych zagadnień. Pouczający w tym zakresie jest przykład wynikający z jednej z kontroli NIK. Najwyższa Izba Kontroli wykazała, że choć biegły rewident wydawał pozytywną opinię o sprawozdaniach finansowych i nie wnosił zastrzeżeń do rzetelności dowodów księgowych a także do sposobu funkcjonowania systemu kontroli wewnętrznej w spółce, to w rzeczywistości nie wszystkie dowody księgowe były prawidłowe[31].

Badanie problematyki nierówności w dostępie do informacji, jako determinanty zagrożenia korupcją i oszustwami spółki należy prowadzić w dwóch obszarach. Po pierwsze tworzenia wewnętrznych regulacji i możliwości zawłaszczania regulacji przez grupy interesu, po drugie przeprowadzania przetargów. W celu określenia, czy nie występują możliwości dokonywania oszustw, a także mechanizmy korupcjogenne wynikające z nierównego dostępu do informacji należałoby m.in. ustalić (Dobrowolski 2005; NIK 2000b):

- jaki był udział podmiotów zainteresowanych określonymi regulacjami w ich przygotowaniu? Pomocna w udzieleniu odpowiedzi na to pytanie może być prezentowana wcześniej analiza interesariuszy spółki,
- czy w działalności spółki nie miała miejsca praktyka selektywnego udostępniania informacji, wydawania wytycznych, zapewniającej korzyści wybranym podmiotom? Aby uzyskać odpowiedź na to pytanie należy ustalić cele przyświecające wydaniu wytycznych oraz docelową grupę nimi objętą. Następnie należy porównać tę grupę z podmiotami, które uzyskały informacje. W ramach audytu śledczego może zaistnieć potrzeba uzyskania informacji od podmiotów nieaudytowanych,
- czy i w jaki sposób spółka informuje o swojej działalności, czy informacje te są rzetelne? Pytanie tak sformułowane dotyczy zarówno informacji finansowych jak i pozafinansowych (vide dalsza część tego opracowania),

[31] Kontrole NIK nr S/08/002 i nr I/09/008. NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne nr LZG-41102/2008, S/08/002*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/S-08-002-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 22.08.2018]; NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne nr LZG-4114-03/2010, I/09/008*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/I-09-008-LZG-01-02%20(1).pdf [dostęp: 22.08.2018].

- czy przestrzegano obowiązujących przepisów prawa w zakresie terminowego zamieszczania ogłoszeń?

- czy ogłoszenia były rzetelne? I tak na przykład, jeśli spółka ogłosi zamiar sprzedaży nieruchomości gruntowej i wskaże, że jest to park należy sprawdzić wykorzystując mapy i istniejące plany zagospodarowania przestrzennego, czy rzeczywiście przeznaczony do sprzedaży teren jest parkiem, czy też gruntem porośniętym samosiejkami. Jest to istotne, gdyż przeznaczenie gruntu wpływa na jego cenę określoną w operacie szacunkowym. Przygotowanie takiego operatu przez rzeczoznawcę majątkowego nie powinno zwalniać audytora śledczego z obowiązku weryfikacji rzetelności przyjętych w operacie założeń (przeznaczenie terenu, numery działek i ich powierzchnie).

Najwyższa Izba Kontroli wśród mechanizmów korupcjogennych wymienia brak rozwiązań antykorupcyjnych. W celu zbadania i oceny, czy w określonej spółce są podejmowane działania przeciwdziałające zjawisku korupcji należy zwrócić uwagę na następujące zagadnienia (Dobrowolski 2005; NIK 2000b):

- jaki jest poziom wiedzy kierownictwa i pracowników badanej spółki o mechanizmach korupcjogennych?

- w jaki sposób przeciwdziała się wykonywaniu przez kierowników lub pracowników spółki zadań kolidujących z pełnionymi przez nich funkcjami? Jakie konsekwencje są podejmowane wobec osób, które dopuściły się konfliktu interesów?

- jaki jest proces weryfikacji oświadczeń o stanie majątkowym osób zobowiązanych do złożenia takich oświadczeń?

Ujawnione przypadki nielegalnych działań, a w szczególności korupcji i oszustw uzmysławiają, iż poprzedzone były występowaniem symptomów. Ich znajomość, definiowanych, jako zdarzenia, okoliczności towarzyszące ujawnionym przypadkom oszustw lub korupcji, ułatwia prowadzenie badań, bowiem audytor śledczy bazuje na doświadczeniach swoich poprzedników. Analizując symptomy należy pamiętać, iż sam fakt ich wystąpienia nie oznacza, iż za każdym razem wystąpiły zjawiska korupcji lub oszustwa. Jest to wskazówka, że danej działalności należy się bacznie przyjrzeć. Technika „symptomów" stanowi pomoc w estymacji ryzyka wystąpienia nieprawidłowości nie tylko we wstępnej fazie badania, ale może być wykorzystywana także w kolejnym etapie badania. Jest stosowana nie tylko przez firmy audytorskie, ale także najwyższe organy kontroli państwowej. Do symptomów występowania zjawisk korupcji lub oszustwa, można zaliczyć w szczególności (Dobrowolski 2005; Dobrowolski 2017a; Apostolo, Hassell, Webber 2001; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).

Tabela 11. *Kwestionariusz badania symptomów oszustwa lub korupcji w działalności spółek publicznych*

Rodzaj symptomu	Czy symptom występuje	
	Tak	Nie
Przypadki niestarannie prowadzonej, niekompletnej dokumentacji (*nieład sprzyja zatajaniu nieprawidłowości*)		
Występowanie niecodziennych transakcji finansowych lub operacji o istotnym znaczeniu dla funkcjonowania podmiotu (*na przykład znaczna liczba zakupów inwestycyjnych i remontowych u jednego podmiotu gospodarczego bez uzasadnienia albo podejmowanie kluczowych decyzji w nocy w pośpiechu)*		
Występowanie niecodziennych czynności (*Należy sprawdzić, czy zapis w umowie nie jest fikcyjny, na przykład prace pielęgnacyjne zieleni w grudniu lub montaż złożonych urządzeń w dzień Bożego Narodzenia)*		
Brak lub ujawniona słabość kontroli wewnętrznej, a szerzej zarządczej		
Przedkładanie ofert dwóch różnych podmiotów w tej samej kopercie z tym samym adresem		
Występowanie tych samych błędów gramatycznych, ortograficznych, interpunkcyjnych w ofertach różnych podmiotów		
Rozpoczęcie prowadzenia działalności gospodarczej przez podmiot kilka dni przed podjęciem działalności ze spółką publiczną		
Brak zgodności numeracji dowodów księgowych z datami ich wystawienia		
Znaczna liczba kopii faktur i innych dokumentów, korekty dokumentów księgowych (*faktury mogą być kopiowane z różnych przyczyn, często prozaicznych, ale mogą być również kopiowane celem zmiany kwot opisanych na fakturach*)		
Ogólnikowe opisy faktur uniemożliwiające ustalenie efektów zrealizowanych robót lub usług *Na przykład opis na fakturze „za wykonanie prac remontowych”*		

Te same numery rachunków bankowych na fakturach wystawionych przez różne podmioty gospodarcze		
Występowanie faktur z nieaktualnym adresem przedsiębiorcy		
Nadmierna liczba faktur w relacji do zakresu wykonanych robót, usług		
Krótki, na przykład kilkudniowy okres realizacji przedsięwzięcia inwestycyjnego lub remontowego wymagającego według posiadanej wiedzy znacznych nakładów pracy		
Brak protokołów odbioru robót lub niezgodność dat w protokołach odbioru robót z datami określonymi na fakturach *Na przykład daty wystawienia faktur i zapłaty środków pieniężnych są wcześniejsze niż daty odbioru robót*		
Naruszenie przyjętych zasad dokumentowania dokonywanych zakupów towarów lub usług		
Znaczna ilość wyjazdów służbowych osób przy wykorzystaniu samochodów prywatnych. Może to wskazywać na rozliczanie fikcyjnych podróży służbowych		
Oznaczenie niektórych stron dokumentów lub brak oznaczenia stron w sytuacji, gdy podobne dokumenty były oznaczane w jednolity sposób		
Inny charakter pisma lub druku na części dokumentu		
Nadmierna liczba zatrudnionych w relacji do wyników działalności (*może wskazywać na zjawisko tzw. „martwych dusz", czyli fikcyjnego zatrudnienia na liście płac, zawyżania kosztów robocizny*)		
Zgodność wyników z prognozami spółki (*może wskazywać na podretuszowanie wyników lub prognoz*)		
Częste korygowanie deklaracji podatkowych spółki		
Błędne klasyfikowanie dowodów księgowych		
Podejmowanie decyzji nieadekwatnych do zaistniałych okoliczności (*na przykład, redukcja inspektorów nadzoru w sytuacji zwiększenia zakresu robót budowlanych), skracanie czasu informowania zainteresowanych podmiotów)*		

Obawa przed utratą pracy (dotyczy pracowników, kierowników) *Taka obawa może katalizować chęć działania we własnym interesie a nie w interesie pracodawcy*		
Życie ponad stan (dotyczy pracowników, kierowników) *Regularne wydatkowanie środków finansowych w kwotach przekraczających wysokość otrzymywanego wynagrodzenia może świadczyć o tym, że osoby dokonujące takich wydatków uzyskują środki finansowe w sposób nielegalny*		
Problemy życiowe, alkoholowe lub uzależnienie do hazardu (dotyczy, pracowników, kierowników)		
Kosztowne hobby (dotyczy, pracowników, kierowników) *Wymaga czasami nie tylko zakupu drogiego wyposażenia. Udział w imprezach może kreować tzw. brudne wspólnoty, a zatem sekretne porozumienia sprzyjające kumoterstwu*		
Bliskie kontakty osobiste kierowników lub pracowników spółki z potencjalnymi klientami, kooperantami, partnerami, podmiotami rywalizującymi o te same zasoby		
Brak kompetentnego personelu		

Źródło: Dobrowolski 2005; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006

Prezentowany powyżej katalog symptomów powinien być uzupełniany w trakcie kolejnych audytów działalności spółki. Symptomy mogą wystąpić oddzielnie lub łącznie. Nadanie wag poszczególnym symptomom byłoby możliwe po przeanalizowaniu wyników wieloletnich badań zakończonych ujawnieniem zjawiska korupcji lub oszustwa i powiązania tych zjawisk z intensywnością występowania określonych symptomów w określonej spółce. Takich badań nie prowadzono w polskich spółkach Skarbu Państwa lub spółkach komunalnych. Przyjmując strategię ostrożnościową audytu śledczego należy założyć, że prawie każdy z symptomów ma jednakową wagę. Największą wagę mają: życie ponad stan lub problemy życiowe pracowników albo kierownictwa spółek.

W przypadku podmiotów zagranicznych kilkanaście lat temu podjęto próbę ustalenia wag czynników mogących wskazywać na wystąpienie oszustw w przedsiębiorstwie. Eksperci z największych światowych firm audytorskich przyjęli m.in., że katalizatorem oszustw jest sytuacja, w której bardzo wysokie wynagrodzenie kierownictwa spółki uzależnione jest od prowadzenie agresywnej polityki rachunkowości, innymi słowy prowadzenia jej w taki sposób, aby nieustannie kreować pozytywny wizerunek spółki. Wśród pozostałych sytuacji wymieniono także znaczną rotację na stanowiskach kierowniczych oraz m.in. nieprawidłowe stosunki pomiędzy kierownictwem spółki a sekcją audytu, przypadki naruszenia przepisów prawa przez kierownictwo w przeszłości (na przykład w innych spółkach). Tzw. charakterystyce kierownictwa i jej wpływowi na środowisko kontroli przyznano wagę wynoszącą łącznie aż 0,585, przy wadze ogółem wynoszącej 1,000. Spośród pozostałych czynników – katalizatorów oszustwa i ich wag

należy wymienić na przykład wysoką konkurencję w branży (waga 0,046), albo wpływ wymagań rachunkowości na stabilność finansową i zyskowność spółki (waga 0,027). Ponadto m.in.: możliwość wystąpienia silnych negatywnych konsekwencji złych warunków finansowych (waga 0,028), znaczne, niespotykane wcześniej transakcje w szczególności pod koniec roku obrotowego (waga 0,019), znaczące naciski na pozyskanie kapitału (waga 0,016), trudności w ustanowieniu właściwej kontroli wewnętrznej (waga 0,012) (Apostolou, Hassell, Webber 2001, 49-52; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 155-156).

2.1. Symptomy nieprawidłowości przy udzielaniu zamówień publicznych

Ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. Prawo zamówień publicznych (Dz. U. z 2017 r., poz. 1579 ze zm.) określa zasady i tryb udzielania zamówień publicznych, jak też środki ochrony prawnej, kontrolę udzielania zamówień publicznych oraz organy właściwe w sprawach uregulowanych w ustawie. Pomimo prawnych zabezpieczeń, nie można wykluczyć zaistnienia nieuczciwych praktyk w procesie udzielenia zamówienia publicznego. Motywy i techniki naruszania zasad i trybu udzielanie zamówień publicznych są różne. Ponadto sprawca nie musi stosować oszukańczych praktyk w trakcie ubiegania się o udzielenie zamówienia, lecz później po zawarciu umowy na etapie jej realizacji. Na przykład, w trakcie realizacji umowy może dojść m.in. do kradzieży, zastosowania substytutów, zawyżania kosztów realizacji zadania, przyspieszonego fakturowania. Wśród symptomów nieprawidłowości, które mogą wskazywać za zagrożenia zjawiskami korupcji lub oszustwa procesu udzielenia zamówienia publicznego, oprócz uniwersalnych, a zatem odnoszących się nie tylko do procesu udzielania zamówień publicznych, takich jak m.in. niereagowanie na otrzymywane skargi, lekceważenie sprawozdawczości, dowolność postępowania, czy niski poziom etyczny pracowników należy wymienić (Centralne Biuro Antykorupcyjne 2010a, 1-38).

Tabela 12. *Symptomy nieprawidłowości przy udzielaniu zamówień publicznych*

Symptomy nieprawidłowości na etapie zapotrzebowania towarów, usług, robót	
	utrzymywanie określonego poziomu zapasów, co może stanowić próbę uzasadnienia zakupów dokonywanych u określonych podmiotów,
	zdefiniowanie potrzeb spółki w taki sposób, że mogą być zrealizowane wyłączne przez określone podmioty,
	podjęcie decyzji o nabyciu określonych produktów, usług lub badań, które nie są niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania spółki,

	wykazywanie produktów nadających się do użytku jako zbędnych przy jednoczesnym zakupie takich samych produktów.
Symptomy nieprawidłowości na etapie przygotowania zamówienia, w tym specyfikacji istotnych warunków zamówienia (SIWZ)	
	opracowanie specyfikacji istotnych warunków zamówienia (SIWZ) w taki sposób, że warunki może spełnić tylko określony podmiot,
	selektywne udostępnienie informacji wykonawcom,
	opracowanie SIWZ przy współudziale pracowników przyszłego wykonawcy lub podwykonawcy,
	opracowanie SIWZ w taki sposób, aby zaistniała możliwość udzielenia w przyszłości zamówień na tzw. roboty konieczne, których nie można było przewidzieć wcześniej,
	podział zamówienia na kilka mniejszych wartościowo zamówień w celu uniknięcia zastosowania określonego trybu udzielenia zamówienia,
	ustalenie kryteriów udzielenia zamówienia w sposób ogólnikowy, utrudniający rzetelne porównanie ofert,
	przyjęcie innych warunków udzielenia zamówienia od zastosowanych wcześniej (dotyczy sytuacji, gdy poprzednio udzielono zamówienia na te same usługi, roboty, towary),
	nierzetelne uzasadnienie wyboru trybu udzielenia zamówienia,
	skrócenie czasu składania ofert, w efekcie czego podmiot, który wcześniej otrzymał informacje może lepiej przygotować ofertę,
	skierowanie zapytania o cenę do mniej niż pięciu wykonawców,
	pomoc w przygotowaniu oferty udzielona przez pracownika zamawiającego.

Symptomy nieprawidłowości na etapie wyboru ofert	
	wykonywanie czynności w postępowaniu o udzielenie zamówienia przez osoby, które podlegają wyłączeniu z tego postępowania,
	wykonywanie czynności w postępowaniu o udzielenie zamówienia przez osoby nie wyznaczone przez kierownika zamawiającego,
	bliskie kontakty (towarzyskie) pomiędzy członkami komisji przetargowej a oferentem,
	nabycie udziałów, akcji wykonawcy przez rodzinę członka komisji przetargowej,
	udział rodziny członka komisji przetargowej w imprezach sponsorowanych przez wykonawcę ubiegającego się o udzielenie zamówienia (szkolenia),
	zainteresowanie członka komisji przetargowej lub osób z jego rodziny zatrudnieniem u wykonawcy,
	sugerowanie wykonawcy, że wykorzystanie określonych ekspertów, specjalistów, może wpłynąć na decyzję o udzieleniu mu zamówienia,
	zaakceptowanie oferty, która wpłynęła po terminie,
	zaakceptowanie braku wpłaty wadium lub wpłaty po terminie,
	zmiana treści oferty (oferta może zawierać przekreśloną cenę wraz z parafą i wpisaną nową ceną. Może to świadczyć o zmianie treści oferty po otwarciu ofert innych podmiotów,
	wycofanie się jednego lub kilku wykonawców z postępowania o udzielenie zamówienia (taki proceder może świadczyć o zmowie oferentów),
	podanie nieprawdziwych informacji w ofercie, na przykład wyznaczenie osoby na kierownika budowy bez zgody tej osoby,
	przedkładanie ofert, które zawierają nieuzasadnione

	wysokie ceny. *Na przykład lokalny przedsiębiorca posiadający możliwość zakupu betonu z lokalnej betoniarni podaje w ofercie dwukrotnie wyższą cenę transportu tego betonu, niż usługobiorca, który beton musi dowieźć z miejscowości odległej o kilkadziesiąt lub kilkaset kilometrów. Taka sytuacja może wskazywać na zmowę oferentów i podział rynku usług. Może także świadczyć o złożeniu oferty tylko po to, aby „wyprać" pieniądze poprzez wpłatę a następnie wypłatę wadium.*
	oferty różnych wykonawców, poza ceną, są takie same, w tym zawierają te same błędy ortograficzne, stylistyczne, interpunkcyjne, lub oferty złożone przez różne podmioty gospodarcze mają pewne elementy wspólne: na przykład numer rachunku bankowego, numer telefonu, identyczne podpisy,
	nakłanianie członków komisji przetargowej przez pracowników lub byłych pracowników zamawiającego do wyboru określonego wykonawcy,
	udzielenie zamówienia wykonawcy, który nie przedłożył najkorzystniejszej oferty, w tym nieuwzględnienie oferty z najniższą ceną, gdy cena stanowiła jedyne kryterium wyboru wykonawcy,
	udzielenie zamówienia wykonawcy, po tym jak okazało się, że przedłożył nierzetelne informacje na temat swojej działalności,
	poinformowanie określonych podmiotów o wyniku postępowania o udzielenie zamówienia zanim postępowanie to zostało rozstrzygnięte. Warto odnotować, iż manipulowanie informacją na tym etapie postępowania może mieć istotne znaczenie. Na przykład może wpłynąć na wartość akcji,
	nie wywiązanie się zamawiającego z obowiązku poinformowania o udzieleniu zamówienia publicznego,
	wybór oferty, która zakłada wykonanie zamówienia w inny sposób, niż zakładała to SIWZ,
	nieprawidłowe ustalenie wartości zamówienia,

	nieaktualne adresy wykonawców,
	nie określenie mimo takiej możliwości szczegółowych cech zamawianych usług, co uniemożliwia wybór najkorzystniejszej oferty w trybie przetargu nieograniczonego lub przetargu ograniczonego,
	przekazanie zaproszeń do składania ofert wstępnych w różnych terminach,
	ustalanie wynagrodzenia ryczałtowego bez uwzględnienia rzeczywistych, niższych kosztów zakupu materiałów niezbędnych do wykonania usługi.
Symptomy nieprawidłowości na etapie realizacji i rozliczenia zamówienia	
	ogólnikowe zlecenie zadań. Ogólnikowe zapisy na fakturach, na przykład „usługa remontowa", bez określenia, gdzie i w jakim zakresie usługa ta była zrealizowana,
	zastosowanie innych materiałów niż określone w umowie, zastosowanie innego od wymaganego procesu technologicznego, brak oznaczeń producenta urządzeń, brak atestów, gwarancji,
	błędne finansowanie robót (powtarzające się nadpłaty za roboty cząstkowe, wypłata wynagrodzenia przed odbiorem robót),
	brak podstawowej dokumentacji, co uniemożliwia sprawdzenie sposobu realizacji usługi,
	zwłoka w przesłaniu przez wykonawcę wymaganych informacji,
	zatrudnienie przez wykonawcę osób, które w przeszłości uczestniczyły w oszukańczych praktykach,
	niepodejmowanie żadnych działań w sytuacji, gdy wykonawca nie wywiązuje się z postanowień umowy,

	zakup materiałów przez zamawiającego, choć należy to do obowiązków wykonawcy,
	wykorzystywanie przez wykonawcę pracowników zamawiającego do wykonania zleconej usługi.

Źródło: Opracowanie własne na postawie Centralne Biuro Antykorupcyjne 2010a

Badając postępowanie o udzielenie zamówienia należy zwrócić uwagę na takie zagadnienia, jak: 1) skargi na działalność zamawiającego; 2) nietypowe lub powtarzające się zamówienia, albo udzielane w sposób nagły; 3) zamówienia powiązane, tj. takie, których okoliczności wskazują, że są one ze sobą powiązane i zostały podzielone na zamówienia o mniejszej wartości z zamiarem uniknięcia obowiązku uczestniczenia w postępowaniu; 4) powtarzające się nazwy wykonawców lub powtarzające się nazwiska tzw. rzeczywistych beneficjentów (tj. osób fizycznych, które prowadzą działalność gospodarczą lub są właścicielami osoby prawnej lub sprawują kontrolę nad wykonawcą albo mają wpływ na osobę fizyczną, w imieniu której prowadzona jest działalność, osób fizycznych, które są udziałowcami lub akcjonariuszami lub posiadają prawo głosu na zgromadzeniu wspólników) (Ibidem).

Tzw. „ustawienie" przetargu, choć możliwe w praktyce nie jest łatwe do przeprowadzenia. Czynnikiem ograniczającym możliwość zaistnienia umyślnie dokonanej nieprawidłowości jest tzw. „zasada wielu oczu", a zatem fakt, że decyzję podejmuje grupa osób tworzących komisję przetargową. Z perspektywy audytu śledczego bardziej narażonym na wystąpienie nieprawidłowości jest tryb zapytania o cenę. Wynika to z tego, iż tryb ten obejmuje mniej wartościowe zamówienia i jest zwykle dokonywany przez kierownictwo średniego szczebla (w grupie kapitałowej oznacza to kierowników poszczególnych jednostek organizacyjnych lub zarządy spółek zależnych).

Zapytanie o cenę to, zgodnie z ustawą Prawo zamówień publicznych, tryb udzielenia zamówienia, w którym zamawiający kieruje pytanie o cenę do wybranych przez siebie wykonawców i zaprasza ich do składania ofert. W takim trybie zamawiający może udzielić zamówienia, jeżeli przedmiotem zamówienia są dostawy lub usługi powszechnie dostępne o ustalonych standardach jakościowych, a wartość zamówienia jest mniejsza niż kwoty określone w przepisach wydanych na podstawie art. 11 ust. 8 ustawy Prawo zamówień publicznych. Zamawiający wszczyna postępowanie w trybie zapytania o cenę, zapraszając do składania ofert taką liczbę wykonawców świadczących w ramach prowadzonej przez nich działalności dostawy lub usługi będące przedmiotem zamówienia, która zapewnia konkurencję oraz wybór najkorzystniejszej oferty, nie mniej niż pięciu.

W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy zaproszenia do składania ofert wysłano do podmiotów istniejących, czy też tylko jeden z nich istnieje, a pozostałe są fikcją. Ponadto należy sprawdzić, czy osoby zajmujące się udzieleniem zamówienia są pracownikami spółki. Należy porównać akta osobowe pracowników z wykazem osób uczestniczących w udzieleniu zamówienia. W przypadku, gdy z porównania będzie wynikało, że dana osoba została pracownikiem spółki później niż udzielała zamówienia oznacza to, że dokumentacja w sprawie udzielenia zamówienia jest nierzetelna.

2.2. Inicjatywy kierownictwa w zakresie przeciwdziałania oszustwom oraz korupcji

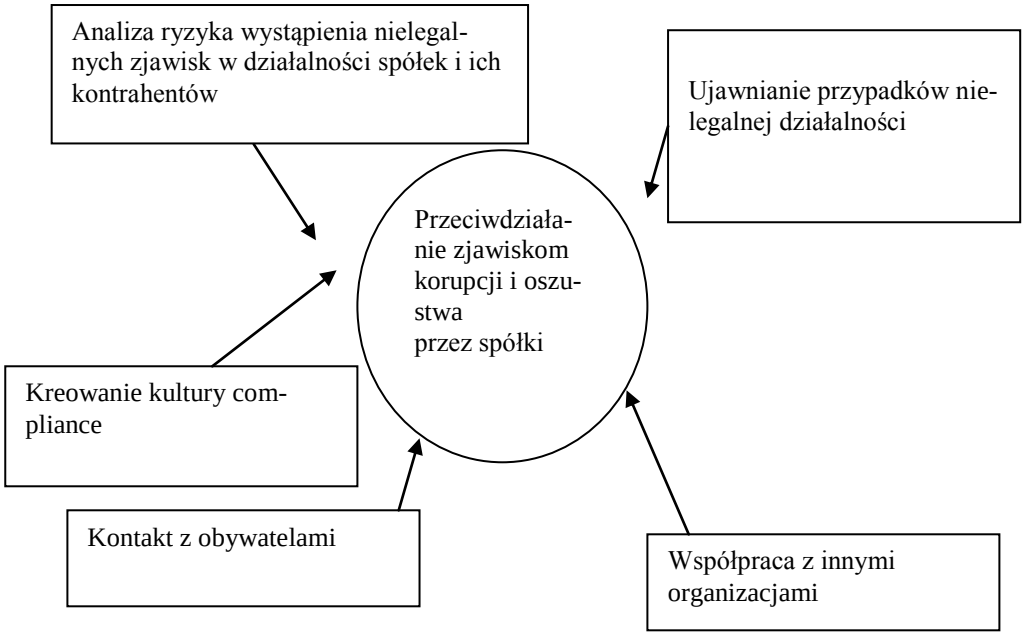
Jaka jest rola spółek Skarbu Państwa lub spółek komunalnych w walce z korupcją oraz oszustwami? Odpowiedź na tak postawione pytanie należy rozpocząć od przypomnienia, że organizacje, w tym spółki Skarbu Państwa, spółki komunalne realizują określone misje i osiągają (lub też nie) ustalone wcześniej cele. Realizacja zadań określonych przepisami prawa oraz wskazanych przez właścicieli ich majątku, jak też zarządzanie mieniem powinno przebiegać zgodnie z zasadami prawidłowej gospodarki, z zachowaniem szczególnej staranności. Oznacza to m.in. konieczność zapewnienia prawidłowej wyceny mienia, zabezpieczenia go przed uszkodzeniem lub zniszczeniem, dbałość o skuteczną windykację należności. Konieczność podejmowania takich działań, aby posiadany majątek pomnażać uwzględniając cele i zadania określone w politykach rządu, wynika z przepisów ustawy z dnia z dnia 16 grudnia 2016 r. o zasadach zarządzania mieniem państwowym (Dz. U. z 2018 r., poz. 1182 ze zm.). Spółki Skarbu Państwa oraz spółki komunalne powinny stanowić dla innych podmiotów wzór do naśladowania w zakresie przeciwdziałania występowaniu w swojej działalności patologii organizacyjnych, w tym korupcji i oszustw.

Użycie w wyżej wymienionej ustawie pojęcia „zarządzanie" oznacza, że proces gospodarowania mieniem należy postrzegać poprzez pryzmat funkcji zarządzania, jak też składników organizacji, do których, zgodnie z modelem diamentowym organizacji przedstawionym przez H. Leavitta i uznanym w dyscyplinie nauk o zarządzaniu, zalicza się ludzi, zadania, strukturę i technologię. Prawidłowość zarządzania mieniem wymaga umiejętnego zarządzania ludźmi i wykorzystania pozostałych wymienionych wyżej składników.

Istotnym wsparciem w realizacji celów i zadań są wartości organizacyjne stanowiące składnik kultury organizacyjnej, odzwierciedlające specyfikę organizacji, jej strukturę, układ stosunków społecznych i celowość działania (Bugdol 2006, 9). Wartość organizacyjna stanowi podstawę zaangażowania pracowników oraz przesłankę podejmowania decyzji bieżących i rozwojowych (Blanchard, O'Connor 1998; Górniak 2015, 102-103). Wartości są wytworem wewnętrznych oraz zewnętrznych czynników kulturotwórczych (Hofstede, Hofstede, Minkov 2011; Armstrong 2011, 342; Jones 2010, 168). Są zatem nabytymi w długotrwałym procesie socjalizacji przekonaniami ludzi o tym, jaki dekalog powinien funkcjonować w organizacji[32]. W procesie naboru pracowników należy przeanalizować, czy wartości kandydatów do pracy są zbieżne z pożądanymi przez organizację. Pracownicy powinni być poddani okresowym szkoleniom, których celem jest nabycie przez nich pożądanych przez organizację zachowań, postaw, umiejętności, wiedzy sprzyjających kreowaniu kultury rzetelności, rozliczalności.

Szkolenia powinny wynikać ze strategii przedsiębiorstw będących wypadkową celów, odpowiedzialności, możliwości i ograniczeń, a także wypadkową różnych interesów interesariuszy na co zwrócił uwagę I. Ansoff (Ansoff 1965). W sektorze prywatnym oszustwa oraz korupcja mogą być, choć nie powinny, postrzegane jako narzędzia wspomagające funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach oportunizmu stron kontraktu. Spółki publiczne dysponują majątkiem publicznym i działają w interesie publicznym, a ich wartość poza kwestiami finansowymi, a zatem koniecznością działania w taki sposób, aby ów majątek publiczny pomnażać wynika także ze sposobu zaspokajania potrzeb interesariuszy w zakresie promowania rzetelności życia publicznego. A zatem zadaniem zarządów spółek publicznych jest wybór takich strategii, aby zoptymalizować działania i maksymalizować wartość przedsiębiorstw dla społeczeństwa. Strategie muszą uwzględniać skuteczne sposoby zwalczania korupcji oraz oszustw w działalności przedsiębiorstw i w łańcuchu dostaw.

[32] Sporządzono na podstawie: Z. Dobrowolski (2018b), *Wartość publiczna spółek Skarbu Państwa*, Kraków (maszynopis)



Rys. 5 *Przeciwdziałanie przez spółki Skarbu Państwa i spółki komunalne zjawiskom korupcji i oszustwa*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Z. Dobrowolski, *Rola NIK w zwalczaniu korupcji*, Ogólnopolskie seminarium kryminalistyczne: Szara strefa gospodarcza – nowe wyzwanie dla nauk sądowych, Jesionka 2011 (maszynopis powielony)

Zwalczanie korupcji oraz pozostałych nielegalnych zjawisk przez spółki Skarbu Państwa oraz spółki komunalne powinno być działalnością systematyczną. Strategia tych spółek, ich standardy, wytyczne oraz procedury powinny akcentować potrzebę uwzględnienia przeciwdziałania zagrożeniom korupcyjnym oraz oszustwu w bieżącej i planowanej działalności. Spółki publiczne powinny informować decydentów oraz opinię publiczną o podjętych i planowanych działaniach prewencyjnych, o czym zresztą stanowią wytyczne raportowania niefinansowego. Taka działalność informacyjna służy aktywizowaniu pracowników i partnerów do implementowania i respektowania kultury przejrzystości, rzetelności, rozliczalności. Spółki powinny aktywnie współpracować z organami państwa, które spełniają istotną rolę w systemowym przeciwdziałaniu korupcji. Aktywność spółek w przeciwdziałaniu korupcji, oszustwom powinna obejmować wewnętrzne szkolenia pracowników, seminaria, konferencje o tematyce przeciwdziałania występowaniu patologii organizacyjnych tak, aby promować kulturę rzetelności.

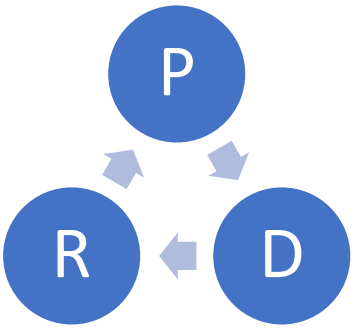
Oszustwo oraz korupcja są zjawiskami o charakterze dysfunkcjonalnym, których efektem jest marnotrawstwo zasobów ludzkich, rzeczowych, finansowych, utrata wizerunku organizacji. Dlatego też zwalczanie zjawisk: korupcji i oszustwa powinno stanowić jeden z kluczowych celów zarządzania realizowany na wszystkich szczeblach hierarchii organizacyjnej. Oznacza to, że inicjatywy kierownictwa w zakresie przeciwdziałania nieprawidłowościom powinny być podejmowane nieustannie, a cykl tych działań obejmować takie etapy, jak:

1) P - przeciwdziałanie (poprzez określenie polityki zwalczania oszustw oraz korupcji, wprowadzenie szkoleń antykorupcyjnych, komunikację z pracownikami),

2) D - detekcja (wprowadzenie systemu wczesnego ostrzegania przed wystąpieniem nieprawidłowości, monitoring pracowników, kontrola zakończonych zadań, ujawnienie nieprawidłowości),

3) R- reakcja (zawiadamianie organów powołanych do ścigania przestępstw, analiza skuteczności przyjętej polityki zwalczania oszustw oraz korupcji, modyfikacja: zachowań i procedur, ryzyka wystąpienia nieprawidłowości w działalności organizacji).

Należy zaznaczyć, że konsekwencje ujawnienia korupcji, oszustw, niegospodarności w spółkach akcyjnych będą tożsame do konsekwencji ujawnienia takich zjawisk w spółkach komunalnych. Będą nimi: utrata zaufania publicznego. Oczywiście w przypadku spółek akcyjnych utrata zaufania publicznego może przyczynić się do spadku notowań na przykład na Warszawskiej Giełdzie Papierów Wartościowych.



Rys. 6 *Cykl przeciwdziałania oszustwom oraz korupcji w spółkach Skarbu Państwa i komunalnych*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2008

Przedstawiony powyżej cykl przeciwdziałania należy rozpatrywać z punktu widzenia poszczególnych organizacji, czynności podejmowanych przez zarządy spółek oraz ich pracowników. W szerszym ujęciu, w przeciwdziałanie nieprawidłowościom powinni włączyć się właściciele tych spółek wykorzystując rady nadzorcze. Sprzymierzeńcem w walce z korupcją oraz oszustwami powinny być organizacje pozarządowe oraz media. Warto jednakże zauważyć, że same organizacje pozarządowe mogą być tworzone przez grupy interesu w celu wywierania określonego wpływu na spółki. Należy zapewnić współdziałanie władz spółek i ich właścicieli z administracją publiczną oraz organami ścigania tak, aby stworzyć koalicję antykorupcyjną. To co powinno być wspólne dla partnerów spółek, ale też konkurentów, czy podmiotów uczestniczących w koopetycji to wspólne standardy postępowania antykorupcyjnego oraz przeciwdziałania oszustwom. Spółki Skarbu Państwa oraz spółki komunalne powinny być liderami postępowania antykorupcyjnego dając przykład podmiotom sektora prywatnego, jak rzetelnie prowadzić biznes, a także wymagając od nich takiego samego postępowania. Tak pojmowana koalicja antykorupcyjna będzie sprzyjać obniżeniu kosztów transakcyjnych i redukcji ryzyka oportunizmu stron kontraktów (Dobrowolski 2018b). Podobne do autorów tej monografii stanowisko w zakresie potrzeby budowy koalicji przedsiębiorców przeciwdziałających korupcji w zamówieniach publicznych prezentują P.A. Hudon i C. Garzón (Hudon, Garzón 2016).

Pod rozwagę należy poddać ustanowienie przez kierownictwo spółek Skarbu Państwa i spółek komunalnych wspólnej inicjatywy – utworzenia organizacji non-profit zajmującej się wdrażaniem zasad etyki zawodowej w sektorze prywatnym, promowaniem rzetelności w działalności gospodarczej. Przykładu w tym względzie dostarcza amerykańska organizacja non-profit pod nazwą *Ethic Resource Center* (ERC), która od kilkudziesięciu lat jest zaangażowana w promowanie etyki biznesu, współdziałając z licznymi międzynarodowymi przedsiębiorstwami, stowarzyszeniami, administracją rządową i samorządową. Od 1985 r., gdy ERC dopomógł przedsiębiorstwu *General Dynamics* w stworzeniu jednostki organizacyjnej nadzorującej przestrzeganie norm rzetelności i legalności działania, ERC współuczestniczył we wprowadzaniu takich norm w ponad dwóch trzecich korporacji, wymienianych na liście stu największych przedsiębiorstw w Stanach Zjednoczonych. De facto ERC objęła liczne kraje, jako że działalność wielkich przedsiębiorstw wykracza poza granice państw (Dobrowolski 2005). ERC współuczestniczy w identyfikowaniu potrzeb, wypracowaniu koncepcji i wprowadzaniu w życie przyjętych rozwiązań, służących tworzeniu etyki zawodowej, zasad przeciwdziałania zjawiskom korupcji. Wśród osiągnięć ERC w tej dziedzinie można wymienić udział w rozwoju *Hong Kong Ethic Development Centre* (1985 roku), utworzenie przy współpracy z *The Merck Company Foudation* oraz Ministerstwem Zdrowia i Ministerstwem Edukacji Zjednoczonych Emiratów Arabskich - *Gulf Centre for Excellence in Ethics* z siedzibą w Abu Dhabi (1998 roku). Od 1998 r. ERC uczestniczy w pracach nad stworzeniem zasad rzetelnego gospodarowania w sektorze opieki zdrowotnej w Południowej Afryce. Począwszy od 1998 r. wraz z organizacją *Fundación Corona* ERC tworzy organizację pod nazwą *Corporacion Columbia Transparente*, której celem ma być mobilizowanie różnorodnych instytucji do walki z korupcją, tworzenie norm etycznego postępowania w sektorze publicznym i biznesie, rozbudzanie świadomości społecznej o szkodliwości korupcji. ERC współpracuje z Organizacją Państw Amerykańskich nad koncepcją zaadoptowania rozwiązań kolumbijskich w innych krajach Ameryki Łacińskiej (Dobrowolski 2005).

Zaangażowanie kierownictwa różnego szczebla w zwalczanie oszustw oraz korupcji kreuje kulturę rzetelności w organizacji. Brak lub niepełne zaangażowanie kierownictwa jest jednym z czynników (oprócz nierzetelności pracowników), który katalizuje ryzyko zaistnienia przypadków oszustw lub korupcji w działalności spółek.

Tabela 13. *Określanie poziomu ryzyka wystąpienia oszustw lub korupcji na podstawie analizy sposobu zapobiegania tym zjawiskom przez kierownictwo spółki publicznej*

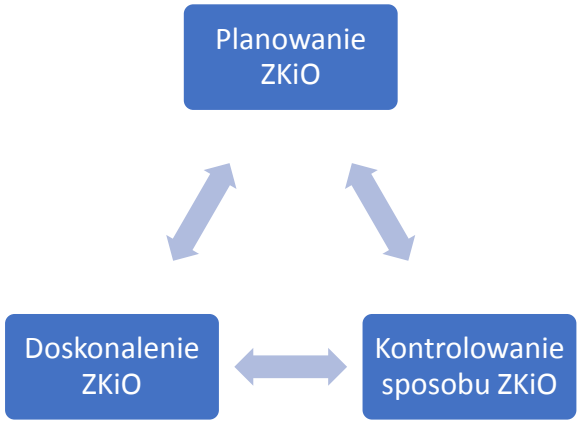
Pytanie kontrolne	Odpowiedź na pytanie kontrolne	Ryzyko wystąpienia nieprawidłowości
Jakie są dotychczasowe wyniki działalności kierownictwa spółki (m.in. w świetle wyników dotychczasowych audytów)?	Ocena pozytywna działalności	Małe
	Ocena pozytywna działalności mimo stwierdzonych nieprawidłowości	Średnie
	Ocena negatywna działalności	**Duże**

Czy ujawnione problemy były/są niezwłocznie wyjaśniane przez kierownictwo spółki? Czy podejmowane są środki zaradcze?	Tak	Małe
	Nie	**Duże**
Czy kierownictwo spółki dostrzega możliwość wystąpienia potencjalnych problemów, czy zamierza podjąć działania zapobiegawcze?	Tak	Małe
	Nie	**Duże**

3 x ryzyko cząstkowo małe	**Ryzyko niewielkie**
2 x ryzyko cząstkowe małe	**Ryzyko średnie**
3 x ryzyko cząstkowe duże	**Ryzyko duże**

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dobrowolski 2017a

Skuteczność w zwalczaniu korupcji i oszustw (ZKiO) może być osiągnięta przez projektowanie działań mających na celu ograniczenie występowania ww. nieprawidłowych praktyk we wszystkich częściach organizacji. Wymaga to planowania procesu zwalczania korupcji i oszustwa, kontrolowania sposobu wykonywania obowiązków w zakresie ZKiO, doskonalenia sposobów ZKiO. Odnotować należy, że brak systematycznej, realizowanej w cyklu działania zorganizowanego polityki przeciwdziałania występowaniu zjawisk korupcji i oszustwa nie oznacza naruszenia prawa. Jest natomiast jednym z czynników, który powinien być brany pod uwagę przy ocenie podatności badanej organizacji na zjawisko korupcji lub oszustwa (Dobrowolski 2017a).



Rys. 7 *Triangulacja zwalczania korupcji i oszustw w spółce publicznej*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Z. Dobrowolski 2017a

Proces ZKiO w organizacji powinien być udokumentowany. Należy opracować politykę organizacji dotyczącą ZKiO, ustalić zadania i zakresy odpowiedzialności komórek organizacyjnych zaangażowanych w ZKiO, określić stosowane rozwiązania motywacyjne sprzyjające ZKiO. Informacje, o których mowa wyżej mają charakter ogólnoorganizacyjny. Natomiast na poziomie poszczególnych komórek organizacyjnych powinny być opracowane procedury, które stanowią, kto, kiedy i w jaki sposób podejmuje działania mające na celu ZKiO. W końcu na szczeblu wykonawczym (stanowisk pracy) powinny być opracowane instrukcje, które stanowią jak wykonać określone zadania służące ZKiO (Dobrowolski 2017a).

Aby ustalić zakres inicjatyw kierownictwa w przeciwdziałaniu nieprawidłowościom oraz efekty tych inicjatyw należy zapoznać się z polityką, procedurami, wytycznymi przyjętymi w organizacji. Wprawdzie spółki publiczne nie są zobligowane do stosowania kontroli zarządczej o której mowa w ustawie o finansach publicznych, ale w ramach dobrych praktyk nic nie stoi na przeszkodzie, aby implementować wytyczne Ministra Finansów w swojej działalności, w szczególności w zakresie samooceny kontroli zarządczej. Proces samooceny jest ze swej istoty obarczony ryzykiem otrzymania niewiarygodnych wyników, gdyż w założeniu opiera się na subiektywnej ocenie uczestników samooceny. Zwiększone ryzyko otrzymania niewiarygodnych wyników może występować szczególnie w mniejszych jednostkach, ze względu na zwiększone obawy uczestników samooceny co do możliwości identyfikacji autorów odpowiedzi zwłaszcza, że część pytań służy ocenianiu przez podwładnych swoich przełożonych (Ibidem).

W opracowanych przez Ministra Finansów wytycznych sugeruje się sformułowanie w ankiecie samooceny takich pytań, jak: Czy pracownik wie, jakie zachowania uznawane są w jednostce za nieetyczne?; Czy pracownik wie, jak należy się zachować w przypadku, gdy będzie świadkiem poważnych naruszeń zasad etycznych obowiązujących w jednostce? Czy zdaniem pracownika osoby na stanowiskach kierowniczych przestrzegają i promują własną postawą i decyzjami etyczne postępowanie?

Powyższy katalog można uzupełnić o następujące pytania (Ibidem):

- czy pracownicy wszystkich szczebli byli zaangażowani w tworzenie wartości etycznych obowiązujących w spółce, czy też wartości te, w postaci standardów, wytycznych, zostały im narzucone? W tym drugim przypadku może zaistnieć zjawisko postrzegania zasad/standardów etycznych za „obce", „narzucone z góry",
- czy były prowadzone szkolenia dotyczące problematyki etyki w miejscu pracy?
- czy naruszenie wartości etycznych skutkuje wdrożeniem odpowiedniego postępowania?
- czy ww. postępowanie jest jednakowe wobec wszystkich naruszających określone wartości etyczne?
- czy ww. postępowanie jest prowadzone w sposób przejrzysty?

Z punktu widzenia przeciwdziałania korupcji i oszustwu, a szerzej stworzenia skutecznego systemu przeciwdziałania występowaniu nieprawidłowościom, kierownictwo spółki w zakresie promowania etycznego postępowania powinno (Dobrowolski 2017a):

- określić oczekiwania wobec pracowników,
- dawać przykład swoim postępowaniem,
- podejmować przewidziane działania w przypadku naruszenia standardów etycznego postępowania,

- dokonywać systematycznej oceny funkcjonujących standardów w celu ich aktualizacji w przypadku zmian w organizacji oraz w jej otoczeniu.

W celu oceny działań kierownictwa w zakresie promowania wartości etycznych należy ustalić (Dobrowolski 2017a; Pope 2000):

- czy kierownictwo spółki określiło wraz z pracownikami standardy etycznego postępowania obowiązujące w jednostce?
- czy kierownictwo spółki w swoim postępowaniem wspiera i promuje przestrzeganie wartości etycznych?
- czy istnieje skuteczny system komunikacji w zakresie promowania wartości etycznych?
- czy są podejmowane działania w przypadku ustalenia naruszenia wartości etycznych? Jaki jest efekt tych działań?
- czy kierownictwo informuje pracowników o ujawnionych przypadkach naruszenia wartości etycznych oraz zapewnia skuteczną ochronę osób ujawniających nieprawidłowości w działalności organizacji?
- czy przestrzeganie wartości etycznych podlega ocenie?
- czy w przypadku ujawnienia celowych działań ukierunkowanych na zniszczenie pracownika lub kierownika w oparciu o rzekome naruszenia wartości etycznych sprawcy takiego postępowania są surowo karani?
- czy wprowadzono rozwiązania umożliwiające informowanie kierownictwa jednostki (jednostki nadrzędnej) o nieprawidłowościach w działalności jednostki?
- czy istnieje w tym zakresie jawna, zrozumiała procedura postępowania?
- czy dane osobowe osób informujących o nieprawidłowościach są skutecznie chronione?
- czy jednostka posiada zasoby ludzkie, finansowe, rzeczowe, aby skutecznie zarządzać systemem powiadamiania o nieprawidłowościach?

Przedstawione powyżej postępowanie badawcze służące przeciwdziałaniu ale też ujawnianiu zjawisk patologicznych jest wspólne dla spółek Skarbu Państwa i spółek komunalnych i nie zależą od form własności, podmiotowości, czy osobowości prawnej.

3. Audyt informacji pozafinansowych

Znaczenie społecznej odpowiedzialności biznesu (*corporate social responsibility* - CRS) w funkcjonowaniu przedsiębiorstw zwiększa się. Z perspektywy zwolenników tej koncepcji można sformułować konstatację, że odpowiedzialne podmioty gospodarcze uwzględniają potrzebę realizacji interesu społecznego na każdym etapie swojej działalności. Oznacza to nie tylko spełnienie wszystkich wymogów prawnych, ale także zastosowanie innego podejścia do wykorzystania zasobów, czy relacji z interesariuszami. Koszty ponoszone m.in. na ochronę środowiska naturalnego, tworzenie miejsc pracy przyjaznych dla pracowników z małymi dziećmi stanowią inwestycję. Z perspektywy przeciwników należy skonstatować, że koszty ponoszone na lepsze spełnienie oczekiwań pracowników, czy ochronę środowiska są niezbędne. Należy jednak zauważyć, że takie podejście przedsiębiorstw nie wynika z zachowań altruistycznych lecz przede wszystkim z racjonalności, umiejętności doboru środków w celu uzyskania przewagi

konkurencyjnej. Poprzez odpowiednie kreowanie wizerunku można zdobywać przewagę konkurencyjną w warunkach zrównoważonego rynku i zwiększać zyski[33].

Warto zauważyć, że historia postrzegania wizerunku, jako instrumentu pozwalającego na zdobywanie przewagi rynkowej ma już blisko sto lat. Wspomnieć należy m.in. o W. Lippmanie, P.Marineau, czy E. Ditcherze, którzy zauważyli, że produkty przedsiębiorstw są kupowane nie tylko z uwagi na realizację celów, które powinny spełniać ale także dla wartości które ucieleśniają (Lippman 1998, 3-20; Dichter 2004, 34; Dąbrowski 2010, 65).

Początkowo informacje o podejmowanych działaniach w ramach CRS nie były obligatoryjne dla przedsiębiorstw, a co za tym idzie nie podlegały obowiązkowej weryfikacji w zakresie ich wiarygodności. Zmiany w podejściu do raportowania działalności CRS zaczęły następować wraz z ustanowieniem standardów i wytycznych, które służą implementacji i realizacji społecznej odpowiedzialności w strategii przedsiębiorstw. Mowa tu m.in. o opracowanych w 1998 r. standardach SA 8000 (*Social Accountability* 8000) dotyczących społecznej odpowiedzialności biznesu, czy też opracowanych w 1999 r. standardach AA 1000 (*AccountAbility* 1000) promujących biznes zrównoważony (w ujęciu społecznym), jak również odpowiedzialność korporacyjną. Wreszcie należy nadmienić o Respect Index, a zatem indeksie odpowiedzialnych społecznie spółek Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie, który pojawił się w 2009 r. Obejmuje on polskie i zagraniczne spółki z Głównego Rynku Giełdy Papierów Wartościowych, działające zgodnie (według deklaracji) z najlepszymi standardami zarządzania w zakresie ładu korporacyjnego, ładu informacyjnego i relacji z inwestorami. Uwzględnia także czynniki ekologiczne, społeczne i pracownicze.

Rosnące znaczenie CRS w opinii publicznej, a zatem u potencjalnych klientów, kooperantów, dostawców, itp. sprawia, że uczestnicy gry rynkowej zaczynają traktować CRS jako zasób nieimitowany, posiadający swoją wartość. A skoro tak, to znaczenia nabiera rzetelność informacji przekazywanych przez przedsiębiorstwa na temat działań CRS. Istotne dla inwestorów, a szerzej interesariuszy informacje można pogrupować następująco. Wśród czynników związanych z zarządzaniem środowiskowym należy wymienić gospodarowanie zasobami, a właściwie to działania służące redukcji ich zużycia. Dane w tym zakresie obrazują nie tylko podejście do środowiska naturalnego, ale także zakres przedsięwzięć innowacyjnych, które służą zmniejszeniu zużycia materiałów, energii lub wody. Innym czynnikiem o charakterze środowiskowym jest redukcja emisji zanieczyszczeń do środowiska naturalnego, czy innowacje produktowe. Wśród czynników odpowiedzialności społecznej należy wymienić m.in.: jakość zatrudnienia, bezpieczeństwo i higienę pracy, szkolenia i rozwój, różnorodność i równość szans, prawa człowieka, odpowiedzialność za produkt. Z kolei wśród czynników ładu korporacyjnego: strukturę zarządu, politykę wynagrodzeń zarządu, prawa akcjonariuszy, funkcje zarządu, wizję i strategię, a zatem najkorzystniejszą ścieżkę rozwoju przedsiębiorstwa. Poświęćmy uwagę jednej z ostatniej kategorii, tj. strukturze zarządu. W tym zakresie ocenia się „skuteczność systemów zarządzania w firmie w zakresie najlepszych praktyk ładu korporacyjnego, związanych z wyważonym składem zarządu. Odzwierciedla zdolność spółki do zapewnienia niezbędnej wymiany pomysłów i niezależnego procesu decyzyjnego przez doświadczony, różnorodny i niezależny zarząd" (Sroka (red.) 2012, 32-33). Powyższy zapis nie może być (a czasami jest) interpretowany wyłącznie z perspektywy parytetu płci wśród członków zarządu. Dążenie do zrównania liczby kobiet i mężczyzn w zarządzie spółek nie może przebiegać z pogwałceniem zasady obiektywizmu, racjonalności gospodarowania. Uwaga w obsadzaniu stanowisk kierowniczych powinna być skupiona nie na płci, ale na zapewnieniu fachowości, interdyscyplinarności członków zarządu.

W dniu 6 grudnia 2014 r. weszła w życie dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE w sprawie ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różno-

[33] Podrozdział sporządzono na podstawie: Z. Dobrowolski (2018c), *Zarządzanie informacjami niefinansowymi przez spółki Skarbu Państwa*, Kraków (maszynopis)

rodności przez niektóre duże jednostki oraz grupy, która zmieniła dyrektywę 2013/34/UE w sprawie rocznych sprawozdań finansowych, skonsolidowanych sprawozdań finansowych i powiązanych sprawozdań niektórych rodzajów jednostek. Nowa dyrektywa 2014/95/UE zaczęła być stosowana w Polsce od 1 stycznia 2018 r. w odniesieniu do informacji dotyczących roku obrotowego 2017. U podstaw tej dyrektywy legła chęć zwiększenia zaufania publicznego nadszarpniętego przez skandale gospodarcze. A zatem nie można pominąć chęci zmniejszenia oportunizmu stron kontraktu, zjawiska określonego przez O. Williamsona (Williamson 1998). Tę dyrektywę można postrzegać również poprzez pryzmat wizerunku a zatem układu treści przekazywanych przez przedsiębiorstwo innym podmiotom. Wizerunek, jak zauważa S. Black, to sposób, w jaki jest ono odbierane przez ogół (Black 2006, 96).

Pojawił się zatem w Unii Europejskiej wymóg ujawniania informacji niefinansowych w przypadku niektórych dużych przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 500 pracowników. Założono, że przedsiębiorstwa zostaną zobowiązane do ujawnienia kluczowych z punktu widzenia interesariuszy informacji niezbędnych do zrozumienia kierunku i skali ich rozwoju, wyników, sytuacji oraz wpływu ich działalności na otoczenie.

W myśl art. 49b ustawy z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości (Dz. U. z 2018 r., poz. 395 ze zm.) określone tą ustawą podmioty (będące: spółką kapitałową, spółką komandytowo-akcyjną, spółką jawną lub komandytową, której wszystkimi wspólnikami ponoszącymi nieograniczoną odpowiedzialność są spółki kapitałowe, spółki komandytowo-akcyjne lub spółki z innych państw o podobnej do tych spółek formie prawnej, pod warunkiem że w roku obrotowym, za który sporządza sprawozdanie finansowe, oraz w roku poprzedzającym ten rok przekracza następujące wielkości: 1) 500 osób - w przypadku średniorocznego zatrudnienia w przeliczeniu na pełne etaty oraz 85 000 000 zł - w przypadku sumy aktywów bilansu na koniec roku obrotowego lub 170 000 000 zł - w przypadku przychodów netto ze sprzedaży towarów i produktów za rok obrotowy) zawierają dodatkowo w sprawozdaniu z działalności - jako wyodrębnioną część - oświadczenie na temat informacji niefinansowych.

Oświadczenie na temat informacji niefinansowych obejmuje co najmniej: zwięzły opis modelu biznesowego jednostki, kluczowe niefinansowe wskaźniki efektywności związane z działalnością jednostki, opis polityk stosowanych przez jednostkę w odniesieniu do zagadnień społecznych, pracowniczych, środowiska naturalnego, poszanowania praw człowieka oraz przeciwdziałania korupcji, a także opis rezultatów stosowania tych polityk, procedur należytej staranności - jeżeli jednostka je stosuje w ramach polityk, o których mowa wyżej, jak też opis istotnych ryzyk związanych z działalnością jednostki mogących wywierać niekorzystny wpływ na działalność jednostki, w tym ryzyk związanych z produktami jednostki lub jej relacjami z otoczeniem zewnętrznym, w szczególności z kontrahentami. Ponadto, opis zarządzania tymi ryzykami. Jednostka przy sporządzaniu oświadczenia na temat informacji niefinansowych może stosować dowolne zasady, w tym własne zasady, krajowe, unijne lub międzynarodowe standardy, normy lub wytyczne. W oświadczeniu jednostka zawiera informację o tym, jakie zasady, standardy, normy lub wytyczne zastosowała.

Jednostka będąca jednostką zależną, w tym jednostką dominującą niższego szczebla, może nie sporządzać oświadczenia na temat informacji niefinansowych albo sprawozdania na temat informacji niefinansowych, jeżeli jej jednostka dominująca wyższego szczebla mająca siedzibę lub miejsce sprawowania zarządu na terytorium Europejskiego Obszaru Gospodarczego sporządza oświadczenie grupy kapitałowej na temat informacji niefinansowych albo sprawozdanie grupy kapitałowej na temat informacji niefinansowych zgodnie z przepisami prawa państwa Europejskiego Obszaru Gospodarczego, któremu podlega. W takim przypadku jednostka ujawnia w sprawozdaniu z działalności nazwę i siedzibę jej jednostki dominującej wyższego szczebla sporządzającej oświadczenie albo sprawozdanie grupy kapitałowej na temat informacji niefinansowych, które obejmie tę jednostkę i jej jednostki zależne każdego szczebla.

Z komunikatu Komisji z dnia 5 lipca 2017 r. w sprawie wytycznych dotyczących sprawozdawczości w zakresie informacji niefinansowych (Dz. U. UE.C.2017.215.1) wynika, że właściwe ujawnianie informacji niefinansowych stanowi kluczowy element umożliwiający zrównoważone finansowanie zgodnie z celami zrównoważonego rozwoju ONZ i porozumieniem klimatycznym z Paryża. Wytyczne te, zgodnie z art. 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE, są niewiążące. A zatem należy je traktować jako metodykę raportowania informacji niefinansowych, w tym niefinansowych kluczowych - ogólnych i sektorowych - wskaźników wyników z myślą o ułatwieniu odpowiedniego, użytecznego i porównywalnego ujawniania informacji niefinansowych przez jednostki. Celem wspomnianych wyżej wytycznych (według Komisji Europejskiej) jest wsparcie przedsiębiorstw w ujawnianiu wysokiej jakości, odpowiednich, użytecznych, spójnych i bardziej porównywalnych informacji niefinansowych (środowiskowych, społecznych i związanych z zarządzaniem) w sposób, który sprzyja odpornemu i zrównoważonemu wzrostowi gospodarczemu i wzrostowi zatrudnienia oraz zapewnia przejrzystość zainteresowanym stronom, a zatem redukuje w założeniu oportunizm stron kontraktów.

Art. 1 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE stanowi, że zainteresowane przedsiębiorstwa ujmują w sprawozdaniu z działalności oświadczenie na temat informacji niefinansowych zawierające informacje - w stopniu niezbędnym do zrozumienia rozwoju, wyników i sytuacji jednostki oraz wpływu jej działalności. Z powyższego zapisu wynika, że należy ujawnić informacje istotne dla interesariuszy. Pomocny w zrozumieniu pojęcia istotności jest przepis art. 2 pkt 16 dyrektywy o rachunkowości (2013/34/UE), który definiuje istotność informacji. Jest nią taka informacja, której pominięcie lub nierzetelne przedstawienie może wpływać na decyzje podejmowane przez użytkowników na podstawie sprawozdań finansowych danej jednostki.

Przytoczona treść art. 1 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE uwypukla kwestię ujawnienia informacji w stopniu niezbędnym do zrozumienia rozwoju, wyników i sytuacji jednostki oraz wpływu jej działalności na innych. A zatem należy w sposób rzetelny przedstawić stan faktyczny z uwzględnieniem kontekstu informacji wynikającego z przynależności przedsiębiorstwa do określonej branży, sposobu wykorzystania zasobów, wpływu towarów i usług na środowisko, społeczeństwo.

Podczas oceny istotności informacji można wziąć pod uwagę szereg czynników. Obejmują one m.in.:

- model biznesowy, cele przedsiębiorstwa, strategie, podejście zarządcze, rzeczowe aktywa trwałe, wartości niematerialne i prawne, łańcuch wartości oraz główne ryzyka,
- główne kwestie sektorowe. Należy założyć, że podobne problemy zarządzania, relacji z otoczeniem itp. będą istotne dla przedsiębiorstw należących do tego samego sektora lub korzystających z tych samych łańcuchów dostaw. Zagadnienia, które już zidentyfikowali konkurenci, klienci lub dostawcy, prawdopodobnie będą istotne dla przedsiębiorstwa,
- interesy i oczekiwania podmiotów z otoczenia przedsiębiorstwa,
- wpływ działalności przedsiębiorstw na otoczenie,
- czynniki związane z polityką publiczną i przepisami prawnymi: polityki publiczne i przepisy prawne mogą mieć wpływ na specyficzną sytuację przedsiębiorstwa.

Przykładem kluczowego wskaźnika efektywności w odniesieniu do przedsiębiorstw energetycznych jest redukcja emisji zanieczyszczeń tworzonych w trakcie produkcji energii elektrycznej. Przedsiębiorstwo korzystające z węgla brunatnego może uznać za korzystne ujawnienie informacji o skuteczności rekultywacji obszarów wydobycia tego węgla. Niezależnie od branży,

istotność informacji powinna być poddawana przeglądom w regularnych odstępach czasu. Przeciwdziała to dezaktualizacji informacji dla otoczenia.

Z punktu widzenia audytu śledczego obszarem podwyższonego ryzyka jest sposób kwalifikowania informacji do kategorii nieistotnych lub istotnych. Przedmiotem zainteresowania tego audytu powinna być także rzetelność informacji. Za nieprawidłowość należy uznać wprowadzanie użytkowników informacji w błąd w tym w następstwie pomijania istotnych faktów lub przedstawiania opinii zamiast faktów.

Należy pamiętać, że informacja powinna być zrozumiała, co ogranicza zjawisko paternalizmu w relacjach nadawca – odbiorca oraz przedstawiona we właściwym kontekście. To zagadnienie powinno stanowić przedmiot audytu śledczego jeśli uwzględni się fakt, że tworzenie niezrozumiałych informacji może być celowe, po to by na ich podstawie podejmowane były niewłaściwe (z punktu widzenia odbiorcy informacji) decyzje.

Komisja zauważa, że oświadczenie na temat informacji niefinansowych nie ma wyłącznie na celu przedstawienia wykazu kluczowych wskaźników efektywności. Dzięki przekazanej informacji jakościowej i ilościowej jej odbiorca powinien zrozumieć rozwój, wyniki, sytuację przedsiębiorstwa oraz wpływ jego działalności na otoczenie. A zatem ma to być kompleksowy obraz przedsiębiorstwa w danym roku sprawozdawczym, przedstawiony w sposób zwięzły z pominięciem tzw. szumu informacyjnego. Ujawnienie informacji dotyczy nie tylko okresu przeszłego, czy bieżącego ale także przyszłych działań, w tym także, jeśli to możliwe, na podstawie scenariuszy z wykorzystaniem wyników badań naukowych. Zakłada się, że informacje dotyczące przyszłości pozwalają użytkownikom informacji na lepszą ocenę odporności przedsiębiorstwa na przemiany otoczenia, jak też ocenę rozwoju przedsiębiorstwa, jego sytuacji, wyników oraz wpływu na otoczenie w ujęciu dynamicznym.

Należy zaznaczyć, iż owe ujawnianie informacji musi przebiegać zgodnie z wymogami przepisów o tajemnicy ustawowo chronionej. Nie może dojść do udostępnienia szczególnie chronionych informacji handlowych, w następstwie czego przedsiębiorstwo poniesie szkody gospodarcze. Z punktu widzenia audytu śledczego istotną kwestią jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy w następstwie korupcji nie doszło do działania na szkodę przedsiębiorstwa poprzez ujawnienie informacji, które nie powinny być przekazane otoczeniu. Takie działanie sprawca będzie uzasadniał chęcią realizacji wytycznych Komisji Europejskiej dotyczących sprawozdawczości w zakresie informacji niefinansowych.

Niewątpliwie informacje niefinansowe muszą być spójne z innymi elementami sprawozdania z działalności. Innymi słowy, sprawozdanie z działalności przedsiębiorstwa należy postrzegać jako pojedynczy, wyważony i jednolity zestaw informacji zarówno finansowych, jak i niefinansowych. Treść sprawozdania dotyczącego informacji niefinansowych powinna być spójna na przestrzeni czasu. Pozwala to użytkownikom informacji zrozumieć i porównać historyczne oraz obecne zmiany w zakresie rozwoju przedsiębiorstwa, jak też jego zamierzenia.

Art. 1 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE stanowi, że oświadczenie na temat informacji niefinansowych zawiera informacje obejmujące krótki opis modelu biznesowego jednostki. A zatem należy przedstawić dane o tym, w jaki sposób przedsiębiorstwo tworzy i zachowuje wartości za pośrednictwem swoich produktów lub usług w perspektywie długoterminowej. Z takiej perspektywy model biznesowy należy pojmować, jako ogólny zarys sposobu działalności przedsiębiorstwa oraz uzasadnienie jego struktury poprzez opis sposobu, w jaki przekształca ono nakłady w wyniki za pośrednictwem prowadzonej działalności gospodarczej. Przy opisie modelu biznesowego przedsiębiorstwa mogą rozważyć ujawnianie informacji dotyczących ich: otoczenia biznesowego, organizacji i struktury, rynków, na których działają, ich celów i strategii oraz głównych tendencji i czynników, które mogą wpłynąć na ich przyszły rozwój.

Art. 1 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE stanowi, że oświadczenie na temat informacji niefinansowych musi zawierać informacje obejmujące główne ryzyka powiązane z operacjami jednostki. Identyfikacja głównych ryzyk powinna iść w parze ze sposobem zarządzania nimi. Od przedsiębiorstw oczekuje się wyjaśnienia, jak główne ryzyka mogą wpłynąć na ich model biznesowy, operacje, wyniki finansowe. Ujawnienia - w stosownych przypadkach i na zasadzie proporcjonalności - powinny obejmować istotne informacje dotyczące łańcuchów dostaw i podwykonawców. Odnotować należy, że określone ryzyka mogę być umyślnie pominięte w opisie działalności przedsiębiorstwa po to, aby w późniejszym okresie uzasadniać niekorzystne wyniki przedsiębiorstwa pojawieniem się okoliczności, których wcześniej nie można było przewidzieć. Ten obszar działalności w przedsiębiorstwie, tj. identyfikowanie ryzyka, określanie skutków potencjalnych zdarzeń, formułowanie kierunkowych propozycji redukcji skali ryzyka, czy wreszcie opis ryzyka w dokumentacji przedsiębiorstwa powinien stanowić szczególny przedmiot zainteresowania audytu śledczego. Analiza zgromadzonych danych powinna ułatwić typowanie zagadnień objętych audytem śledczym.

Art. 1 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE stanowi, że zainteresowane przedsiębiorstwa ujmują w sprawozdaniu z działalności oświadczenie na temat informacji niefinansowych w stopniu niezbędnym do zrozumienia rozwoju, wyników i sytuacji jednostki oraz wpływu jej działalności. Dane powinny obejmować kwestie środowiskowe, społeczne, a zatem zagadnienia pracownicze, poszanowanie praw człowieka, przeciwdziałanie korupcji i oszustwom. I tak na przykład, w przypadku kwestii środowiskowych od przedsiębiorstwa oczekuje się ujawniania odpowiednich informacji dotyczących faktycznego i możliwego wpływu na środowisko naturalne oraz sposobu, w jaki obecne i przewidywalne oddziaływania mogą wpłynąć na rozwój, sytuację przedsiębiorstwa. Od przedsiębiorstw oczekuje się ujawniania istotnych informacji dotyczących kwestii społecznych i pracowniczych. Obejmują one m.in. zarządzanie kapitałem ludzkim, w tym zarządzanie restrukturyzacją, zarządzanie przebiegiem kariery zawodowej i zdolnością do zatrudnienia, systemem wynagrodzeń i szkoleniami, stosowanie odpowiednich norm, na przykład ISO 26000.

Od przedsiębiorstw oczekuje się również, jak podano wcześniej, ujawniania istotnych informacji dotyczących sposobu zarządzania kwestiami związanymi z przeciwdziałaniem korupcji i oszustwom. Przedsiębiorstwa mogą rozważyć ujawnianie informacji o stosowanych procedurach antykorupcyjnych, zasobach przeznaczonych na walkę z korupcją i oszustwami. Przedsiębiorstwa mogą również wyjaśnić sposób, w jaki oceniają tę walkę. Z punktu widzenia audytu śledczego oznacza to konieczność weryfikacji w szczególności polityk, procedur antykorupcyjnych, sposobu zarządzania ryzykiem wystąpienia korupcji, funkcjonowania systemu sygnalistów (deklaracje versus rzeczywistość).

4. Audyt praktyk dokonywanych poza ewidencją księgową oraz dowodów księgowych

Przykłady nieprawidłowych praktyk można podzielić na dwie grupy. Pierwsza grupa obejmuje działania związane z modyfikacją zapisów na kontach księgowych. Tego typu praktyki przedstawiono w dalszej części niniejszej monografii. Druga grupa obejmuje działania dokonywane poza ewidencją księgową. W tym przypadku detekcja wymaga pozyskania informacji od osób, które mogły być świadkami tego procederu.

Jednym ze sposobów przejmowania korzyści przez nieuczciwych pracowników jest tzw. nieewidencjonowana sprzedaż, która może być powiązana z nierzetelną inwentaryzacją. I tak na przykład, nieuczciwy pracownik, działając samodzielnie lub w porozumieniu z innymi, może

niewłaściwie przeprowadzić spis z natury określonych składników majątkowych, aby w okresie późniejszym niezaewidencjonowane składniki sprzedać „na lewo". Taka operacja oczywiście nie zostanie odnotowana w księgach rachunkowych jednostki (Dobrowolski 2008a). W ramach detekcji takiego procederu należy przeprowadzić analizę symptomów nieprawidłowości oraz przeprowadzić wywiady z osobami współpracującymi z potencjalnym sprawcą. Należy również przeanalizować spisy z natury z lat poprzednich i w przypadku braku określonych składników majątkowych w bieżącym spisie ustalić, czy dokonano ich likwidacji i czy prawidłowo tę okoliczność udokumentowano (Dobrowolski 2008a, 49).

Wśród sposobów oszukiwania pracodawcy można wymienić sprzedaż na tzw. podwójną fakturę (ujmowaną w księgach rachunkowych). Klient otrzymuje fakturę z zawyżoną ceną zakupionego towaru lub usługi, natomiast na kopii faktury pracownik (po dokonaniu sprzedaży) wpisuje dla potrzeb rozliczenia się z pracodawcą mniejszą kwotę – cenę i wartość towaru/usługi, zgodną z wolą pracodawcy. Różnicę powstałą z ww. operacji przejmuje pracownik, a pracodawca uzyskuje informację, że sprzedano towar/usługę po cenie przez niego wskazanej. Kolejny sposób oszukiwania pracodawcy to wpisywanie rzekomo udzielonych rabatów. Pracownik przyjmuje pełną płatność za towar/usługę, ale rejestrując operację gospodarczą wykazuje, iż klient otrzymał rabat, zgodnie z zasadami określonymi w danej organizacji. Różnicę wynikającą pomiędzy wartością towaru/usługi i wartością pomniejszoną o rabat pracownik zabiera dla siebie (Dobrowolski 2008a, 51; Wells 2006).

Oszukańczą praktyką jest umyślne zawarcie nieprecyzyjnej umowy celem przejęcia części środków finansowych. I tak, decydent może umyślnie zawrzeć umowę, w której określa się kwotę wynagrodzenia bez podatku od towarów i usług (VAT). Następnie strona umowy proszona jest o wpłacenie podatku VAT na określone konto, oczywiście inne niż konto organizacji, którą reprezentuje decydent. Odnotować należy, że detekcja prezentowanych dotychczas oszukańczych praktyk wymaga przede wszystkim uzyskania informacji od świadków tych praktyk. W dalszej kolejności należy porównać dowody księgowe znajdujące się w badanej jednostce z dowodami pozyskanymi od osób, którym wystawiono wspomniane wyżej faktury, udzielono rabatów, sprzedano określony towar itp. (Dobrowolski 2008a).

Sposobem na pozyskiwanie w nieuczciwy sposób środków jest tzw. „łańcuszek". Oszukańczy proceder polega na zagarnięciu wpłaty od klienta i zaksięgowaniu w to miejsce wpłaty kolejnego klienta, a następnie kolejnego itd. Ów łańcuszek może być wykryty, gdy badający będzie analizował zgodność numerów kont bankowych z rachunkiem klienta i jego wpłatami. Kolejną oszukańczą praktyką są fikcyjne zakupy. Nieuczciwy pracownik może obciążyć pracodawcę z tytułu realizacji fikcyjnych zakupów materiałów, usług. Detekcja polega na wytypowaniu wątpliwych transakcji a następnie weryfikacji danych zawartych w ewidencji księgowej badanego podmiotu z ewidencją księgową podmiotu u którego zakupiono usługi, materiały. Ponadto należy szczegółowo przeanalizować elementy kosztów przedsięwzięć remontowych lub inwestycyjnych (Dobrowolski 2008a; Wells 2006).

Kolejny sposób to umyślne dokonanie nadpłaty na rzecz dostawcy, a następnie skierowanie do niego pisma i uzyskanie zwrotu środków pieniężnych, który jednakże wpływają na konto nieuczciwego pracownika. W piśmie, którego kopii pracownik nie zachowuje, przekazuje on numer swojego konta a nie zakładu pracy. W ramach detekcji należy sprawdzić zapisy zawarte na fakturach z zapisami umów. Wszelkie nadpłaty należy powiązać z numerami kont. Wypłaty gotówkowe powinny być szczególnie analizowane (Dobrowolski 2008a, 54).

Nieuczciwy pracownik lub kierownik może dokonać zakupu dla siebie towarów na rachunek firmy. Na przykład z funduszu reprezentacyjnego dokonuje zakupu przedmiotów, a następnie fałszuje dowody ich przyjęcia przez określone osoby. Tak naprawdę towary trafią do nieuczciwego pracownika lub kierownika odpowiedzialnego za fundusz reprezentacyjny jednostki. Przeciwdziałanie temu procederowi jest możliwe poprzez stosowanie zasady „wielu

oczu" podczas zakupu i wykorzystania zakupionych przedmiotów. Detekcja tego procederu, jak w poprzednich przypadkach wymaga pozyskania informacji od świadków takiego zdarzenia, którymi mogą być współpracownicy sprawcy. Do oszukańczych praktyk mogą być wykorzystywane karty kredytowe. Proceder polega na kupowaniu na rachunek spółki towarów lub usług na potrzeby własne. Istnieją przy tym dwie możliwości. Po pierwsze, takich zakupów może dokonywać uprawniony kierownik, który podpisuje odpowiedni dowód i zaświadcza, że towary lub usługi zrealizowano na rzecz spółki. Po drugie, kartą posługuje się nieuprawniona osoba fałszująca podpis posiadacza karty. Istnieje także możliwość dokonania zakupu a następnie zwrotu towaru. W takim przypadku, sprawca może zachować dla siebie paragon zakupu towaru celem rozliczenia się, a wypłacone gotówką środki pieniężne (za zwrot towaru) pozyskać dla siebie. W ramach detekcji należy sprawdzić opis na rachunkach zakupu towarów lub usług, jak też zweryfikować celowość takich zakupów. Wszelkie zakupy na paragon powinny być szczególnie weryfikowane. Jeśli istnieje taka możliwość należy sprawdzić, czy zakupiona rzecz fizycznie istnieje. Należy także zweryfikować zakupy usług szkoleniowych, w szczególności nauki języków obcych. Porównać kwoty wydatkowane na zakup takich usług z cenami obowiązującymi na rynku. Ustalić daty i godziny korzystania przez pracownika z takich usług. Porównać z listą obecności w pracy, listami udziału w naradach. W sytuacji, gdy z porównania wynika, że pracownik był w dwóch miejscach naraz, przed przesłuchaniem pracownika (jeśli audytor posiada takie uprawnienia) uzyskać wyjaśnienia od osób, które uczestniczyły (według list) w spotkaniach z potencjalnych sprawcą (Dobrowolski 2008a; Wells 2006).

Stosunkowo prostym oszukańczym zabiegiem jest nierzetelne zapotrzebowanie materiałów. Sprawca składa zapotrzebowanie na materiały potrzebne do wykonania zlecenia a następnie je kradnie. Istnieje przy tym kilka możliwości. Sprawca wystawia zapotrzebowanie na swoje nazwisko lub składa fikcyjny podpis. Istnieje również możliwość zawyżenia ilości materiałów niezbędnych do wykonania zadania a następnie zagarnięcia ich nadwyżki. W końcu istnieje również możliwość sporządzenia i podpisania druku przesunięcia międzymagazynowego, a następnie kradzieży materiałów. Detekcja wymaga uważnej analizy dokumentów magazynowych, porównywania złożonych podpisów, ustalenia celowości pobrania materiałów, pozyskania informacji o sposobie wykonania zlecenia od kompetentnych osób. Przeanalizowania, czy i kto oraz w jaki sposób dokonał inwentaryzacji magazynu. Czy rzeczywiście przeprowadzono spis z natury? (Dobrowolski 2008a; Wells 2006).

Manipulowanie listami płac to kolejny sposób na nieuczciwe wzbogacenie się. Polega na wpisaniu na listę płac nieistniejących pracowników i podaniu numeru konta oszusta, na które przelewane są środki. Inny sposób to wpisywanie w rozliczeniu zakładowego funduszu świadczeń socjalnych nieistniejących dzieci pracowników a następnie odbiór ich paczek świątecznych, talonów, itp. Jeszcze inny sposób to podawanie nieprawdy o czasie pracy na listach obecności, co pozwala na przykład na uzyskiwanie środków pieniężnych za fikcyjne nadgodziny, lub zmiana stawek zaszeregowania wbrew woli pracodawcy i uzyskanie dzięki temu większego wynagrodzenia. W ramach detekcji należy porównać m.in. listę płac z wykazem pracowników sporządzonym na podstawie analizy akt osobowych, sprawdzić deklaracje pracowników składane do towarzystw ubezpieczeniowych, uzyskać informację z urzędów miast lub gmin, przeanalizować dane z monitoringu (jeśli urządzenia służące do monitoringu są zainstalowane, na przykład kamery przemysłowe) w celu ustalenie czasu rozpoczęcia i zakończenia pracy, przeanalizować dane zawarte w umowach o pracę wraz z ewentualnymi aneksami i porównać z zapisami księgowymi (Ibidem).

Źródłem nielegalnych dochodów mogą być rozliczenia fikcyjnych podróży służbowych. Proceder polega na potwierdzaniu na poleceniach wyjazdu służbowego odbycia podróży służbowej samochodem prywatnym delegowanego, przy czym trasę rzekomych wyjazdów do różnych miast w Polsce wytycza się po ustaleniu kwoty środków pieniężnych, jaką należy uzyskać po rozliczeniu delegacji. Korzyści dla sprawców są dwojakie. Po pierwsze, zawyża się pozostałe

koszty rodzajowe, po drugie, pozyskuje się środki finansowe na różne, często prywatne cele. Detekcja tego procederu wymaga po pierwsze ustalenia, czy osoby, które wykazywały odbycie podróży służbowej nie podpisywały w tym samym czasie list obecności. Po drugie, wytypowanie osoby, która może udzielić rzetelnych wyjaśnień (Dobrowolski 2008a).

Oszustwo może polegać na skopiowaniu faktury i przedłożeniu faktury oraz jej kopii (wyglądającej, jak faktura oryginalna) do różnych płatników. Weryfikacja zapisów na kontach w powiązaniu z dowodami księgowymi jest niezbędna, aby wykryć to zjawisko. Z kolei tzw. fikcyjne konto jest to działanie polegające na otwarciu rzeczywistego rachunku celem realizacji jednej, ewentualnie kilku transakcji finansowych, w krótkich odstępach czasu, na relatywnie wysokie kwoty, przy wykorzystaniu maksymalnej liczby fikcyjnych elementów dotyczących zarówno osób zaangażowanych w transakcje, jak i tytułów samych transakcji (Ministerstwo Finansów 2010, 10).

Wyprowadzanie środków finansowych może następować poprzez firmy budowlane. Działanie polegające na zlecaniu robót remontowych bez pisemnych umów (w tym ustalonego zakresu rzeczowego tych robót). W dokumentacji poza ogólnikowymi fakturami na których opisuje się wykonany zakres robót w sposób lakoniczny, na przykład „usługi remontowe" brak jest również dokumentacji odbiorowej (protokoły odbioru robót) co uniemożliwia identyfikację skali wykonanych robót. Przelewy dokonywane są na rachunki nowo powstałych, jednoosobowych firm, które nie posiadają zdolności organizacyjnych i finansowych do wykonania zleceń o tak dużej wartości. Niemal całość środków otrzymanych z tytułu rzekomo wykonanych usług wypłacana jest prawie natychmiast w gotówce przez właścicieli tych firm – najczęściej osoby, które wcześniej nie miały doświadczenia w branży budowlanej, ani w prowadzeniu działalności gospodarczej i osiągały niskie dochody. Firmy zaangażowane w powyższy proceder deklarują sprzedaż usług oraz zakup towarów i usług o wysokiej, acz zbliżonej do siebie wartości, co powoduje, że zobowiązane są do zapłaty podatku jedynie w minimalnej wysokości (Dobrowolski 2008a). Detekcja zjawiska wymaga zaangażowania podmiotów uprawnionych do analizy rachunków bankowych.

Karuzela podatkowa to działanie służące uzyskaniu nienależnych korzyści z tytułu dokonywanych rozliczeń podatkowych. Podmioty uczestniczące w procederze otrzymują zwrot podatku VAT, który nie został zapłacony na wcześniejszym etapie obrotu lub wynika z dokonywania fikcyjnych wewnątrzwspólnotowych dostaw towarów. Jednocześnie organizatorzy procederu tworzą sieć podmiotów, przez których rachunki transferowane są środki finansowe, co ma na celu stworzenie pozorów przeprowadzania legalnych transakcji handlowych. Aby utrudnić organom państwowym stwierdzenie, że transfery te nie mają związku z rzeczywistą sprzedażą towarów, często firmy zaangażowane w proceder funkcjonują przez krótki okres i co pewien czas zastępowane są przez kolejne podmioty. W transakcjach karuzelowych uczestniczą niejednokrotnie podmioty z kilku bądź kilkunastu państw. Towary nabyte od zagranicznych kontrahentów, po ich odsprzedaży kolejnym polskim podmiotom ponownie trafiają do tych samych krajów unijnych, a często do tych samych podmiotów, co nie znajduje uzasadnienia ekonomicznego (Ministerstwo Finansów 2010, 12-13). W ramach detekcji należy zwrócić uwagę na skalę prowadzonej działalności gospodarczej i możliwości podmiotu, a zatem wielkość zatrudnienia, posiadany majątek. Brak pracowników przy znacznych obrotach może wskazywać na fikcyjne przedsięwzięcie. Należy zwrócić uwagę na uzasadnienie dokonania sprzedaży i kupna tych samych towarów.

Efektem przedstawionych wcześniej oszustw jest trwała strata finansowa właściciela, pracodawcy. W przypadku tzw. oszustw czasowych przejęte środki finansowe są po pewnym czasie zwracane. Na przykład przejęcie środków finansowych z tytułu sprzedaży nieruchomości może nastąpić poprzez „omyłkowe" wskazanie nabywcy innego konta, niż to, na które powinien wpłacić należność (sprawca umyślnie podaje numer swojego konta). Po określonym czasie, należność

przekazywania jest na właściwe konto organizacji, w której zatrudniony jest nieuczciwy pracownik. Zysk wynikający z oprocentowania rachunku bankowego na jaki wpłynęły „omyłkowo" środki pieniężne będzie zagarnięty przez oszusta. Wydaje się, że taki proceder nie jest możliwy bez zaangażowania w przestępczą działalność kilku osób i dzielenia się zyskami. Detekcja będzie polegała na żmudnej, aczkolwiek skutecznej analizie porównawczej: dowodów sprzedaży, numerów kont i dat przelewów środków, na podstawie wyciągów bankowych (Dobrowolski 2008a; Wells 2006).

Nieprawidłowości mogą mieć miejsce na etapie wyboru usługodawcy lub wykonawcy robót budowlanych. Na przykład w dokumentacji spółki mogą znajdować się protokoły z rozstrzygnięcia przetargu zawierające nieprawdziwą liczbę otrzymanych ofert. Należy sprawdzić, czy osoby biorące rzekomo udział w przetargu, w czasie sporządzania tej dokumentacji były pracownikami spółki. Detekcja procederu wymaga porównania m.in. liczby ofert z zapisami w protokołach, przeanalizowania umów o pracę pracowników.

W fazie przygotowawczej udzielenia zamówienia może zaistnieć proceder nierzetelnego rozpoznania potrzeb, dostosowania specyfikacji istotnych warunków zamówienia do możliwości określonego wykonawcy lub tworzenia specyfikacji nieuwzględniającej określonych robót, które później można zlecić wybranemu wykonawcy jako tzw. roboty nieprzewidziane. Należy także zwrócić szczególną uwagę na tą sferę działalności instytucji, gdzie podejmowane są decyzje o likwidacji zbędnych zapasów, artykułów, środków trwałych. Takie działanie może mieć bowiem na celu uzasadnienie potrzeby dokonania zakupów. Na etapie zapraszania do udziału w postępowaniu o udzielenie zamówienia może zaistnieć próba ograniczenia liczby podmiotów, które mogą złożyć oferty. W przypadku przetargu taki proceder wydaje się być utrudniony z uwagi na obowiązek publicznego ogłoszenia zamówienia. Natomiast w przypadku zapytania o cenę może zaistnieć zjawisko kierowania pytania o cenę do wybranych przez zamawiającego wykonawców, z których część jest fikcyjna lub o których wiadomo wcześniej, że nie są w stanie wykonać zamówienia. W ramach detekcji należy zatem ustalić:

- czy podmioty do których skierowano zapytanie o cenę (poza wybranym wykonawcą) rzeczywiście istnieją?
- czy zakres prowadzonej przez nich działalności umożliwiał wykonanie zamówienia?
- czy do wybranego wykonawcy nie skierowano wcześniej zapytania o cenę (poza oficjalnym pismem), co umożliwiło mu lepsze przygotowanie oferty? Należy również zbadać przyjęty w jednostce sposób zabezpieczenia złożonych przez wykonawców ofert (przed wcześniejszym otwarciem, tj. przed dniem wyznaczonym warunkami przetargu). Wątpliwości powinny budzić przypadki braku kopert, w których złożone były oferty. Pieczątka wpływu odbita na pierwszej stronie oferty może być bowiem nieprawdziwa (sprawca niszczy kopertę ze stemplem pocztowym zawierającym datę, w zamian odnotowuje na stronie oferty datę jej wpływu).

Nierzetelne wykonanie i rozliczenie zleconych usług lub robót to kolejna nieprawidłowość wymagająca detekcji. Do znanych oszustw należą również: zawyżanie zakresu rzeczowego robót, potwierdzanie ich wykonania, montaż tańszych elementów zamiast zamówionych droższych. Oczywiście dokonywanie wspomnianych wyżej oszustw nie jest możliwe bez udziału w oszukańczym procederze inspektora nadzoru, kierownika budowy, inżyniera kontraktu itp. Powtórna kontrola jakości wykonanych zadań, w tym zabranie dowodu rzeczowego jest niezbędne na etapie detekcji oszustwa. W trakcie badania nie należy ograniczyć się do zapoznania z umową i protokołami odbioru robót. W ramach czynności badawczych należy zwrócić uwagę na datę zawarcia umowy oraz zakończenia robót. Wszelkie umowy zawierane przed końcem roku z terminem odbioru wykonanych robót przed końcem roku powinny być szczegółowo zbadane, gdyż może zaistnieć proceder fikcyjnego rozliczenia robót celem wypłacenia określonej jednost-

ce zaplanowanych na dany rok środków finansowych. Kontrola NIK wykazała, iż w grudniu 2006 r. jedna z gmin zleciła spółce demontaż starych i montaż nowych urządzeń w stacji uzdatniania wody za kwotę ponad 140 tys. zł. Spółka nie zrealizowała przedmiotu umowy. Mimo to 30 grudnia 2006 r. prezes zarządu spółki podpisał z zastępcą burmistrza protokół ostatecznego odbioru robót, poświadczając w nim niezgodnie z prawdą należyte wykonanie umowy. Ustalono, że umowę ze spółką zawarto po to, aby wydatkować środki budżetowe gminy zaplanowane na 2006 rok, a wypłacając spółce umowne wynagrodzenie władze gminy wiedziały, że roboty nie zostały wykonane[34].

Udział w odbiorze robót inspektora nadzoru, a także osób finansujących wykonanie zadania, choć wydaje się przesłanką, która pozwala domniemać, iż rzetelnie rozliczono realizację zadania, nie zwalnia badających z obowiązku szczegółowego przeanalizowania dokumentacji i porównania faktycznego wykonania zadania z zakresem deklarowanym. Oczywiście nie we wszystkich przypadkach takie działanie jest możliwe. Należy zwrócić szczególną uwagę na tzw. „roboty przykryte", na przykład ułożone i zasypane przewody elektryczne, sieć wodociągową, kanalizacyjną. W razie potrzeby należy sprawdzić zakres wykonanych robót (na przykład dotrzeć do zasypanych przewodów, rur kanalizacyjnych itd). Kontrola NIK wykazała, że spółka nie zrealizowała w całości zleconego przez gminę remontu sieci wodociągowej oraz kanalizacji sanitarnej. Umowa obejmowała wymianę ponad 150 metrów kamionkowych rur kanalizacyjnych i ponad 370 metrów żeliwnych rur wodociągowych, na instalację wykonaną z rur PVC. W protokole odbioru robót stwierdzono, iż przedmiot umowy został należycie wykonany, a spółka otrzymała umowne wynagrodzenie w kwocie blisko 150 tys. zł. Tymczasem, na polecenie prezesa zarządu spółki, wykonano tylko czynności pozorujące realizację umowy (pracownik spółki wzruszył koparką ziemię na odcinku sieci kanalizacyjnej, w celu upozorowania dokonania wykopu), a w miejscu, w którym zgodnie z umową i dokumentacją rozliczeniową, powinna przebiegać kanalizacja sanitarna z rur PVC, znajdowała się nadal stara kanalizacja z rur kamionkowych. W celu upozorowania robót w studzienkach kanalizacyjnych wymieniono krótkie odcinki rur kamionkowych na rury z PVC, tak, by po odkryciu włazów do tych studzienek można było zobaczyć wystające rury PVC. Nie położono także zakładanych umową odcinków sieci wodociągowej, lecz pozostawiono starą instalację, wymieniając jedynie krótkie odcinki, na których występowały przecieki. Pracownik spółki, wskazany jako kierownik tej budowy wyjaśnił, że podpisał protokół odbioru robót i przekazania instalacji do eksploatacji na polecenie prezesa zarządu spółki, mimo, iż kierownikiem budowy był tylko na papierze i nic nie wiedział o zakresie oraz przebiegu tej inwestycji. Inspektor nadzoru wyznaczony przez gminę przyznał, iż podpisał protokoły odbioru robót nie wiedząc, czy dokonano wymiany rur, gdyż w trakcie oględzin instalacja była zasypana ziemią. Kontrolerzy NIK po ustaleniu, iż zamówienia na położenie sieci wodociągowej otrzymywał wykonawca, który nie specjalizował się w tej dziedzinie sprawdzili sposób wykonania zadania inwestycyjnego przez tego przedsiębiorcę. Po dokopaniu się do sieci wodociągowej okazało się, że jej średnica była odmienna od określonej w umowie z wykonawcą i w dokumentach rozliczeniowych (faktury, protokoły odbioru robót), a także informacji zawartej w dokumentacji powykonawczej (Ibidem).

Nierzetelne szacowanie nieruchomości to kolejna nieprawidłowość, jaka może mieć miejsce w audytowanym podmiocie[35]. Badając proces sprzedaży nieruchomości należy zwrócić uwagę na etap szacowania ich wartości. Badanie należy rozpocząć od ustalenia: w jaki sposób wybrano rzeczoznawcę majątkowego? Czy współpracował wcześniej z przedsiębiorstwem? W dalszej ko-

[34] NIK, Wyniki kontroli, *wystąpienie pokontrolne LZG-41102/2008, S/08/002*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/S-08-002-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 22.08.2018].

[35] NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne, nr I/08/005*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/I-08-005-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 03.07.2018].

lejności należy przeanalizować treść operatów szacunkowych. Istnieje kilka podstawowych sposobów zaniżenia wartości nieruchomości (Dobrowolski 2017a):

a) „omyłkowe powierzchnie działek" – proceder polega na przyjęciu do analizy porównawczej mniejszych powierzchniowo działek o innym przeznaczeniu w planie zagospodarowania przestrzennego lub porównaniu działek zabudowanych uzbrojonych w media z działkami niezabudowanymi, nieuzbrojonymi. Należy pamiętać, że szacując wartość nieruchomości rzeczoznawca uwzględnia w opracowaniu transakcje z obrotu rynkowego nieruchomości. Do takiego porównania powinien przyjąć ceny sprzedaży działek o zbliżonej powierzchni do powierzchni szacowanej nieruchomości, a także o takiej samej funkcji w planie zagospodarowania przestrzennego. Należy sprawdzić, czy wyceniając nieruchomość podejściem porównawczym, metodą korygowania ceny średniej dla wyceny gruntu przyjęto do porównania transakcje z obrotu rynkowego nieruchomości o powierzchni zbliżonej do powierzchni szacowanej nieruchomości.

b) „błędy rachunkowe". Na przykład pomyłki w obliczeniu sumy współczynników korygujących, która jest niezbędna do wyliczenia wartości ceny średniej za 1m² działki, a później wartości działki.

c) „przerobienie operatu szacunkowego". Proceder polega na sporządzeniu poprawnego operatu szacunkowego przez rzeczoznawcę majątkowego, a następnie przerobieniu przez inną osobę kilku stron tego operatu w celu zaniżenia wartości nieruchomości. Badając operat szacunkowy należy zwrócić uwagę, czy jego strony są podpisane, czy też podpis i pieczęć rzeczoznawcy majątkowego są umieszczone wyłącznie na stronie zawierającej wyciąg z operatu wyceny nieruchomości. Należy porównać inne operaty sporządzone przez tego samego rzeczoznawcę majątkowego i ustalić, w jaki sposób rzeczoznawca majątkowy podpisuje swoje operaty. Wszelkie wątpliwości na tym etapie postępowania muszą być wyjaśnione.

Obszarem zagrożonym zjawiskami korupcji i oszustwa jest sprzedaż nieruchomości. Motywy do popełnienia przestępstw mogą być różne. Podstawowym motywem jest chęć nielegalnego wzbogacenia się poprzez uzyskanie korzyści majątkowej w zamian za korzystną dla określonego podmiotu gospodarczego dzierżawę lub sprzedaż nieruchomości. Motywu można się również doszukiwać m.in. w chęci zbycia nieruchomości określonej osobie, z którą decydent jest związany. W trakcie badań należy przeanalizować jakimi motywami mógł się kierować decydent a także osoby uczestniczące w procesie podejmowania decyzji o sprzedaży nieruchomości. Taka analiza stanowi punkt wyjścia w dalszym toku postępowania. Nielegalnych działań w przypadku sprzedaży nieruchomości należy oczekiwać na etapie szacowania wartości nieruchomości a następnie ogłaszania i prowadzenia przetargów lub rokowań.

Sprzedaż nieruchomości może być prowadzona w taki sposób, aby nabyła je określona osoba za kwotę niższą od ich wartości rynkowej. W tym celu sprawca może podjąć następujące działania: 1) sporządzić fikcyjną dokumentację z przetargu na sprzedaż nieruchomości, tak aby wynikało z niej, że nieruchomość została sprzedana w następstwie rokowań po nieudanych przetargach; 2) obniżyć wartość nieruchomości w sposób nierzetelny.

I tak, kontrola NIK wykazała, że zarząd spółki nie tylko nie ogłosił publicznej sprzedaży działek, w celu otwartego i konkurencyjnego ustalenia ich ceny rynkowej, lecz nawet obniżył cenę sprzedaży w stosunku do wartości działek oszacowanej przez rzeczoznawców majątkowych. Powoływał się na konieczność poniesienia przez nabywcę znacznych nakładów na likwidację studni głębinowej znajdującej się na terenie jednej z działek, chociaż studnia była nieczynna od wielu lat, a likwidacja jej pozostałości nie wymagała żadnych nakładów. Nie poinformował innych pracowników spółki o możliwości nabycia działek, choć w dokumentacji znajdował się, jak się okazało, wytworzony znacznie później dokument, z którego miało wynikać, że pracownicy spółki wiedzieli o możliwości nabycia działek przed ich sprzedażą. W konsekwencji działki

sprzedano o prawie 40 % taniej od ustalonej przez rzeczoznawców majątkowych wartości rynkowej netto[36].

W omawianym przypadku nie podejmowano działań w celu obniżenia wartości nieruchomości w operacie szacunkowym, lecz dopiero po sporządzeniu operatu podjęto takie działania. W ww. przykładzie sprawcy uzasadniali obniżenie ceny tym, że na działkach znajduje się studnia głębinowa, którą należy zlikwidować. Aby dowieść nieprawdy kontrolerzy m.in. pozyskali informację od właścicieli sąsiedniej działki, a także zweryfikowali dokument wystawiony przez geologa (Ibidem).

Sprzedaż nieruchomości może być prowadzona w taki sposób, by jej nabywcami zostali dotychczasowi dzierżawcy. Aby to uczynić należy doprowadzić do braku zainteresowania kupnem nieruchomości. W tym celu w ogłoszeniach o sprzedaży sprawca zawrze nierzetelne zapisy o konieczności zwrotu dzierżawcom poniesionych przez nich nakładów na modernizację i utrzymanie zbywanych obiektów. Może także zaistnieć sytuacja, że ww. zapisy będą wynikały z umowy dzierżawy. Fikcyjna natomiast będzie wartość poniesionych przez dzierżawców nakładów[37].

Innym obszarem potencjalnych nadużyć mogą być usługi prawne. Zlecanie usług prawnych za pośrednictwem określonych firm zamiast bezpośrednio określonej firmie jest wątpliwe pod względem celowości dokonania wydatku, a może świadczyć nie tylko o niegospodarności, ale wręcz o oszukańczych praktykach. Usługi prawne to obszar szczególnego zainteresowania audytu śledczego. Należy sprawdzić, czy pracownicy zatrudnieni w dziale prawnym spółki posiadają także własne firmy świadczące usługi prawne. Należy ustalić, czy nie zachodziły przypadki zlecania przez pracowników z innych działów spółki lub spółek zależnych (w przypadku grupy kapitałowej) usług prawnych firmom należącym do prawników zatrudnionych w spółce. W razie ustalenia takiego procederu należy zabezpieczyć materiał dowodowy i zawiadomić organy ścigania. Należy ustalić, czy odbywało się to za wiedzą zarządu spółki. Należy również ustalić, dlaczego system kontroli wewnętrznej nie ujawnił takiego patologicznego zlecania usług prawnych firmom zewnętrznym.

5. Analiza wskaźników finansowych przedsiębiorstwa

Do szybkiego i bardziej czytelnego przedstawienia stanu przedsiębiorstwa służą wskaźniki finansowe tworzone na bazie informacji zawartych w jego sprawozdaniu finansowym. Jednakże tak, jak istnieje ryzyko prezentacji nierzetelnych (z punktu widzenia interesariuszy) danych w sprawozdaniu finansowym, tak również istnieje niebezpieczeństwo manipulowania przez określone służby wskaźnikami finansowymi, które są analizowane przez właścicieli przedsiębiorstwa. W literaturze przedmiotu (m.in. Patterson 2002; Gołębiowski, Tłaczała 2009) podaje się, że cechą wskaźników finansowych jest ich mierzalność, a zatem, że ich konstrukcja opiera się na danych pochodzących ze sprawozdań finansowych. Z punktu widzenia audytu śledczego istotną kwestią, poza implicite rzetelnością sprawozdań finansowych, jest sposób wykorzystania danych ze sprawozdań. Inną cechą jest porównywalność, a zatem przedstawienie danych w ujęciu dynamicznym, przestrzennym, branżowym, czy wreszcie prakseologicznym, w tym poprzez pryzmat skuteczności, wydajności, oszczędności. Tu także istotną kwestią jest rzetelność danych wykorzystanych do porównań. W końcu cechą wskaźników finansowych jest ich interpretowal-

[36]NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne nr LZG-41102/2008, S/08/002*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/S-08-002-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 22.08.2018]

[37] NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne, nr I/08/005*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/I-08-005-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 03.07.2018].

ność (Ibidem). Sposób interpretacji danych o sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa powinien przebiegać według wcześniej określonej metodologii, dostępnej dla interesariuszy i odpowiadającej wymaganiom otoczenia, niezmiennej lub zmienionej z określonych, znanych czytelnikom przyczyn. W innym przypadku wolicjonalny subiektywizm interpretacji wskaźników finansowych przy nadmiernych uprawnieniach dyskrecjonalnych może przyczynić się do podjęcia błędnych decyzji.

Każdy ze wskaźników finansowych może mieć charakter stymulatywny, destymulatywny, nominatywny (Patterson 2002; Gołębiowski, Tłaczała 2009). Ten pierwszy jest korzystniejszy im wyższa jest określona wartość. Ten drugi stanowi odwrotność pierwszego. Wartość wskaźnika nominatywnego powinna kształtować się w określonym przedziale (min – max). Wyróżniamy wskaźniki: rentowności, płynności finansowej, wypłacalności, sprawności, rynku kapitałowego. Wśród wskaźników rentowności należy wymienić między innymi:

Wskaźnik rentowności kapitału własnego (*return on equity*, ROE), określany jako stopa zwrotu z kapitału własnego lub rentowność kapitału własnego, pozwala na ustalenie, jaki zysk przedsiębiorstwo uzyskuje z wniesionych kapitałów własnych w następstwie prowadzonej działalności gospodarczej. `Zarządy spółek są oceniane poprzez pryzmat wysokiego poziomu wskaźnika ROE w danym roku, który oczywiście powinien kilkukrotnie przekraczać wartość inflacji. Wysokość zysku netto przyjęta we wskaźniku powinna odpowiadać kwocie zysku netto z rachunku zysków i strat, a wartość kapitału własnego powinna wynikać z tej określonej w pasywach bilansu spółki[38].

$$ROE = \frac{zysk\ netto}{kapitał\ własny}\ x\ 100\ \%$$

Wskaźnik rentowności kapitału własnego nie pozwala na pełną ocenę kondycji przedsiębiorstwa. W ramach audytu należy poddać ocenie trzy czynniki, które wpływają (wzrost każdego z nich wpływa pozytywnie) na ROE. Mianowicie, pierwszy czynnik tj. rentowność sprzedaży (marża zysku netto), drugi czynnik, tj. sprawność działania (zarządzania aktywami) oraz trzeci czynnik tj. zadłużenie. ROE można obliczyć następująco.

$$ROE = \frac{zysk\ netto}{przychody\ ze\ sprzedaży}\ x\ \frac{przychody\ ze\ sprzedaży}{aktywa}\ x\ \frac{aktywa}{kapitał\ własny}$$

Ta ostatnia zależność aktywów do kapitału własnego określana jest jako mnożnik[39].

$$ROE = \frac{ROA}{mnożnik}$$

przy czym

$$ROA = \frac{zysk\ netto}{aktywa}\ x\ 100\ \%$$

[38] Infor Biznes sp. z o.o., *Forsal Pl. Finanse. Rentowność kapitału*, dostępne na stronie: http://finansopedia.forsal.pl/encyklopedia/finanse/hasla/912771,rentownosc-kapitalu-roe.html [dostęp: 22.08.2018].
[39] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik ROE*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-roe [dostęp: 25.08.2018].

Należy nadmienić, że zwiększanie zadłużenia może w konsekwencji prowadzić do problemów z płynnością. Wyrażony w procentach wskaźnik ROE pozwala nie tylko łatwo porównać opłacalność inwestycji w akcje określonej spółki z alternatywnymi sposobami lokowania kapitału np. lokaty bankowe, obligacje skarbowe, ale także pozwala np. określić celowość przeznaczania zysków spółki na cele rozwojowe, zamiast wypłacania dywidend akcjonariuszom. Celem spółki jest nie tylko uzyskanie wysokiego poziomu wskaźnika ROE w danym roku, a za taki można uznać poziom co najmniej 2-3 razy przekraczający wysokość inflacji. Ważne jest także jego utrzymanie na co najmniej stabilnym, a najlepiej rosnącym, poziomie w czasie (Ibidem).

Z punktu widzenia audytu śledczego interesujące są następujące kwestie. Po pierwsze, czy nie doszło pod koniec sprawozdawczego do przyspieszonego fakturowania. Po drugie, czy nie nastąpiło obniżenie wartości kapitału własnego na początek danego okresu sprawozdawczego w następstwie kreatywnej rachunkowości. Obie wartości to znaczy „sztucznie" powiększona wartość przychodów przy niezmienionych kosztach oraz celowe obniżenie mianownika we wzorze wpływają na wskaźnik rentowności kapitału własnego. Należy zbadać wielkość i sposób wyliczenia tego wskaźnika w układzie dynamicznym, a zatem w okresie kilku bądź kilkunastu miesięcy.

Warto na marginesie odnotować (choć należy założyć, że czytelnicy znają podstawowe definicje związane z rachunkowością), że kapitał (fundusz) własny obejmuje: kapitały (fundusze) powierzone, tj. wkłady finansowe lub rzeczowe (aporty) wniesione przez właścicieli, kapitały (fundusze) samofinansowania powstałe z osiągniętego zysku zatrzymanego w przedsiębiorstwie bądź innych źródeł charakterystycznych dla danej działalności. W sprawozdawczości finansowej przedsiębiorstw kapitał własny obejmuje takie kapitały jak: kapitał podstawowy, kapitał zapasowy, kapitał rezerwowy, kapitał z aktualizacji wyceny, niepodzielony zysk lub niepokrytą stratę z roku obrotowego i lat ubiegłych, zysk (strata) netto za bieżący rok obrotowy (Maciejewska 2000; Aleszczyk 2012; Jaworski 2015).

Z punktu widzenia audytu śledczego obszarem badań powinien być w szczególności kapitał rezerwowy. W następstwie kreatywnej rachunkowości może dojść do nierzetelnej aktualizacji wartości środków trwałych, nieuzasadnionego ekonomicznie tworzenia i rozwiązywania rezerw.

Wskaźnik rentowności aktywów spółki (*return on assets*) jest podobną do ROE miarą zyskowności spółki, ale pozwala ocenić efektywność wykorzystania wszystkich środków zaangażowanych w spółkę, niezależnie od tego czy zostały one powierzone spółce przez akcjonariuszy, czy też pożyczone.

$$ROA = \frac{zysk\ netto}{aktywa}\ x\ 100\ \%$$

Istnieje ścisła zależność pomiędzy wskaźnikami ROE i ROA. Zależność tę wyznacza relacja wartości aktywów do kapitału własnego firmy, zwana mnożnikiem (Mn). Zatem ROE można przedstawić jako iloczyn ROA i mnożnika (Mn). Oznacza to, że im wyższa wartość mnożnika tym większy jest udział zadłużenia w finansowaniu aktywów firmy[40].

Zwiększanie zadłużenia może być więc jednym ze sposobów podnoszenia wskaźnika ROE. Mechanizm oddziaływania struktury pasywów (kapitał własny/kapitały obce) na zmianę wskaźnika ROE określa się mianem dźwigni finansowej, która może być zarówno dodatnia, jak i ujemna. Nadmierny wzrost zadłużenia, poprzez wzrost kosztów oprocentowania (kredyt bankowy) lub wzrost kosztów utraconych korzyści (kredyt kupiecki), prowadzi do spadku ROA, a w konse-

[40] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik ROA*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-roa [dostęp: 25.05.2018].

kwencji do spadku ROE, pomimo wzrostu wartości mnożnika (Mn). Wartość wskaźnika ROA jest zawsze niższa niż wskaźnika ROE, gdyż w mianowniku uwzględnia się także aktywa finansowane środkami obcymi. Jednak znaczne różnice miedzy wysokością obu wskaźników, np. gdy ROE jest ponad dwukrotnie wyższy niż ROA, mogą wskazywać, że zyskowność spółki jest wynikiem silnego uzależnienia od finansowania zewnętrznego, co może zwiększać w istotny sposób ryzyko prowadzonej przez tę spółkę działalności. Warto zatem pamiętać o jednoczesnej obserwacji obu tych wskaźników[41].

ROI (*return on investment*, zwrot z inwestycji) , czyli wskaźnik rentowności jest stosowany w celu zmierzenia efektywności działania przedsiębiorstwa, niezależnie od struktury jego majątku, czy czynników nadzwyczajnych. ROI służy zatem do pomiaru bezwzględnej opłacalności podejmowanych przedsięwzięć gospodarczych dla wszystkich dostawców kapitału i może być interpretowany ekonomicznie jako stopa zwrotu z nakładów inwestycyjnych poniesionych na realizację danej inwestycji[42]. Koncepcja tego wskaźnika rentowności wykorzystywana jest również do oceny społecznej opłacalności projektów. W ostatnim z przytoczonych przykładów ROI określana jest jako SROI (*Social return on investment*)[43]. Definiuje się go także jako iloraz sumy zdyskontowanych dodatnich przepływów pieniężnych i sumy zdyskontowanych ujemnych przepływów pieniężnych

Analizując wskaźnik rentowności można dokonać analizy komparatywnej i przyjąć do oceny prawidłowości decyzji o inwestycji zwrot z nakładów inwestycyjnych w branży (ROIb). W takiej sytuacji kryterium decyzyjne można sformułować następująco:

ROI ≥ ROIb – inwestycja jest opłacalna (akceptowalna),

ROI < ROIb – inwestycja jest nieopłacalna (nieakceptowalna).

Obecnie do porównań wykorzystuje się średni ważony koszt kapitału (*weighted average cost of capital*, WACC) obliczany dla całego przedsiębiorstwa, albo jedynie dla kapitału zaangażowanego w określoną inwestycję (Rogowski 2013; Rogowski, Kasiewicz 2006). W takim przypadku kryterium decyzyjne ma postać[44]:

ROI ≥ WACC – inwestycja jest opłacalna,

ROI < WACC – inwestycja jest nieopłacalna.

Średni ważony koszt kapitału to wskaźnik finansowy, informujący o przeciętnym koszcie względnym kapitału zaangażowanego w finansowanie inwestycji przez przedsiębiorstwo. Uwzględnia różne źródła finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych takie, jak m.in. niepodzielone zyski, środki z emisji akcji, środki uzyskane z kredytów oraz koszty wykorzystania każdego ze źródeł finansowania (Kuczowic, Kuczowic, Michalewski 2001). WACC można wykorzystać do wyznaczania stopy dyskonta przy stosowaniu metod oceny projektów inwestycyjnych opartych na zdyskontowanych przepływach pieniężnych, na przykład prezentowaną poniżej metodą NPV.

[41] Ibidem.
[42] T. Opiela, K. Szeląg, *Wskaźnik rentowności inwestycji, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Wskaźnik_rentowności_inwestycji [dostęp: 25.08.2018].
[43] BetterEvaluation, *Social Return on Investment*, dostępne na stronie: https://www.betterevaluation.org/en/approach/SROI [dostęp: 26.08.2018]; Social Value UK (2018), *Guidance and Standards*, http://www.socialvalueuk.org/resources/sroi-guide/ [dostęp: 26.08.2018].
[44] T. Opiela, K. Szeląg, *Wskaźnik rentowności inwestycji, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Wskaźnik_rentowności_inwestycji [dostęp: 25.08.2018].

NPV (*net present value*, a zatem *wartość obecna netto, wartość bieżąca netto, wartość zaktualizowana netto*) to wskaźnik dynamiczny służący do wyrażania różnicy pomiędzy bieżącymi wpływami i wypływami środków pieniężnych, wspomagający podejmowanie decyzji związanych z inwestycjami kapitałowymi. Dzięki NPV można ocenić przepływy pieniężne związane z projektem (wymagają one porównania zaktualizowanej wartości przyszłych przychodów z dokonywanymi dzisiaj nakładami inwestycyjnymi). Innymi słowy metoda ta polega na dyskontowaniu przyszłych strumieni pieniężnych do ich wartości obecnych[45].

Przedsiębiorstwa powinny wdrażać projekty, dla których wartość NPV jest dodatnia. NPV zależy od: wielkości i rozkładu strumieni pieniężnych w czasie, nakładów inwestycyjnych, wielkości stopy dyskontowej (Rogowski 2004, 613). Metoda wartości bieżącej netto (metoda NPV) jest metodą statyczną, co oznacza pewną inercję w warunkach turbulentnego otoczenia. Wśród zagadnień jakie należy analizować w ramach audytu śledczego zastosowania metody NPV można wyróżnić: 1) sposób wyboru stopy dyskonta; 2) prawidłowość oszacowania przepływów pieniężnych; 3) uwzględnienie lub nie (a jeśli tak to dlaczego) przyszłych ulg podatkowych; 4) prawidłowość uwzględnienia wskaźnika inflacji; 5) prawidłowość wyliczenia amortyzacji i podstawy opodatkowania podatkiem dochodowym (Ibidem).

Skoro, jak nadmieniono wcześniej średni ważony koszt kapitału to wskaźnik finansowy informujący o przeciętnym koszcie względnym kapitału zaangażowanego w finansowanie inwestycji przez przedsiębiorstwo, to można sformułować uogólnienie, że w punktu widzenia decydenta WACC pozwala na ustalenie, ile wynosi minimalna wymagana stopa zwrotu, przy której opłaca się firmie realizować określone przedsięwzięcia. Wzór WACC jest następujący[46]:

$$WACC = \frac{E}{V} * Re + \frac{D}{V} * Rd * (1 - Tc)$$

$Re - koszt\ kapitału\ własnego$

$Rd - koszt\ długu$

$E - wartość\ rynkowa\ firmy$

$D - wartość\ rynkowa\ długu$

$V = E + D$

$\frac{E}{V} - procentowy\ udział\ kapitału\ własnego\ w\ firmie$

$\frac{D}{V} - procentowy\ udział\ długu\ w\ firmie$

$Tc - podatek\ dochodowy\ dla\ firm$

[45] A. Brniak, M. Bednarczyk, *NPV, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/NPV [dostęp: 08.07.2018].
[46] Ł. Skarka, K. Wietecha, *Średni ważony koszt kapitału, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Średni_ważony_koszt_kapitału [dostęp: 07.06.2018].

W przypadku długu występuje tzw. „tarcza podatkowa". Efekt tej tarczy (*tax shield*) wynika z tego, że dochodzi do obniżenia kwoty podatku dochodowego w następstwie finansowania działalności za pomocą kapitału obcego (zewnętrznego)[47]. Wynika to z możliwości zaliczenia kosztów finansowych (tj. odsetki od kredytu, amortyzacja i wydatki leasingowe) do kosztów uzyskania przychodu. Odsetki od długu zalicza się do kosztów działalności firmy i pomniejszają one podstawę opodatkowania. Stąd też we wzorze pojawia się wyrażenie: (1-Tc) (Ibidem; Kasiewicz 2004, 580).

Z punktu widzenia audytu śledczego kwestią wymagającą przeanalizowania jest sposób ustalenia kosztu kapitału własnego. Trafnie problem zauważa K. Byrka-Kita stwierdzając, iż zarówno w teorii jak i praktyce powszechnie podkreślany jest pogląd o kluczowym znaczeniu kosztu kapitału w szacowaniu wartości przedsiębiorstwa. Metoda wyznaczania kosztu kapitału wpływa na wynik wyceny, a więc w konsekwencji również na podejmowane na tej podstawie decyzje. Oprócz tego w praktyce koszt kapitału jest używany jako stopa progowa do oceny nowych projektów lub stopa opłacenia kapitału w obliczeniach ekonomicznej wartości dodanej oraz jako baza odniesienia w ocenie stóp zwrotu z zaangażowanego kapitału (Byrka-Kita 2010, 133).

Różnorodność podejść w procesie wyceny przedsiębiorstw sprawia, że wyniki analiz kosztu kapitału własnego mogą być różne. Należy zatem ustalić, jaką metodologię przyjęto w przedsiębiorstwie i czy jest ona stała oraz dostępna dla określonych osób. Wśród podejść, jakie mogą być stosowane do wyznaczenia kosztów kapitału własnego można wyróżnić m.in.[48]:

- Model wyceny aktywów kapitałowych CAPM (*Capital Asset Pricing Model*),
- Model DGM (*Dividend Growth Model*), zwany też modelem Gordona.
- APM (*Arbitrage Pricing Model*), w którym to wpływ na koszt kapitału własnego może mieć kilka wskaźników makroekonomicznych, m.in. takich jak stopa inflacji, stopy procentowe, PKB itp.

Model CAPM skonstruowany w drugiej połowie XX wieku przez W.E. Sharpe'a i J. Lintnera zakłada, że koszt kapitału własnego jest równy sumie stopy zwrotu wolnej od ryzyka i skorygowanej współczynnikiem beta spółki premii za ryzyko rynkowe (Czyż 2013). Wzór modelu CAPM przedstawia się następująco (Ibidem; Kasiewicz 204, 340):

$$Re = Rf + ß\,x\,(Rm - Rf)$$

Re – oczekiwana stopa zwrotu analizowanego rodzaju papieru wartościowego w %

Rf - Stopa wolna od ryzyka

Rm - Stopa zwrotu z portfela rynkowego

(Rm - Rf) - Premia za ryzyko

ß - Współczynnik beta

[47] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *WACC- Średni ważony koszt kapitału*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/26/wacc-średni-ważony-koszt-kapitału/ [dostęp: 26.08.2018].
[48] InwestycjeGiełgowe.com (2014), *Koszt kapitału własnego*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/25/koszt-kapitału-własnego/ [dostęp: 08.06.2018].

Model CAPM wykorzystuje założenia teorii portfela H. Markovitza, która zakłada, że racjonalna osoba dokonująca wyboru powinna zgodnie ze swymi preferencjami inwestować kapitał tak, aby albo minimalizować wariancję (podstawową miarę ryzyka) przy danej oczekiwanej stopie zwrotu, albo maksymalizować stopę zwrotu przy danej wariancji. (Sikora 2010, 29; Czyż 2013). Badania wykazują jednakże, że istnieją przypadki, gdy faktyczna stopa zwrotu z akcji spółek jest różna od prognozowanej przez model CAPM. Na przykład, stopy zwrotu z instrumentów o wysokim poziomie wskaźnika zysk/cena wykazują większą stopę zwrotu, niż wynika to z modelu CAPM (Basu 1977, 663-664 za Czyż 2013). Z kolei R.W. Banz sformułował uogólnienie, że spółki o niskiej wartości rynkowej cechują się stopami wyższymi niż przewidywane modelem wyceny aktywów kapitałowych (Czyż 2013).

Choć model CAMP pomimo ww. ograniczeń wydaje się być prosty, w praktyce elementy składowe modelu mogą być różnie interpretowane i przybrać określone, niekoniecznie poprawne wartości. I tak, przyjmuje się, że do wyliczenia stopy wolnej od ryzyka (Rf) służą najczęściej obligacje Skarbu Państwa uznawane za instrument finansowy całkowicie pozbawiony ryzyka. Samo założenie, że takie obligacje są całkowicie pozbawione ryzyka jest wątpliwe, gdyż zawsze istnieje ryzyko polityczne. Na przykład wojna. Zakładając jednakże, że obligacje te rzeczywiście są bezpieczne pojawia się pytanie o określenie stopy procentowej. Innymi słowy, ilu letnimi obligacjami posłużymy się do obliczenia kosztu kapitału własnego. W praktyce najczęściej stosuje się 3-letnie lub 5-letnie obligacje Skarbu Państwa. Warto jednak zaznaczyć, że obligacje 3 letnie powinny być stosowane wtedy, gdy analityk oblicza współczynnik beta i stopę zwrotu z portfela rynkowego dla tego samego - 3 letniego okresu czasowego. Tak samo ma się sprawa z obligacjami 5 letnimi (Czyż 2013). Prawidłowość ww. porównań powinna stanowić przedmiot audytu śledczego.

W przypadku stopy zwrotu z portfela rynkowego (Rm) za portfel rynkowy najczęściej przyjmuje się główny indeks na analizowanej Giełdzie Papierów Wartościowych. Dla Polski będzie to WIG lub WIG20. Stopa zwrotu z portfela rynkowego jest obliczana jako średnia roczna stopa zwrotu z danego indeksu. Ponieważ wybór indeksu jest zależny od preferencji analityka, to w ramach audytu śledczego należy ustalić, jakie były przesłanki wyboru takiego, a nie innego indeksu. Należy ustalić w ramach audytu śledczego, czy okres, za który średnia stopa zwrotu indeksu rynkowego powinna zostać obliczona, współgra z okresem wykupu obligacji Skarbu Państwa, których rentowność przyjęto jako stopę wolną od ryzyka. Przykładowo obliczając koszt kapitału własnego zakładając Rf na poziomie rentowności 5-letnich obligacji Skarbu Państwa średnia roczna stopa zwrotu z indeksu rynkowego powinna zostać obliczona dla tożsamego; 5-letniego okresu. Warto dodać, iż zależnie od ustaleń analityka może być to arytmetyczna lub geometryczna stopa zwrotu (Ibidem).

Współczynnik beta przedstawiony w omawianym modelu CAPM przybiera następującą postać[49]:

$$ß = \frac{Cov(Ra, Rm)}{Var(Rm)}$$

gdzie:

Rm – miesięczne stopy zwrotu z indeksu rynkowego,

Ra – miesięczne stopy zwrotu z akcji

Cov – kowariancja (zależność liniowa pomiędzy zmiennymi)

Var – wariancja (miara zmienności).

[49] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Jak obliczyć współczynnik Beta?*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/03/26/jak-obliczyć-współczynnik-beta/ [dostęp: 08.06.2018].

Z punktu widzenia audytu śledczego zagadnieniem wymagającym ustalenia jest prawidłowość obliczenia współczynnika beta. Zwraca na to także uwagę M. Czyż. Zauważa, że współczynnik beta można bezpośrednio obliczyć w praktyce jedynie dla spółek notowanych na giełdzie papierów wartościowych. Wprawdzie, wykorzystując opracowane przez R. Hamadę równanie na współczynnik beta spółki niezadłużonej, można wyprowadzić betę spółki zadłużonej, wykorzystując dane z podobnych firm w branży (Hamada 1972, 435-452 za Czyż 2013), to jednak, biorąc pod uwagę, że na ryzyko specyficzne przedsiębiorstwa wpływ mogą mieć inne czynniki niż poziom zadłużenia, sposób ten daje jedynie przybliżone wyniki (Czyż 2013).

Jak można interpretować wartość współczynnika beta? Wartość współczynnika beta danej akcji wynosząca poniżej 1 oznacza, że jeśli indeks rynkowy straci w danym miesiącu 10 % to analizowana akcja statystycznie straci 8,2 %. Analogicznie w przypadku wzrostu ceny indeksu w danym miesiącu o 1% cena akcji defensywnej statystycznie wzrośnie jedynie o 0,82 %. Innymi słowy, cena akcji defensywnej zmienia się wolniej niż cena indeksu rynkowego. Jeśli współczynnik beta danej akcji kształtuje się na poziomie powyżej jedności, nazywamy ją „akcją agresywną", której to cena zmienia się szybciej niż cena indeksu rynkowego. Przykładowo jeśli indeks rynkowy wzrośnie w danym miesiącu o 5 %, akcja ze współczynnikiem beta na poziomie 1,4 wzrośnie statystycznie o 7 %. Analogicznie będzie zachowywała się również w przypadku spadku wartości indeksu rynkowego. Jeśli współczynnik beta danej akcji jest równy 1, oznacza to, że cechuje się ona takimi samymi stopami zwrotu jak jej indeks rynkowy. Więc w przypadku wzrostu indeksu o 3,2 % akcja również wzrośnie w takim samym tempie. Jeśli natomiast beta przybierze wartość ujemną, na przykład minus jeden, to oznacza, że dane akcje będą zachowywały się odwrotnie do głównego indeksu rynkowego. np. w okresie recesji, kiedy większość akcji oraz indeks rynkowy spada, akcje spółki ze współczynnikiem beta -1 powinny rosnąć w tempie równym spadkom indeksu rynkowego. Natomiast w czasie ożywienia gospodarczego i wzrostu cen indeksu, cena akcji będzie odnotowywać straty (Ibidem).

Zastosowanie modelu CAPM można prześledzić na prostym przykładzie. Załóżmy, że rentowność 5-letnich obligacji Skarbu Państwa jest równa 5 %. Indeks WIG20 w stosunku do okresu sprzed 5 lat wzrósł o 60 %. Współczynnik Beta analizowanej spółki wynosi 1,5. Przy takich danych wyjściowych koszt kapitału własnego należy obliczyć następująco. Jeśli indeks WIG20 wzrósł o 60% w przeciągu 5 ostatnich lat, można założyć, że rósł średnio 12 % w przeciągu jednego roku (60/5). Pozostaje więc podstawić dane do wzoru i ustalić, że koszt kapitału własnego to: 5 % + 1,5 x (12%-5%) = 5% + 10,5% = 15,5 %[50].

W przypadku modelu DGM (*Dividend Growth Model*) występującego także pod nazwą modelu Gordona koszt kapitału własnego z zysków zatrzymanych szacuje się następująco (Ibidem; Kasiewicz 2004, 231):

$$Koszt\ kapitału\ własnego = \frac{dywidenda\ w\ okresie\ bieżącym\ x\ (1+g)}{aktualna\ cena\ akcji} + g$$

gdzie:

g będący stałą stopą wzrostu dywidend można obliczyć jako

$$g = \frac{ROE}{udział\ zysku\ zatrzymanego}$$

[50] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Koszt kapitału własnego*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/25/koszt-kapitału-własnego [dostęp: 08.06.2018].

przy czym zysku zatrzymany to wartość, która nie została wypłacona akcjonariuszom w formie dywidend. Zysk zatrzymany oblicza się następująco (Ibidem):

$$udział\ zysku\ zatrzymanego = 1 - \frac{dywidenda\ na\ akcję}{zysk\ netto\ na\ akcję}$$

Przykład zastosowania modelu DGM można prześledzić na prostym przykładzie. Wartość rynkowa jednej akcji spółki paliwowej wynosi 200 zł. W przypadku, gdy spółka zdecydowała się na wypłatę dywidendy w wysokości 10 zł na akcję i osiągnęła w bieżącym roku wskaźnik zysku na jedną akcję w wysokości 12 zł, koszt kapitału własnego wyniesie (Ibidem):

Udział zysku zatrzymanego = $1 - \frac{10}{12}$, tj. 16,67 %, a ROE = $\frac{12}{200}$, tj. 6 %

Współczynnik g będzie więc równy (6 % x 16,67 %), a koszt kapitału własnego spółki wyniesie 6,05 % (Ibidem).

Z punktu widzenia audytu śledczego kwestią wymagająca zbadania jest przyczyna wykorzystania modelu DGM w przypadku nieregularnych wypłat dywidend. Ustalenia wymaga polityka przedsiębiorstwa w tym zakresie. W ramach audytu śledczego należy ustalić, jakie metody ustalania kosztu kapitału własnego stosowano w przedsiębiorstwie. Czy zmieniano te metody w ujęciu dynamicznym. Jeśli tak do dlaczego? Czy też pominięto znane metody wyliczenia i ustalono koszt kapitału własnego w przybliżeniu co nie jest rozwiązaniem trafnym.

Inną metodą obliczania kosztu kapitału własnego mogącą znaleźć zastosowanie jest oparta na stopie dochodu z obligacji z premią za ryzyko. Polega ona na dodaniu oszacowanej premii za ryzyko do stopy dochodu z własnych obligacji przedsiębiorstwa. Metoda ta jest jednak obarczona kilkoma wadami. Po pierwsze, do kalkulacji potrzebna jest stopa dochodu z obligacji własnych przedsiębiorstwa, co przy słabo rozwiniętym rynku kapitałowym zawęża krąg podmiotów mogących stosować tę metodę. Po drugie, równanie kosztu kapitału w metodzie dochodu z obligacji wymaga znajomości premii za ryzyko, której dokładne oszacowanie jest problematyczne. Premia ta w odróżnieniu od premii za ryzyko występującej w metodzie CAPM, obrazuje wymaganą przez inwestorów nadwyżkę ponad stopę dochodu z własnych obligacji firmy jako zachęty do inwestowania w bardziej ryzykowne akcje przedsiębiorstwa. Jest to więc nadwyżka stopy dochodu z akcji ponad stopę dochodu z obligacji przedsiębiorstwa. Premia ta jest zatem wielkością subiektywną, wynikającą z preferencji inwestorów. Wyróżnia się dwie metody szacowania premii za ryzyko. Po pierwsze, na podstawie wyników badań ankietowych. Po drugie na podstawie metody DCF (*discounted cash flow*, zdyskontowane przepływy pieniężne). Z badań ankietowych inwestorów wynika, że premia za ryzyko waha się w przedziale 3-5 %, przy czym jest różna w zależności od wysokości długoterminowych stóp procentowych (Czyż 2013).

Metoda DCF (*discounted cash flow*, zdyskontowane przepływy pieniężne) pozwala na wycenę projektu, przedsiębiorstwa lub jego poszczególnych aktywów w ujęciu dynamicznym uwzględniając wartość pieniądza. Wszystkie przyszłe przepływy pieniężne są szacowane i dyskontowane, aby określić ich wartości bieżące (Jajuga, Jajuga 2012). Z punktu widzenia audytu śledczego kwestią wymagającą analizy jest prawidłowość oceny ryzyka dotyczącego przyszłych przepływów pieniężnych.

Istnieją dwa podstawowe metody wyceny przedsiębiorstwa, opartej na podstawie zdyskontowanych przepływów pieniężnych. Pierwszym z nich jest wycena metodą FCFF (*Free Cash Flow to*

Firm), Jest to najczęściej wykorzystywany rodzaj wyceny DCF. W celu obliczenia wolnych przepływów pieniężnych dla spółki należy wykonać następujące kalkulacje[51]:

$$\begin{aligned} FCFF = \quad & +zysk\ operacyjny\ po\ opodatkowaniu \\ & + amortyzacja \\ & - wydatki\ inwestycyjne \\ & - zmiana\ kapitału\ obrotowego\ netto \end{aligned}$$

Ważne jest przy tym, że przy wycenie FCFF, wolne przepływy pieniężne dyskontowane będą średnim ważonym kosztem kapitału. Drugą wykorzystywaną odmianą DCF jest metoda opierająca się na FCFE (*Free Cash Flow To Equity*). Wolne przepływy pieniężne są tu wyznaczane w następujący sposób (Ibidem):

$$\begin{aligned} FCFE\ to \quad & + zysk\ netto \\ & + amortyzacja \\ & + przyrost\ zobowiązań\ długoterminowych \\ & - wydatki\ inwestycyjne \\ & - zmiana\ kapitału\ obrotowego\ netto \end{aligned}$$

W przypadku FCFE wolne przepływy pieniężne dyskontowane są wyłącznie kosztem kapitału własnego. Metoda FCFE jest zalecana do stosowania dla spółek, co do których przewidujemy względnie stałą strukturę kapitałów obcych, a zatem stały poziom zadłużenia (Ibidem).

W metodzie DCF można wyróżnić trzy modele wyceny biorąc pod uwagę etapy wyceny. Istnieją zatem modele: jednofazowy, dwufazowy oraz trójfazowy. Model jednofazowy, opiera się wyłącznie na tzw. 'wartości rezydualnej". A zatem wartość spółki można obliczyć wyznaczając wolne przepływy pieniężne w danym roku, średni ważony koszt kapitału oraz stałe tempo wzrostu przedsiębiorstwa spółki. Wzór wyglądać będzie następująco (Ibidem):

$$wartość\ rezudualna = \frac{przepływy\ pieniężne\ x\ stała\ stopa\ wzrostu}{koszt\ kapitału - stała\ stopa\ wzrostu}$$

$$wartość\ rezydualna = \frac{FCFF\ x\ g}{Kk - g}$$

W modelu dwufazowym uwzględnia się dwie fazy rozwoju spółki. Pierwsza faza określana jest mianem okresu szczegółowej prognozy - może ona trwać dowolną liczbę lat, chociaż w praktyce najczęściej stosuje się 5 lub 10 letni horyzont czasowy. Druga cześć wyceny modelem dwufazowym składa się z zdyskontowanej wartości rezydualnej, która zostaje dodana do zdyskontowanych wolnych przepływów pieniężnych spółki w okresie szczegółowej prognozy (Ibidem):

[51] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Wycena modelem DCF*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/29/wycena-modelem-dcf/ [dostęp: 26.08.2018].

$$\text{Model dwufazowy} = \Sigma \frac{FCFF}{(1+Kk)^t} + \frac{\frac{FCFF_{n+1}}{(Kk-g)}}{(1+kk)^n}$$

Model trójfazowy, cechuje się dodatkowym etapem prognozy, który to jest częścią prognozy szczegółowej. Na przykład, gdy w okresie szczegółowej prognozy zakładamy, że przedsiębiorstwo przez pierwsze 5 lat będzie cechowało się wzrostem zysków o 8 % rocznie, w następnych 5 latach wzrostem zysków o 4 %, a po okresie prognozy będzie cechowało się dożywotnim wzrostem na poziomie 2 %, to model trójfazowy okaże się najlepszą metodą wyceny przedsiębiorstwa (Ibidem):

$$\text{Model trójfazowy} = \Sigma_{t=1}^{n1} \frac{FCFF}{(1+Kk)^t} + \Sigma_{t=n1+1}^{n2} \frac{FCFF}{(1+Kk)^t} + \frac{\frac{FCFF_{n+1}}{(Kk-g)}}{(1+kk)^n}$$

„Aby określić przepływy pieniężne dla poszczególnych lat, należy określić stopę wzrostu przychodów. Następnie trzeba również określić dynamikę zmian pozostałych elementów mających wpływ na ostateczną wartość przepływów pieniężnych (m.in. kosztów operacyjnych, podatków czy zapotrzebowania na kapitał obrotowy). Określenie tempa wzrostu przychodów staje się istotnym elementem, ponieważ niewielka różnica w przyjętej dynamice zmian przychodów może prowadzić do bardzo rozbieżnych wyników końcowych w wycenie akcji. Przede wszystkim należy przeanalizować branżę, w której działa przedsiębiorstwo – czy jest to branża rozwijająca się, czy raczej jej siła słabnie. Dodatkowo należałoby określić pozycję przedsiębiorstwa na tle branży oraz perspektywy rozwoju – czy udział przedsiębiorstwa w rynku będzie wzrastał, czy raczej zmniejszał się”[52].

Powyższa konstatacja zaczerpnięta z opracowania jednego z banków dotycząca metody DCF uwidacznia obszary zainteresowania audytu śledczego, a zatem prawidłowość przyjętej prognozy w świetle dotychczasowych wyników przedsiębiorstwa oraz jego otoczenia. Należy z punktu widzenia audytu śledczego zwrócić uwagę jeszcze na jedną wartość z powodu zaistnienia błędów w określeniu tempa wzrostu wolnych przepływów pieniężnych w przyszłości. Mianowicie, na wartość rezydualną spółki. „Jest ona pojmowana, jako wartość przepływów pieniężnych, które wystąpią po okresie prognozy. Jeżeli nie zostałoby to uwzględnione, oznaczałoby to, że spółka kończy swoją działalność po okresie prognozy. Przy obliczaniu wartości rezydualnej spółki, ze względu na trudność przy prognozowaniu odległych w czasie przepływów, przyjmuje się stałe tempo wzrostu wolnych przepływów pieniężnych (np. 2 %)” (Ibidem).

Oprócz prezentowanych powyżej metod szacowania kosztu kapitału własnego można także wyróżnić metodę składania. Do jej opisu wykorzystano częściowo w tym opracowaniu pracę autorstwa K. Byrki-Kity (Byrka – Kita 2011, 165-174). Autorka zauważa, że metoda składania jest modelem, w którym oczekiwana stopa zwrotu z danego aktywu jest szacowana jako suma stopy wolnej od ryzyka i premii za możliwe do zidentyfikowania czynniki ryzyka. W obrębie tej techniki można wyróżnić trzy podstawowe etapy określania kosztu kapitału własnego. W pierwszym etapie należy ustalić stopę wolną od ryzyka. Zwykle przyjmuje się stopę zwrotu z rządowych papierów wartościowych o terminie zapadalności 5, 20 lub 30 lat. W drugim etapie określa się premię z tytułu ryzyka (ryzyko systematyczne) Premię z tytułu ryzyka wyznacza się na podsta-

[52] Raiffeisen Brokers. Dom Maklerski Raiffeisen Bank Polska S.A., *Metoda DCF*, dostępne na stronie: https://r-brokers.pl/documents/10162/1716283/Metoda_DCF.pdf [dostęp: 08.06.2018]

wie różnicy między stopą zwrotu z indeksu spółek notowanych na giełdzie, a stopą zwrotu z rządowych papierów wartościowych o terminie zapadalności 5, 20 lub 30 lat. W trzecim etapie określa się tzw. ryzyko specyficzne. Jego wielkość stanowi wynik subiektywnej oceny analityka, która może być przeprowadzona na podstawie porównania wyników analizy wskaźnikowej wycenianej firmy ze średnimi branżowymi lub wskaźnikami charakteryzującymi wybrane firmy. Opinia analityka może również być rezultatem analizy czynników o charakterze jakościowym (np. kompetencje zarządu, pozycja konkurencyjna). Nie ma jednak ogólnie akceptowanego modelu lub zestawu formuł, który pozwalałby przekształcić wynik tego typu analiz na możliwy do skwantyfikowania rezultat. Subiektywizm takiej oceny generuje ryzyko błędnej oceny ryzyka specyficznego, które można mitygować znaną „zasadą wielu oczu", a zatem powtórzeniem oszacowania ryzyka specyficznego. Przedmiotem analizy dla audytora śledczego jest także określenie stopy wolnej od ryzyka. Z punktu widzenia inwestycji i funkcjonowania przedsiębiorstwa za stopę wolną od ryzyka przyjmuje się oprocentowanie długoterminowych rządowych papierów wartościowych, a za ostateczną dolną granicę stopy zwrotu w przypadku aktywów wolnych od ryzyka uznawane jest oprocentowanie krótkoterminowych papierów wartościowych emitowanych przez rząd. Szacując koszt kapitału własnego, trzeba pamiętać, że krótkoterminowe papiery wartościowe mają istotną wadę – ich termin zapadalności nie pokrywa się z antycypowanym horyzontem inwestycyjnym inwestorów zainteresowanych inwestowaniem w instrumenty o charakterze udziałowym. Stopy zwrotu z krótkoterminowych papierów rządowych ulegają znacznie większym wahaniom niż odnoszące się do instrumentów o dłuższym terminie zapadalności, a ich stopa zwrotu może nie odzwierciedlać długoterminowych oczekiwań inflacyjnych (Ibidem).

Właściciele kapitału inwestując w papiery wartościowe o charakterze udziałowym, ponoszą większe ryzyko, w zamian za co oczekują rekompensaty w postaci zwrotów wyższych niż stopa wolna od ryzyka. Biorąc to pod uwagę w drugim etapie należy przeanalizować sposób szacowania premii z tytułu ryzyka. Istnieją cztery składowe stopy dyskontowej: a) podstawowa premia z tytułu ryzyka, która stanowi wynagrodzenie za tak zwane ryzyko systematyczne; b) zmniejszenie lub zwiększenie premii z tytułu ryzyka, które jest przeprowadzane za pomocą jednego lub więcej indeksów ryzyka; w modelu CAPM jest to beta (β) obrazująca zmienność zwrotów danej spółki w stosunku do zmian zwrotów z rynku, w modelu APM uwzględnia się większą liczbę czynników ryzyka (wrażliwość zwrotów na zmiany krótkoterminowej lub długoterminowej inflacji, poziomu krótkoterminowych stóp procentowych, premii z tytułu ryzyka bankructwa, miesięcznego dochodu narodowego brutto); zmiany przeprowadzane na tym etapie również dotyczą ryzyka systematycznego; c) korekta odzwierciedlająca premię z tytułu wielkości; d) pozostałe elementy stopy dyskontowej odzwierciedlające specyficzne ryzyko związane z daną inwestycją, których określenie opiera się na subiektywnej ocenie analityka. W pierwszej części drugiego etapu następuje jedynie wyznaczenie i korekta premii z tytułu ryzyka za pomocą jednego lub więcej indeksów ryzyka (Ibidem).

Oba etapy (pierwszy i pierwsza część drugiego) są identyczne jak w modelach CAPM i APM. Następnie w drugiej części drugiego etapu przeprowadzana jest korekta odzwierciedlająca premię z tytułu wielkości przedsiębiorstwa. Ponieważ co do zasady małe firmy są bardziej ryzykowne, inwestorzy oczekują, że będą generować wyższe zwroty, co przekłada się na wyższy koszt kapitału własnego. Trzeci etap obejmuje przeprowadzenie korekty uwzględniającej pozostałe elementy stopy dyskontowej. Dla ostatniego składnika stopy dyskontowej, czyli pozostałych elementów stopy dyskontowej odzwierciedlających specyficzne ryzyko związane z daną inwestycją, nie została opracowana żadna metoda o charakterze analitycznym, a jego określenie opiera się na subiektywnej ocenie analityka. Szacując premię z tytułu specyficznych czynników ryzyka, analityk powinien wziąć pod uwagę między innymi następujące czynniki: a) branżę, w której działa wyceniana firma; b) ryzyko finansowe (dźwignia finansowa i wskaźniki pokrycia odsetek zyskiem, wskaźnik zadłużenia globalnego, wskaźniki płynności); c) stopień zdywersyfikowania działalności (różnorodność rodzajów działalności, rozmieszczenie terytorialne, róż-

norodność rynków zbytu, stopień uzależnienia od dostawców i odbiorców); d) inne charakterystyki operacyjne (kompetencje zarządu, kwalifikacje kadry, siła i aktywność związków zawodowych), udział w strukturze własności (w niektórych przypadkach właściciel dysponujący pakietem kontrolnym ma duży wpływ na podejmowanie decyzji, które oddziałują na ryzyko biznesu) (Ibidem).

Jak już stwierdzono, skwantyfikowanie premii za ryzyko związane z tym czynnikiem ma charakter subiektywny. W literaturze proponowane są dwa podejścia do oszacowania specyficznych elementów stopy dyskontowej: a) porównanie badanej spółki z uśrednionym „przedstawicielem rynku", za który przyjmuje się najwierniej opisujący cały rynek indeks giełdowy danego kraju; w Polsce rolę tę odgrywają: WIG, WIG20 (duże spółki), MIDWIG (spółki średniej wielkości) i WIRR (małe spółki); przeprowadzenie tych porównań jest jednak skomplikowane, ponieważ analizowana spółka jest odnoszona do nierzeczywistego podmiotu, zatem rezultat dokonanych korekt jest niezwykle dyskusyjny; b) porównywanie spółki z wyselekcjonowanym typowym przedstawicielem branży, za który można uznać konkretną firmę lub odpowiedni indeks branżowy (Ibidem).

Określenie premii z tytułu specyficznych elementów stopy dyskontowej zamyka proces szacowania kosztu kapitału za pomocą metody składania. Jest to metoda w dużym stopniu oparta na doświadczeniu, wiedzy oraz subiektywnej ocenie analityka, który powinien zbadać specyfikę wycenianej firmy i porównać ją z rynkiem jako całością oraz innymi spółkami działającymi w tej samej branży. Pewną odmianę metody składania jest procedura zaproponowana przez J.H. Schilta. Zaproponował on spółkom, których akcje nie znajdują się w obrocie publicznym, skalę premii za ryzyko (w tym ujęciu premia za ryzyko odzwierciedla zarówno ryzyko systematyczne jak i specyficzne). Wyboru właściwej stopy dyskontowej spośród zaproponowanych dokonuje wyceniający na podstawie przeprowadzonej analizy spółki i subiektywnej oceny. Następnie premia za ryzyko przyjęta na podstawie zaproponowanej skali zostaje dodana do stopy wolnej od ryzyka i w ten sposób szacuje się koszt kapitału własnego (Ibidem).

Wprawdzie J.H. Schilt formułuje konstatację o znaczeniu reputacji firm na wielkość ryzyka, ale nie uwypukla wyraźnie dwóch zmiennych, które wpływają na wizerunek przedsiębiorstw, Mianowicie, ryzyka wpływów politycznych oraz ryzyka wystąpienia zjawisk korupcji lub oszustw. Zmodyfikowaną przez Z. Dobrowolskiego i J. Kościelniaka skalę premii za ryzyko w oparciu o wstępne ustalenia J. H. Schilta przedstawiono poniżej.

Tabela 14. *Skala premii za ryzyko*

Opis	Premia za ryzyko w %
Przedsiębiorstwo charakteryzujące się określonym wizerunkiem, dobrą pozycją w branży, stabilnymi źródłami finansowania, wykwalifikowaną i doświadczoną kadrą zarządzającą oraz przychodami, które nie podlegały znacznym fluktuacjom w przeszłości. Ponadto przyszłość przedsiębiorstwa jest w dużym stopniu przewidywalna. Firma spełnia wymagania określone w rankingowaniu Respect Index	6-10
Firma charakteryzująca się ustaloną reputacją, stabilnymi źródłami finansowania, wykwalifikowaną i doświadczoną kadrą zarządzającą oraz dochodami, które nie podlegały znacznym fluktuacjom w przeszłości. Dana spółka funkcjonuje jednak w bar-	11-15

dziej konkurencyjnej branży, a jej przyszłość jest jedynie do pewnego stopnia przewidywalna	
Firma funkcjonująca w bardzo konkurencyjnej branży, charakteryzującej się niskimi barierami wejścia w sferze środków finansowych. Zarząd nie ma ani wysokich kwalifikacji, ani dużego doświadczenia. Ryzyko jest oceniane jako wysokie, choć jej historyczne wyniki finansowe są dobre	16-20
Mała firma, której funkcjonowanie jest uzależnione od szczególnych umiejętności jednej lub dwóch osób lub większa firma charakteryzująca się ustaloną w branży reputacją, której działalność jest z natury rzeczy w dużym stopniu sezonowa. W obydwu przypadkach przyszłe przychody mogą w znaczącym stopniu odbiegać od projekcji finansowych	21-25
Mała, jednoosobowa firma działająca z natury w sektorze usług, w której przypadku transfer dochodu jest wątpliwy	26 -30
Duża firma, której działalność poddana jest wpływowi politycznemu	26- 40
Firma o niskiej reputacji, w której ujawniono i penalizowano przypadki oszustw lub korupcji	26- 50

Źródło: opracowania własne na podstawie[53]

Inną częścią składową średniego ważonego kosztu kapitału (WACC) jest koszt kapitału obcego. Istnieją dwa podejścia do ustalenia jego wysokości. W przypadku, gdy ze sprawozdań finansowych i ich części opisowej wynika, jakie były koszty kapitałów obcych należy ustalić wielkości zaciągniętych kredytów, pożyczek i jeśli są one w różnych walutach przekształcić je w taki sposób, aby były obliczone w polskiej walucie. W tym celu jeśli na przykład zaciągnięto kredyt w USD w 2013 r. to należy ustalić średni kurs dolara amerykańskiego za rok 2013 (na podstawie tabeli NBP) a następnie przekształcić wartość długu w USD na wartość w PLN. Na przykład średni kurs dolara amerykańskiego wynosił 3,1608 - w związku z tym 71,9 mln USD długu będzie w PLN warte ok 227,26 mln zł. Kolejnym etapem będzie zsumowanie wartości kapitału obcego i określenie procentowej struktury każdej z zaciągniętych pożyczek/ kredytów (innymi słowy, podmioty wchodzące na przykład w skład grupy kapitałowej zaciągnęły pożyczki w różnych kwotach. Ich udział w kredycie ogółem wynosi: firma A- 11,4%, firma B – 0,3 %, firma C – 1,9 %, firma D – 86,4 %). Następnie mając podane średnie stopy WIBOR za rok 2013 - zarówno jedno jak i trzy miesięczne, można obliczyć koszt kapitału obcego dla poszczególnej pożyczki. Aby na podstawie uzyskanych danych finansowych określić wartość kosztu kapitału obcego analizowanej spółki, należy obliczyć średnią ważoną z kosztów poszczególnych rodzajów

[53] Źródło: K. Byrka-Kita, *Technika składania (Build-Up Approach) jako alternatywna metoda szacowania kosztu kapitału*, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Nr 21, dostępne na stronie: http://wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip21-2011/SiP-21-13.pdf [dostęp: 09.06.2018]

pożyczek. Dla spółki analizowanej w tym przykładzie wynik będzie równy 4,44% (zsumowany koszt kapitału obcego każdej pożyczki razy jej procentowa struktura). Aby ustalić jednak realny koszt kapitału obcego dla spółki, warto uwzględnić efekt tarczy podatkowej, a zatem podatku CIT wynoszącego 19 %. Będzie to: 4,44 x (1-0,19) = 3,60%[54].

Z punktu audytu śledczego kwestiami wymagającymi zbadania są: prawidłowość ustalenia średniego kursu USD, jak też prawidłowość obliczeń arytmetycznych. Należy również pamiętać, aby w obliczeniach uwzględnić koszt wyemitowanych obligacji, które stanowią źródło kapitału obcego przedsiębiorstwa. Informacje na temat kosztu i wielkości wyemitowanych obligacji przedsiębiorstwa są łatwo dostępne w Internecie (artykuły, portale ekonomiczne) lub w sprawozdaniach finansowych przedsiębiorstw. Przykładowo, jeśli całkowite zadłużenie spółki wynosi 10 mln PLN, z czego 70 %, odpowiadające 7 mln PLN stanowią kredyty (oprocentowane na 6 %) a 30 % - 3 mln PLN wyemitowane obligacje (oprocentowanie 2 % w skali rocznej) to koszt kapitału obcego będzie równy; 70 % x 6 % + 30 % x 2 % = 4,8 %. Ponadto uwzględniając efekt tarczy podatkowej, rzeczywisty koszt kapitału obcego wyniesie 4,8 % x (1-19 %) = 3,89 % (Ibidem).

W przypadku, gdy spółka nie publikuje w sprawozdaniach dokładnych danych dotyczących oprocentowania poszczególnych kredytów i pożyczek, należy dokonać takowych szacunków samodzielnie. Koszt kapitału obcego będzie równy stosunkowi odsetek ze spłaty kredytów i pożyczek (zamieszczony w zestawieniu przepływów pieniężnych - działalność finansowa) do oprocentowanych zobowiązań. W przypadku braku informacji na temat wielkości zobowiązań oprocentowanych, można założyć, że zobowiązania krótkoterminowe stanowią nieoprocentowane kredyty handlowe/kupieckie przez co jako zobowiązania oprocentowane przyjmiemy wartość, zobowiązań długoterminowych (Ibidem). Z punktu widzenia audytu śledczego należy ustalić, czy nie doszło do sytuacji nieuwzględnienia oprocentowanych zobowiązań krótkoterminowych. Powoduje to bowiem zawyżenie otrzymanego poziomu kosztu kapitału obcego.

Analizując sposoby obliczania WACC należy nadmienić, iż przedsiębiorstwa mogą opierać swoje obliczenia na koncepcji A. Damodarana, który zauważa, że należy pozytywnie oceniać przedsięwzięcia inwestycyjne z pominięciem tarczy podatkowej. W modelu MM ocenia się wartość przedsiębiorstwa uwzględniając strukturę i koszt kapitału. Model MM od nazwisk dwóch badaczy F. Modigliani'ego i M. Miller'a zakłada, że wartość firmy nie zależy od struktury kapitału a średni ważony koszt kapitału jest niezależny od kwoty długu i równa się kosztowi kapitału własnego przedsiębiorstwa niekorzystającego z kapitału obcego, które znajduje się w tej samej grupie ryzyka (Samborski 2014):

$$VU = VL = \frac{EBIT}{WACC} = \frac{EBIT}{keU}$$

gdzie:

VU to wartość przedsiębiorstwa niekorzystającego z kapitału obcego,

VL to wartość przedsiębiorstwa korzystającego z kapitału obcego,

keU to koszt kapitału własnego przedsiębiorstwa niekorzystającego z kapitału obcego,

EBIT to zysk operacyjny netto

WACC to średni ważony koszt kapitału

[54] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Koszt kapitału obcego*, dostępne na stronie: , https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/24/koszt-kapitału-obcego/ [dostęp: 08.06.2018].

Drugie twierdzenie modelu MM bez podatków obejmuje zmianę kosztu kapitału własnego, który jest zależny od stopnia finansowania kapitałami obcymi w przedsiębiorstwie. Przedstawia je poniższy wzór (Ibidem):

$$keL = keU + (KeU - kd)x\frac{D}{E}$$

gdzie:

keL to koszt kapitału własnego przedsiębiorstwa korzystającego z kapitału obcego

keU to koszt kapitału własnego przedsiębiorstwa niekorzystającego z kapitału obcego

kd to koszt kapitału obcego,

D to wartość rynkowa długu,

E to wartość rynkowa kapitału własnego

Na zakończenie tej części monografii należy nadmienić, że ustalenie kosztu kapitału służy również ustaleniu ekonomicznej wartości dodanej (EVA), zwanej też dochodem ekonomicznym lub dochodem rezydualnym. Jest to różnica pomiędzy zyskiem operacyjnym po opodatkowaniu i całkowitym kosztem kapitału (własnego i obcego). Wartość ta jest miarą rentowności operacyjnej zainwestowanego kapitału przekraczającą jego koszt (Leśniak-Łebkowska 2004, 322-323). Ekonomiczną wartość dodaną można obliczyć również[55]:

$$EVA = NOPAT - (WACCx\ Kapitał)$$

NOPAT (Netto Operation Profit after Tax) - zysk operacyjny netto po opodatkowaniu,

KAPITAŁ- rozumiany jako suma kapitałów własnych oraz długu odsetkowego.

$$EVA = EBIT\ x\ (1 - t) - (Ic\ x\ WACC)$$

EBIT - zysk operacyjny przed opodatkowaniem

t - stopa podatku dochodowego

Ic - kapitał zainwestowany przez właścicieli oraz z oprocentowanym kapitałem wierczycieli

EVA przybiera wartości dodatnie, gdy rentowność zaangażowanego kapitału (ROI) przewyższa średni ważony jego koszt (WACC), a podejmowane przedsięwzięcia cechuje dodatnia zaktualizowana wartość netto (NPV > 0), czyli wewnętrzną stopą zwrotu (IRR) przekraczającą koszt kapitału (Leśniak-Łebkowska 2004, 322-323).

Wśród pozostałych wskaźników rentowności należy wyróżnić wskaźnik rentowności aktywów ROA (*return on assets*), który pomaga w ocenie zdolności przedsiębiorstwa do wypracowywania zysków, a zatem służy ocenie efektywności gospodarowania majątkiem. Im wyższy jest wskaźnik ROA, tym lepsza jest kondycja finansowa spółki. Ponieważ wielkość tego wskaźnika

[55] I. Drobek, R. Staniszewski, *Ekonomiczna wartość dodana, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Ekonomiczna_wartość_dodana [dostęp: 26.08.2018].

jest brana pod uwagę przez instytucje finansowe a także pozostałych interesariuszy, to w ramach audytu śledczego należy zbadać prawidłowość ustalenia zysku netto. ROA bowiem to[56]:

$$ROA = \frac{zysk\ netto}{aktywa\ ogółem}\ x\ 100\ \%$$

Warto zauważyć, że rentowność aktywów zależy od rentowności sprzedaży netto oraz szybkości rotacji zaangażowanych w działalności spółki aktywów. Oznacza to, że rentowność aktywów może być osiągnięta w następstwie różnych polityk Zarządów spółek. I tak, polityki ilości, a zatem niskich cen, która polega na uzyskiwaniu niskiego zysk jednostkowego, ale jednocześnie efektu skali, przy odpowiednio zwiększonej wielkości sprzedaży i szybkiej rotacji aktywów. Innym podejściem jest polityka wysokich cen. A zatem wysoki zysk jednostkowy przy niskim obrocie aktywów (Fengler 2004, 629; Sierpińska, Jachna 2018).

Wskaźnik rentowności sprzedaży (*return on sales, ROS*) pozwala na ocenę jaki procent wartości sprzedaży stanowi zysk netto. Co do zasady wyższy poziom tego wskaźnika wskazuje na korzystniejszą kondycję finansową przedsiębiorstwa (Fengler 2004, 629-630).

$$ROS = \frac{zysk\ netto}{przychody\ ze\ sprzedaży}\ x\ 100\ \%$$

Z perspektywy audytu śledczego należy przeanalizować, czy w celu osiągnięcia większego zysku nie dokonywano przyspieszonego fakturowania lub dokonywano sprzedaży wyrobów lub usług wcześniej zanim zawarto nowy kontrakt na zakup surowców niezbędnych do wytworzenia tychże towarów lub usług.

Kolejny wskaźnik ROIC (*return on invested capital*, zwrot na zainwestowanym kapitale) informuje interesariuszy o skuteczności wykorzystania zainwestowanych środków finansowych w celu osiągniecia zysków. A zatem pozwala na ocenę rentowności zainwestowanego w przedsiębiorstwie kapitału[57]. Im większa jego wartość, tym lepiej. Wskaźnik ten ma odniesienie do kosztu kapitału, którego rentowność mierzy WACC. Jednostka kapitału przynosi przedsiębiorstwu nadwyżkę, gdy ROIC > WACC.

$$ROIC = \frac{NOPAT}{kapitał\ stały}$$

Objaśnienia (Ibidem):

- NOPAT (*Net Operating Profit After Tax*), tj. zysk operacyjny po opodatkowaniu,

[56] T. Opiela, *Stopa zwrotu z aktywów, Encyklopedia Zarządzania*, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Stopa_zwrotu_z_aktywów [dostęp: 26.08.2018].
[57] Infor Biznes SP. z o.o., Forsal PL, *Rachunkowość. ROIC*, dostępne na stronie: http://finansopedia.forsal.pl/encyklopedia/rachunkowosc/hasla/911787,roic.html [dostęp: 26.08.2018].

- kapitał stały, tj. kapitały własne oraz zobowiązania długoterminowe (wyemitowane obligacje lub kredyty),

W ramach audytu śledczego należy ustalić prawidłowość obliczenia kapitału stałego. Ponadto prawidłowość ustalenia NOPAT. Wśród wskaźników sprawności działania (zarządzania) należy wymienić wskaźnik rotacji aktywów (*total asset turnover, TAT*). Wysokość tego wskaźnika, który oblicza się jako iloraz przychodów netto ze sprzedaży do wielkości aktywów ogółem informuje o produktywności majątku ogółem (Sierpińska, Jachna 2018). Co do zasady, im wyższa wartość wskaźnika tym lepiej. Przedsiębiorstwa o niskiej marży zysku (rentowności sprzedaży) mają zazwyczaj relatywnie wysoki wskaźnik rotacji aktywów, zaś wśród tych o wysokiej marży zysku wskaźnik rotacji aktywów jest odpowiednio mniejszy (Gołębiowski, Tłaczała 2009).

$$TAT = \frac{przychody\ ze\ sprzedaży}{aktywa\ ogółem}$$

Przedmiotem analizy audytu śledczego powinna być prawidłowość procesu sprzedaży. Czy nie dochodzi do generowania przychodów ze sprzedaży przed zawarciem nowych kontraktów na dostawę surowców do niezbędnych do wytworzenia usług, wyrobów stanowiących przedmiot sprzedaży.

Wskaźnik cyklu regulowania należności (wskaźnik rotacji należności, *Accounts Receivable Ratio*) przybiera następujący wzór[58]:

$$ARR = \frac{średni\ stan\ należności}{przychody\ ze\ sprzedaży}\ x\ liczba\ dni\ badanego\ okresu$$

Wskaźnik ten stanowi po ilu dniach od momentu sprzedaży (wystawienia faktury) przedsiębiorstwo otrzymuje zapłatę (Ibidem). Długość cyklu inkasa należności bo o tym stanowi ten wskaźnik cechuje pewien relatywizm. Jest wypadkową oddziaływania wielu zmiennych interweniujących, które mogą być podmiotowo zdeterminowane lub niezależne. Generalnie jednak obowiązuje zasada, że im krótszy cykl tym lepiej (im szybciej wpłyną pieniądze do przedsiębiorstwa tym dla niego korzystniej). Wskaźnik ten należy analizować w powiązaniu z innymi wskaźnikami finansowymi w celu ustalenia, jak funkcjonuje przedsiębiorstwo.

J. Folga trafnie uwypukla wady wskaźnika ARR, które należy wziąć pod uwagę analizując sytuację finansową spółki. Mianowicie, może zaistnieć próba obliczenia ARR na podstawie stanu należności na koniec półrocza/roku. Nie jest to dobre podejście, gdyż może prowadzić na błędnych wyników. Otóż należności w danym momencie odzwierciedlają wielkość sprzedaży mniej więcej w ostatnim miesiącu, a wielkość sprzedaży w mianowniku dotyczy ostatnich 6 lub 12 miesięcy, zatem sezonowy wzrost sprzedaży zwiększy licznik tego wyrażenia bardziej niż mianownik i tym samym podniesie wartość ARR. To wada, o której szczególnie powinny pamiętać przedsiębiorstwa, w których sprzedaż charakteryzuje się sezonowością. Z kolei w przypadku uśrednionych wartości należności na tą wartość mają wpływ stany należności przeterminowanych, które mogą być w ciągu roku odmienne. Ponadto, wskaźnik ARR jest mierzony w dniach. Wzrost wartości wskaźnika informuje o tym, że dyscyplina płatnicza odbiorców pogarsza się, co

[58] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu należności*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cyklu-naleznosci [dostęp: 26.08.2018].

w konsekwencji negatywnie wpływa na płynność finansową wierzyciela. Jednak nie zawsze zmiany ARR świadczą o zmianie czasu potrzebnego na uregulowanie płatności, ponieważ wartość ARR zależy od wielkości sprzedaży. Zmiany w poziomie sprzedaży wpływają na wskaźnik ARR nawet przy takiej samej dyscyplinie płatniczej odbiorców[59]. Istnieje jeszcze jeden sposób obliczenia wskaźnika ARR. Mianowicie jest to iloraz przychodów ze sprzedaży i aktywów ogółem (Fengler 2004, 630).

Wskaźnik rotacji zapasów (*Inventory Turnover Ratio*) może być obliczony w dwojaki sposób. Jeśli wskaźnik ITR przyjmie postać ilorazu przychodów ze sprzedaży netto i średniego stanu zapasów, to będzie informował o tym, ile razy w analizowanym okresie przedsiębiorstwo odnawia swoje zapasy. Im wyższa jest jego wartość tym sytuacja spółki jest korzystniejsza. W drugim przypadku ITR oblicza się jako iloraz średniego stanu zapasów i przychodów ze sprzedaży pomnożony przez liczbę dni w okresie. Tak pojmowany wskaźnik im jest niższy tym korzystniejsza sytuacja spółki. Zapasy wprawdzie zapewniają ciągłość produkcji i sprzedaży, ale także zamrażają środki finansowe (Fengler 2004, 631). Dodać należy, że wykorzystując metodę Just – in – Time można sobie wyobrazić sytuację dostarczania określonych materiałów do przedsiębiorstwa w danym momencie, ale racjonalność gospodarowania nakazuje chociażby uwzględnienie ryzyka opóźnień dostaw surowców, towarów, materiałów co może wpływać na wynik przedsiębiorstwa.

Wskaźnikiem sprawności działania jest wskaźnik cyklu regulowania zobowiązań krótkoterminowych, który przedstawia, jak szybko spółka może pokryć swoje zobowiązań bieżące, bez uwzględnienia kredytów i pożyczek krótkoterminowych oraz rat kredytów długoterminowych przypadających do spłaty w ciągu roku. Wskaźnik ten oblicza się jako[60]

$$\frac{\textit{średni stan zobowiązań krótkoterminowych}}{\textit{przychody ze sprzedaży}} \; x \; \textit{liczba dni w okresie}$$

Cykl regulowania zobowiązań przekraczających okresy płatności zawarty w umowach z dostawcami lub obowiązujące w odniesieniu do pozostałych płatności, w tym podatkowych wskazuje na trudności płatnicze spółki. W ramach audytu śledczego należy porównać cykl regulowania zobowiązań z cyklem windykacji należności. Krótki cykl regulowania zobowiązań przy niesprawnym dochodzeniu swoich należności może powodować niedobór środków finansowych w spółce i zagrozić jej płynności (Ibidem).

Cykl konwersji gotówki (CCC – *cash conversion cycle*) określany jest terminem cyklu kapitału obrotowego netto albo cyklem środków pieniężnych. Pozwala na zobrazowanie, jaki okres upływa od momentu przeznaczenia środków finansowych na zakup czynników produkcji (moment spłaty zobowiązań), do momentu wpływu środków finansowych z tytułu należności. Zbyt długi cykl konwersji może oznaczać problemy z zachowaniem płynności. Im krótszy cykl tym lepiej dla przedsiębiorstwa. Prezentowany powyżej wskaźnik pozwala na ocenę sposobu zarządzania kapitałem obrotowym[61]. Oblicza się go następująco (Ibidem):

$$CCC = (CRZ + CIN) - CRZB$$

a zatem, (cykl rotacji zapasów + cykl inkasa należności) – cykl regulowania zobowiązań bieżących. Krótki cykl oznacza, że środki zainwestowane w majątek obrotowy szybko wracają do

[59] J. Fołga, *Miary oceny płynności*, Portal Infor.pl, dostępne na stronie: https://mojafirma.infor.pl/biznes-finanse/211960,Miary-oceny-plynnosci.html [dostęp: 26.08.2018].
[60] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu zobowiązań*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cyklu-zobowiazan [dostęp: 01.09.2018].

[61] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu konwersji gotówki*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cykl-konwersji-gotowki [dostęp: 28.08.2018].

spółki. Oznacza to możliwość zmniejszenia kosztów korzystania z kredytów finansujących zapasy i należności. Można zwiększyć korzyści wynikające z możliwości zainwestowania przez przedsiębiorstwo wolnych środków pieniężnych (Fengler 2004, 622).

Wśród wskaźników płynności finansowej (*liquidity ratios*) należy wymienić wskaźnik bieżącej płynności (*Current Ratio*), który obrazuje zdolność przedsiębiorstwa do regulowania swoich zobowiązań środkami obrotowymi. Przyjmuje on postać (Patterson 2002; Gołębiowski, Tłaczała 2009):

$$CR = \frac{aktywa\ bieżące}{zobowiązania\ bieżące}$$

Ponieważ aktywa bieżące to suma majątku obrotowego i krótkoterminowych rozliczeń międzyokresowych czynnych w ramach audytu śledczego należy przeanalizować prawidłowość dokonywania tych rozliczeń. Z kolei pasywa bieżące to zobowiązania bieżące powiększone o krótkoterminowe rozliczenia międzyokresowe bierne oraz krótkoterminowe przychody przyszłych okresów (Patterson 2002; Gołębiowski, Tłaczała 2009). Zmniejszenie tych dwóch wartości może wpłynąć na obniżenie wielkości mianownika i podrasowanie wskaźnika bieżącej płynności. W ramach audytu śledczego należy tę kwestię przeanalizować.

Almanach Inwestora wskazuje, że wskaźnik bieżącej płynności informuje ile razy majątek obrotowy jest większy lub mniejszy od zobowiązań krótkoterminowych[62].

$$CR = \frac{aktywa\ obrotowe}{zobowiązania\ krótkoterminowe}\ x\ 100$$

Uważa się, że rozsądny przedział tego wskaźnika wynosi 1,5 – 2, co oznacza, że majątek obrotowy przewyższa zobowiązania krótkoterminowe 1,5 do 2 razy. Analogicznie wysokość wskaźnika poniżej 1 będzie oznaczała, że spółka ma mniej szybko zbywalnego majątku niż bieżących zobowiązań, co może być niebezpieczne dla spółki w okresie załamania koniunktury, a zwłaszcza dla spółek o wysokich stanach zapasów (Ibidem).

Wśród wskaźników płynności finansowej należy wymienić: płynności gotówkowej oraz płynności przyspieszonej. Ten pierwszy określa, jaka część zobowiązań bieżących może być regulowana bez zwłoki, gdyby stały się one w danym momencie wymagalne. Wskaźnik ten oblicza się następująco (Fengler 2004, 624):

$$\frac{środki\ pieniężne + papiery\ wartościowe\ przeznaczone\ do\ obrotu}{zobowiązania\ bieżące}$$

Z. Fengler zauważa, że wzorcowa wartość tego wskaźnika powinna mieścić się w przedziela od 0,16 do 0,20 (Fengler 2004, 624). Wskaźnik płynności przyspieszonej obrazuje stopień pokrycia zobowiązań krótkoterminowych aktywami płynnymi. Oblicza się go według następującego wzoru:

$$\frac{aktywa\ obrotowe - zapasy - rozliczenia\ międzyokresowe}{zobowiązania\ bieżące}$$

Wskaźnik ten powinien zawierać się w przedziale od 1,0 do 1,2 (Fengler 2004, 625). W ramach audytu śledczego należy przeanalizować strukturę należności i ustalić, czy podjęto terminowo wszystkie działania w celu maksymalizacji ich ściągalności. Jest to istotne, gdyż w sytuacji niesprawnej windykacji, czy egzekucji należności spółka pomimo formalnie wysokiego poziomu

[62] AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik bieżącej płynności*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-biezacej-plynnosci [dostęp: 01.09.2018].

wskaźnika płynności przyspieszonej spółka może mieć problemy z terminowym regulowaniem swoich zobowiązań krótkoterminowych (Ibidem).

Wśród pozostałych wskaźników, jakie należy przeanalizować w ramach audytu śledczego, jest wskaźnik kontroli kosztów ogólnego zarządu. Koszty tego rodzaju są kosztami stałymi a zatem powinny wykazywać zależność degresywną od przychodów ze sprzedaży. Oblicza się do według wzoru (Lichniak 2004, 623-624):

$$\frac{koszty\ ogólnego\ zarządu}{przychody\ ze\ sprzedaży\ netto}\ x\ 100\ \%$$

Przyjmuje się, że koszty ogólne zarządu nie powinny być wyższe niż 15 % kosztów ogółem. Zbyt wysokie obciążenie spółki kosztami stałymi może generować ryzyko operacyjne (Lichniak 2004, 623-624). Analiza kosztów ogólnych zarządu powinna pozwolić na ocenę gospodarności i legalności podejmowanych działań.

Wskaźnik operacyjności oblicza się jako (Lichniak 2004, 624):

$$\frac{koszty\ sprzedanych\ produktów, towarów, materiałów}{przychody\ netto\ ze\ sprzedaży\ produktów, towarów, materiałów}\ x\ 100\ \%$$

Tak obliczony wskaźnik porównuje się w ujęciu dynamicznym ze wskaźnikami dotyczącymi innych przedsiębiorstw z branży. Pozwala to na ustalenie, czy działalność spółki analizowana z punktu widzenia poziomu kosztów działalności podstawowej jest korzystna w stosunku do pozostałych tego typu spółek. Wskaźnik operacyjności wyższy od 90 % świadczy o trudnościach w uzyskaniu zwrotu poniesionych nakładów (Lichniak 2004, 624). W ramach audytu śledczego należy ustalić przyczyny tych trudności.

Wskaźnik pokrycia długu obliczany jako (Fengler 2004, 625-626):

$$\frac{zysk\ brutto + \ odsetki}{rata\ kapitałowa + odsetki}$$

pozwala na ustalenie zdolności spółki do spłaty rat kapitałowych wraz z odsetkami. Minimalna wartość wskaźnika powinna być większa od jedności. Bank Światowy wskazuje na optymalną wartość tego wskaźnika wynoszącą 2,5. Ponieważ spłata raty kapitałowej jest dokonywana z zysku pod opodatkowaniu to wskaźnik można wyrazić następująco: zysk netto / rata kapitałowa + odsetki. Warto odnotować, że, że amortyzacja podobnie, jak zysk także może być źródłem spłaty kredytu. Ponadto spółka może posiadać środki na lokatach. Uwzględniając powyższe wskaźnik można obliczyć następująco (Ibidem):

$$\frac{zysk\ netto + odsetki + amortyzacja}{rata\ kapitałowa + odsetki}$$

Ustalenie, że wysokość wskaźnika jest mniejsza od wielkości zalecanej przez Bank Światowy nie oznacza od razu stanu zagrożenia spłaty przez spółkę rat kapitałowych wraz odsetkami (Fengler 2004, 625-626). Należy przeanalizować, w ramach audytu śledczego, przyczyny prowadzenia działalności w spółce w taki sposób, iż mogą zaistnieć problemy ze spłatą zadłużenia.

Spółki konkurujące o zasoby mogą stosować do oceny swojej działalności wskaźnik Q Tobina (*Tobin's Q*). Służy on do pomiaru kapitału intelektualnego spółki, który obliczany jest jako iloraz wartości rynkowej przedsiębiorstwa i jego wartości księgowej. Pozwala na ocenę sposobu zarządzaniu ludźmi, klientami (Sopińska 2004, 627). Należy odnotować jednakże, że taki wskaźnik nie będzie miarodajny w przypadku spółek wysoce zamortyzowanych.

6. Audyt praktyk księgowych

Fala skandali finansowych, jakie przetoczyły się w ostatnich latach przez niejeden kraj, doprowadzając kilkadziesiąt przedsiębiorstw do upadku, a także powodując ogromne straty materialne prywatnych właścicieli, rodzi pytanie: w jaki sposób skutecznie przeciwdziałać tego typu zjawiskom? Jakie mechanizmy tym rządzą? W jaki sposób zafałszowane operacje gospodarcze prezentowane są w księgach rachunkowych?

Zanim przedstawione zostaną podstawowe sposoby dokonywania oszustw w zapisach księgowych, należy przypomnieć problematykę sprawozdawczości finansowej. Prezentowane poniżej informacje, z uwagi na cele monografii mają charakter ogólny, komplementarny w stosunku do prac poświęconych problematyce rachunkowości. Najważniejszym źródłem informacji o działalności podmiotu są sprawozdania finansowe. Dzięki procedurze weryfikowania i zatwierdzania sprawozdania mogą stanowić wiarygodne źródło informacji dla decydentów i opinii publicznej. Biorąc po uwagę chronologię zapisu, sprawozdania finansowe są dokumentem wtórnym w stosunku do zapisów w księgach rachunkowych jednostki. Ponadto należy pamiętać, iż zawierają one zagregowane dane o stanie majątku, finansów i wyniku działalności prowadzonej przez jednostkę.

Sprawozdanie finansowe, zgodnie z przepisem art. 45 ust. 2 ustawy z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości (Dz. U. z 2018 r., poz. 395 ze zm.) składa się z: bilansu, rachunku zysków i strat, informacji dodatkowej, obejmującej wprowadzenie do sprawozdania finansowego oraz dodatkowe informacje i objaśnienia. Oprócz sprawozdania finansowego, zgodnie z art. 49 ustawy o rachunkowości, w przypadku m.in. spółek kapitałowych, spółek komandytowo-akcyjnych kierownik jednostki sporządza, wraz z rocznym sprawozdaniem finansowym, sprawozdanie z działalności jednostki. Sprawozdanie z działalności jednostki powinno obejmować - o ile jest to istotne dla oceny sytuacji jednostki - wskaźniki finansowe i niefinansowe, łącznie z informacjami dotyczącymi zagadnień środowiska naturalnego i zatrudnienia, a także dodatkowe wyjaśnienia do kwot wykazanych w sprawozdaniu finansowym.

Sprawozdania finansowe stanowią istotne źródło informacji dla inwestorów i decydentów zarówno w sektorze prywatnym, jak i publicznym. Zawierają bowiem dane niezbędne do podjęcia racjonalnych decyzji. Celem osób dokonujących oszustw finansowych jest umyślne wprowadzenie w błąd użytkowników sprawozdań finansowych i przedstawienie sytuacji finansowej oraz majątkowej danego podmiotu w sposób odmienny od stanu faktycznego. Odnotować należy, iż sprawcy mogą zastosować dwa podejścia. Otóż, ich celem może być poprawa wyników działalności podmiotu „dokonana na papierze" i w efekcie zawyżenie pewnej wartości zasobów lub odwrotnie, podjęcie działań w celu zaniżenia wyników działalności. Oszustwa mogą zatem dotyczyć zawyżania lub zaniżania wartości przychodów i kosztów. Istnieją również oszustwa dotyczące stanu majątkowego.

Bezspornym jest, że w przypadku oszustw księgowych następuje łamanie przepisów prawa i zasad rachunkowości. Jakie są przyczyny rosnącego zainteresowania negatywnymi praktykami księgowymi? Można wyróżnić kilka głównych celów rachunkowości kreatywnej (Dobrowolski 2008a; Schneider 2007; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Wells 2006):

- zwiększenie zysku, ukrycie strat,
- przekonanie kredytodawców, pożyczkodawców i partnerów handlowych o swojej wiarygodności,
- uniknięcie negatywnych skutków kontroli ze strony akcjonariuszy (bezpośredniej i pośredniej),

- „podretuszowanie” osiągnięć menedżerów (premie za wyniki).

Co do zasady oszustwa księgowe w jednostkach gospodarczych mogą zasadniczo dotyczyć kategorii zasobów, czyli wartości ustalanych na dany moment (zwykle dzień bilansowy), które są ujawniane w aktywach i pasywach jednostki oraz wartości ustalanych systematycznie w trakcie okresu obrachunkowego i wykazywanych w rachunku zysków i strat, jako kategorie przychodów lub kosztów. W rzeczywistości większość technik oszustw księgowych dotyczy fałszowania przychodów lub kosztów, co bezpośrednio wpływa na wynik finansowy jednostki w bieżącym i kolejnych okresach sprawozdawczych. Analizując omawianą problematykę, wykorzystując dostępną wiedzę i doświadczenie oraz poglądy ekspertów można dokonać następującej systematyki technik oszustw (Ibidem):

- techniki pozwalające na manipulowanie wielkością kosztów,
- techniki pozwalające na manipulowanie wielkością przychodu,
- pozostałe techniki.

Do technik pozwalających na manipulowanie wartością kosztów w szczególności należy zaliczyć (Ibidem):

- ujmowanie kosztów w aktywach,
- aktywowanie niewłaściwych kosztów,
- wadliwa prezentacja kosztów prac rozwojowych,
- manipulowanie odpisami amortyzacyjnymi,
- ujęcie remontu jako ulepszenia,
- tworzenie „fikcyjnych” (cichych) rezerw,
- odpisy aktualizacyjne aktywów (w szczególności zapasów i należności).

Do technik pozwalających na manipulowanie wartością przychodów w szczególności należy zaliczyć (Ibidem):

- przyspieszone fakturowanie i manipulowanie okresem ujęcia przychodów,
- sprzedaże z klauzulą odkupu,
- rozwiązywanie nieuzasadnionych rezerw,
- fikcyjna sprzedaż.

Na koniec, pozostałe oszustwa, tj. ostatnia z wyodrębnionych grup oszustw księgowych, które nie znajdują swojego bezpośredniego odzwierciedlenia w wyniku finansowym jednostki. Na przykład, wadliwe ujęcie leasingu, czy upiększanie wyników.

Ujmowanie kosztów w aktywach polega na niewykazywaniu poniesionych kosztów w przeznaczonej do tego celu pozycji w sprawozdaniu finansowym, lecz ujmowaniu ich w aktywach podmiotu. Dzięki takiej praktyce sprawca może zaniżać koszty i zawyżać wyniki finansowe oraz zwiększać wartość określonego aktywu (Ibidem). Koszty usługi obcej będą przez sprawcę ujmowane jako nakłady inwestycyjne w rzeczowych aktywach trwałych, w środkach trwałych w budowie. I tak na przykład, załóżmy, że spółka ponosiła przez kolejne trzy lata koszty usługi obcej remontowej w kwocie rocznej wynoszącej 50 tys. zł. Koszty te są kosztami bieżącego okresu. Tymczasem sprawca ujął je w wartości inwestycji.

Tabela 15. Przykładowy wynik spółki po nieprawidłowym aktywowaniu kosztów z zł.

Wyszczególnienie	1 Rok	2 Rok	3 Rok
Wynik finansowy brutto przed ujęciem kosztów usługi obcej	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Koszty usług obcych	0	0	0
Wynik finansowy po ujęciu kosztów usługi obcej	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Wartość inwestycji	350.000	400.000	450.000

Źródło: Dobrowolski 2008a, Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 65

Tabela 16. *Rzeczywiste wyniki finansowe spółki w zł*

Wyszczególnienie	1 Rok	2 Rok	3 Rok
Wynik finansowy brutto przed ujęciem kosztów usługi obcej	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Koszty usług obcych	50.000	50.000	50.000
Wynik finansowy po ujęciu kosztów usługi obcej	950.000	950.000	950.000
Wartość inwestycji	300.000	300.000	300.000

Źródło: Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 65

Aktywowanie niewłaściwych kosztów. W przeciwieństwie do omawianego wyżej przykładu służącego trwałemu wyłączeniu kosztów i ujęciu ich w aktywach, ten zabieg księgowy polega na ujęciu kosztów w innym okresie sprawozdawczym niż w tym, w którym je poniesiono. Rzeczywiste koszty dotyczące bieżącego okresu ujmowane są jako koszty rozliczane w kolejnym okresie sprawozdawczym. Przykładem może być realizacja długoterminowej umowy dostawy usługi, zużycia materiałów, kosztów dostaw mediów, wynagrodzeń. Dzięki takiemu zabiegowi można przez krótki okres poprawić wyniki finansowe podmiotu. Jednak w dłuższej perspektywie czasu koszty będą wykazane w całości w rachunku zysków i strat. Takie „chwilowe poprawianie" wyniku może służyć wielu celom, m.in. pozyskaniu kredytu dzięki „uzyskaniu" zdolności kredytowej (Ibidem). I tak na przykład przedsiębiorstwo „X" poniosło koszty z tytułu usług komunalnych (dostawa wody, odbiór i utylizacja ścieków) w wysokości 90 tys. zł, które są zaliczane do kosztów bieżącego okresu. Choć koszty te powinny być rozliczone w okresie sprawozdawczym, w którym je poniesiono, sprawca ujmuje je, jako koszty podlegające rozliczeniu w dłuższym okresie, na przykład w okresie trzech lat. Przyjmując dla potrzeb tego przykładu, iż

corocznie wynik finansowy brutto podmiotu „X" bez uwzględnienia kosztów poniesionych z tytułu usług komunalnych wynosił 1.000 tys. zł, to dzięki zabiegowi „przesunięcia kosztów" sprawca może w pierwszym roku poprawić wynik finansowy o 60 tys. zł. (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 65-66). Ilustrują to poniższe tabele.

Tabela 17. *Przesuwanie kosztów – błędne rozliczenie kosztów usług komunalnych*

Wyszczególnienie	1 rok	2 rok	3 rok
Wynik finansowy brutto przed ujęciem kosztów z tytułu usług komunalnych	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Koszty usług komunalnych	30.000	30.000	30.000
Wynik finansowy brutto po „rozłożeniu" kosztów usług komunalnych na okres trzech lat	**970.000**	970.000	970.000

Źródło: Dobrowolski 2008a, 83; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 66

Prawidłowe rozliczenie kosztów z tytułu usługi komunalnej przedstawiono poniżej:

Tabela 18. *Prawidłowe rozliczenie kosztów usług komunalnych* w zł

Wyszczególnienie	1 rok	2 rok	3 rok
Wynik finansowy brutto przed ujęciem kosztów z tytułu usług komunalnych	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Koszty usług komunalnych	90.000	0	0
Wynik finansowy brutto po ujęciu kosztów usług komunalnych	**910.000**	1.000.000	1.000.000

Źródło: Dobrowolski 2008a, 83; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 66

Wadliwa prezentacja kosztów prac rozwojowych. Prace rozwojowe mogą być przedstawione w aktywach, jako wartości niematerialne i prawne. Zgodnie z ustawą o rachunkowości wartości niematerialne i prawne to, z zastrzeżeniem art. 3 ust.1 pkt. 17 ww. ustawy, nabyte przez jednostkę, zaliczane do aktywów trwałych, prawa majątkowe nadające się do gospodarczego wykorzystania, o przewidywanym okresie ekonomicznej użyteczności dłuższym niż rok, przeznaczone do używania na potrzeby jednostki, a w szczególności: autorskie prawa majątkowe, prawa pokrewne, licencje, koncesje, prawa do wynalazków, patentów, znaków towarowych, wzorów użytkowych oraz zdobniczych, know-how. Do wartości niematerialnych i prawnych zalicza się również nabytą wartość firmy oraz koszty zakończonych prac rozwojowych. Przykładami prac rozwojowych są: projektowanie, wykonanie i testowanie programu informatycznego przed jego

użytkowaniem, projektowanie wykonanie i testowanie narzędzi, form, materiałów, urządzeń (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).

Koszty prac rozwojowych ujawniane są w momencie ich poniesienia, co oznacza, że wpływają na wynik bieżącego okresu sprawozdawczego. Nieprawidłowe będzie zatem rozliczanie takich kosztów w następnych latach. Manipulowanie kosztami prac rozwojowych pozwala na zmianę wyniku finansowego. Jeśli kierownictwo zainteresowane jest wyższym wynikiem finansowym, wówczas zacznie szybko aktywować koszty, na przykład na etapie opracowania projektu. Jeśli natomiast kierownictwo będzie zainteresowane obniżeniem wyniku finansowego w danym okresie, będzie opóźniać aktywowanie tych kosztów. Odnotować należy, iż detekcja tego zjawiska jest bardzo trudna. Wymaga nie tylko znajomości rachunkowości, ale często wiedzy specjalistycznej. Na przykład, czy zaprojektowany program informatyczny będzie przydatny i stosowany przez jednostkę (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Schneider 2007; Wells 2006).

Aby zobrazować ten proces posłużmy się następującym przykładem. Przedsiębiorstwo opracowuje nowy proces pozyskiwania energii. W 2006 r. poniesiono nakłady w wysokości 60.000 zł. (co miesiąc 5.000 zł). Załóżmy, że przedsiębiorstwo może udowodnić, że od 1 listopada 2006 r. proces produkcyjny spełniał kryteria pozwalające na uznanie go za składnik wartości niematerialnych i prawnych. Załóżmy także, że do 31 października 2006 r. przedsiębiorstwo poniosło koszty prac w łącznej wysokości 50.000 zł (co miesiąc 5.000 zł). W omawianym przykładzie manipulowanie kosztami prac rozwojowych może nastąpić poprzez ustalenie momentu od którego przedsiębiorstwo będzie aktywować koszty prac rozwojowych, lub poprzez nie aktywowanie kosztów tych prac. Jeśli na przykład w pierwszym przypadku kierownictwo podejmie decyzję, iż należy aktywować koszty wcześniej niż 1 listopada 2006 r., tj. na przykład od 1 kwietnia 2006 r. to zaniży koszty roku 2006 r. o kwotę 35 tys. zł[63], co pozwoli na poprawę wyniku finansowego. W drugim przypadku, brak aktywowania kosztów prac rozwojowych spowoduje zawyżenie kosztów, a tym samym obniżenie wyniku finansowego w danym okresie. Na potrzeby niniejszego przykładu założono, że wynik finansowy brutto wynosił 100.000 zł. (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006). Przykłady omówione wyżej ilustrują poniższe tabele.

Tabela 19. *Wynik finansowy spółki przy wcześniejszym aktywowaniu kosztów prac rozwojowych w zł*

Wyszczególnienie	2006 r.
Wynik finansowy brutto przed rozliczeniem kosztów prac rozwojowych	100.000
Koszty okresu związane z pracami rozwojowymi	15.000[64]
Aktywowane koszty prac rozwojowych (wartośćbilansowa)	45.000[65]
Wynik finansowy brutto po ujęciu kosztów prac rozwojowych	85.000

Źródło: Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 69

[63] Od 1 kwietnia do 31 października – 7 miesięcy x 5.000 zł daje kwotę 35.000 zł.
[64] Od 1 stycznia do 31 marca – 3 miesiące x 5.000 zł daje kwotę 15.000 zł
[65] Od 1 kwietnia do XII, tj.9 miesięcy x 5.000 zł = 45.000 zł.

Tabela 20. *Rzeczywisty wynik finansowy spółki przy prawidłowym rozliczeniu kosztów prac rozwojowych w zł*

Wyszczególnienie	2006 r.
Wynik finansowy brutto przed rozliczeniem kosztów prac rozwojowych	100.000
Koszty okresu związane z pracami rozwojowymi	50.000
Aktywowane koszty prac rozwojowych (wartość bilansowa)	10.000
Wynik finansowy brutto po ujęciu kosztów prac rozwojowych	50.000

Źródło: Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 69

Manipulowanie odpisami amortyzacyjnymi to kolejna praktyka pozwalająca na zmianę wyników finansowych. Amortyzacja jest jednym z podstawowych kosztów działalności operacyjnej i wpływa na wynik finansowy podmiotu. Oprócz kosztów amortyzacji do kosztów działalności operacyjnej zalicza się koszty zużycia materiałów i energii, usług obcych, wynagrodzeń i ubezpieczeń społecznych (tzw. pochodnych od wynagrodzeń), podatki i opłaty, pozostałe koszty operacyjne. Amortyzacja odzwierciedla zużycie w określonym czasie składnika aktywów, co powoduje, iż traci on wartość. Informacja o kosztach amortyzacji jest zatem istotna dla decydenta, gdyż wskazuje na możliwość odtworzenia substancji majątkowej podmiotu. Istnieją różne sposoby dokonywania odpisów – liniowy, progresywny, zróżnicowanego odpisu itp. Ustalenie czasu użytkowania składnika aktywów należy do zadań jednostki gospodarczej. Sprzyja to swobodzie gospodarowania, ale i stwarza pole do nadużyć. Jest to bowiem podstawowy koszt działalności operacyjnej wpływający na wynik finansowy, stanowiący jedne z podstawowych wskaźników poddawanych analizie przez fachowców. Podmioty, które chcą przedstawić decydentom dobre wyniki swojej działalności gospodarczej mogą zaniżać wartość stawek amortyzacyjnych, w szczególności, gdy istnieje możliwość dokonywania odpisów w długim okresie czasu. Taka praktyka jest „korzystna" dla podmiotów zaniżających wartość stawek amortyzacyjnych, gdyż lepsze wyniki gospodarowania ułatwiają zaciągnięcie kredytu lub pozyskanie środków w drodze emisji akcji. Istnieją dwie możliwości manipulowania odpisami amortyzacyjnymi i przedstawiania wartości tych odpisów niezgodnie ze stanem faktycznym (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006):

- po pierwsze, ustala się stawki amortyzacji nieodpowiednie do rzeczywistego zużycia składników aktywów, a następnie w określonym czasie, najodpowiedniejszym dla podmiotu, dokonuje się korekty wcześniej przyjętych stawek amortyzacyjnych do stanu odpowiadającego rzeczywistości.
- po drugie, ustala się stawki amortyzacyjne nieodpowiednie do rzeczywistego zużycia składników aktywów i nie koryguje tych stawek, co w efekcie prowadzi do zrównania wartości początkowej aktywów z wartością umorzenia, a zatem do korzystania przez podmiot z aktywów, choć według zapisów księgowych ich wartość wynosi zero, gdyż zużyły się.

I tak na przykład, przedsiębiorstwo „Y" nabyło aktywa, które podlegają amortyzacji, za łączną kwotę 400.000 zł. Przedsiębiorstwo postanowiło użytkować te aktywa przez okres 5 lat i uzyskiwać z nich korzyści. Stawkę amortyzacji ustalono na 10 % rocznie. Faktycznie aktywa zużywały się przez okres 10 lat, a stawka mogła wynosić 5 %. Przyjmijmy dla potrzeb niniejszego

przykładu, że w okresie 5 lat wynik finansowy brutto bez uwzględnienia kosztów amortyzacji wzrastał corocznie o 50 %, a w pierwszym roku wyniósł 30.000 zł (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006). Po uwzględnieniu odpisów amortyzacyjnych, wg ww. schematu, tj. w okresie 5 lat wynik finansowy przedsiębiorstwa „Y" wynosiłby.

Tabela 21. *„Sztuczne" skrócenie okresu użytkowania aktywów w spółce w zł*

Wyszczególnienie	1 rok	2 rok	3 rok	4 rok	5 rok
Wynik finansowy brutto bez uwzględnienia kosztów amortyzacji	30.000	45.000	67.500	101.250	151.875
Koszt amortyzacji	80.000	80.000	80.000	80.000	80.000
Wynik finansowy brutto po uwzględnieniu kosztów amortyzacji	-50.000	-35.000	-12.500	21.250	71.875
Wartość bilansowa aktywa	320.000	240.000	160.000	80.000	0,00

Źródło: Dobrowolski 2008a, 85; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 72

Z powyższego wynika, iż dzięki zabiegowi księgowemu polegającemu na skróceniu okresu użytkowania aktywów, przedsiębiorstwo mogło obniżyć wynik finansowy brutto, który przy zastosowaniu 5 % stawki i przyjęciu 10 letniego okresu użytkowania aktywów kształtowałby, jak przedstawiono poniżej.

Tabela 22. *Koszty amortyzacji przy uwzględnieniu 10 letniego okresu użytkowania aktywów w zł*

Rok:	Wynik finansowy brutto bez uwzględnienia kosztów amortyzacji	Koszt amortyzacji	Wynik finansowy brutto po uwzględnieniu kosztów amortyzacji	Wartość bilansowa aktywa
1	30.000	40.000	-10.000	360.000
2	45.000	40.000	5.000	320.000

3	67.500	40.000	27.500	280.000
4	101.250	40.000	61.250	240.000
5	151.875	40.000	111.875	200.000
6	227.812,5	40.000	187.812,5	160.000
7	341.718,75	40.000	301.718,75	120.000
8	512.646,87	40.000	472.646,87	80.000
9	768.970,31	40.000	728.970,31	40.000
10	1.153.455,46	40.000	1.113.455,46	0,00

Źródło: Dobrowolski 2008a, 83; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 72

Ujęcie remontu jako ulepszenia. Stosując ten stosunkowo prosty zabieg księgowy sprawca ma możliwość manipulowania kosztami w przypadku wydatkowania środków finansowych na modernizację lub remonty środków trwałych. Modernizacja, inaczej mówiąc ulepszenie (przebudowa, rozbudowa, adaptacja) środka trwałego powoduje, iż następuje zwiększenie wartości użytkowej, a zatem i wzrost wartości środka trwałego. W takiej sytuacji koszty ulepszeń nie obciążają bieżącego okresu. Natomiast w przypadku remontu, podejmowane działania służą przywróceniu stanu pierwotnego środka trwałego, który zmienił się na skutek zużycia. W takiej sytuacji koszt remontu obciąża bieżący rachunek zysków i strat. Cóż oznaczają powyższe wywody księgowe z punktu widzenia potencjalnego oszustwa księgowego? I tak (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Schneider 2007; Wells 2006):

- po pierwsze, remonty mogą być traktowane przez sprawcę jako ulepszenia, dzięki czemu istnieje możliwość zawyżenia wyników finansowych jednostki.
- po drugie, koszty ulepszeń będą ujmowane jako koszty remontów, co pozwala na pogorszenie wyniku finansowego bieżącego okresu.

Tworzenie fikcyjnych rezerw. Rezerwy, według ustawy o rachunkowości, są to zobowiązania, których kwota lub termin wymagalności nie są pewne. Rezerwy pomniejszają wynik finansowy, powiększają pozostałe koszty operacyjne, gdy dotyczą działalności operacyjnej. Natomiast, gdy dotyczą działalności finansowej powiększają pozostałe koszty finansowe. Rezerwa może być tworzona m.in. na nagrody, odprawy dla pracowników, koszty restrukturyzacji przedsiębiorstwa. U podstaw tworzenia rezerw leżą dwie nadrzędne zasady rachunkowości: zasada memoriału (nakazująca ujęcie w księgach rachunkowych roku obrotowego wszystkich osiągniętych i przypadających na jej rzecz przychodów i obciążających ją kosztów dotyczących danego roku obrotowego, niezależnie od terminu ich zapłaty) oraz zasada współmierności kosztów i przychodów (nakazująca zaliczenie do aktywów lub pasywów danego okresu sprawozdawczego kosztów lub przychodów dotyczących przyszłych okresów oraz przypadających na ten okres sprawozdawczy kosztów, które jeszcze nie zostały poniesione). Należy w tym miejscu odnotować, iż samo tworzenie rezerw jest czynnością racjonalną, gdyż podmiot zabezpiecza środki finansowe w związku z możliwością zaistnienia przyszłych obciążeń finansowych. Istnienie rezerw nie stanowi za-

tem problemu, gdyż jest to prawnie dopuszczalny sposób działania. Najczęściej „białe kołnierzyki" podejmują decyzję o tendencyjnym nie tworzeniu rezerw mimo ciążącego na jednostce obowiązku. Zapewnia to wykazanie znacznie lepszego wyniku finansowego w rzeczywistości oraz zapobiega ujawnieniu realnego ryzyka. Tworzy się rezerwy zgodnie z regułami sztuki, jednak brak jest ich rozwiązania w momencie, gdy są zbędne. Dokonuje się tego w momencie dogodnym dla jednostki. Następuje również zawyżanie rezerw w bieżącym okresie (lub ich fikcyjne tworzenie), a następnie rozwiązywanie w dobranym przez jednostkę okresie (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 74-80).

Odpisy aktualizacyjne aktywów. Oznaczają korektę dotychczasowej wartości aktywów. W zależności od charakteru aktywów, których wartość zmniejsza się wskutek odpisu, koszty (odpisy zalicza się do kosztów okresu, w którym są dokonywane) mogą mieć postać finansową lub operacyjną. Do typowych kosztów kapitałowych zalicza się: (1) po pierwsze, odpisy aktualizujące wartość aktywów, które były przeszacowane, tj. posiadały wyższą wartość niż cena nabycia lub koszt wytworzenia (na przykład środki trwałe). Opisy obciążają kapitał rezerwowy z aktualizacji wyceny; (2) po drugie, odpisy aktualizujące wartość aktywów. Odpisy zostały wykonane, gdyż zmieniła się polityka rachunkowości (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 91-94).

W tym przypadku, odpisy obciążają kapitał własny. Sprawca nie będzie dokonywał odpisów aktualizacyjnych, dzięki czemu będzie zawyżał wartość aktywów. Ponadto nie ujawniając kosztów zawyży wynik finansowy. Na przykład po to, by wykazać zdolność kredytową podmiotu. W przypadku aktywów trwałych podstawą ich korekty jest trwała utrata wartości. O utracie wartości aktywów można mówić, gdy m.in.: wartość bilansowa aktywów netto jednostki (sporządzającej sprawozdanie finansowe) jest wyższa od ich rynkowej kapitalizacji, istnieją dowody na to, że dany składnik aktywów jest nieprzydatny, w tym poprzez fizyczne uszkodzenie, nastąpi zaniechanie działalności, co wpłynie na zakres lub sposób aktualnego użytkowania aktywów. W niektórych przypadkach trudno jest jednoznacznie określić, czy nastąpiła utrata wartości danego składnika aktywów w wyniku utraty przydatności. Manipulowanie informacją w tym zakresie może polegać na tym, iż pomimo wycofania z używania rzeczowych aktywów trwałych, nie zostaną dokonane korekty w urządzeniach księgowych i aktywa te nadal będą wykazywane w sprawozdaniu finansowym. Tymczasem zyski i straty wynikające z wycofania danych składników rzeczowych aktywów trwałych z używania lub spowodowane ich zbyciem powinny być ustalone jako różnica pomiędzy oszacowanymi przychodami netto ze zbycia a wartością bilansową składników aktywów. Oznacza to, że powinny zostać ujęte jako przychód lub koszt w rachunku zysków i strat. Ponadto taka korekta powinna być dokonana w momencie wycofania składników rzeczowych aktywów trwałych z używania (Ibidem).

Odpisy aktualizacyjne zapasów. Korekty wartości zapasów służą temu, by wartość aktywów nie przewyższała przychodów, jakie można uzyskać z tytułu ich sprzedaży lub wykorzystania. Zapasy na dzień bilansowy wycenia się w cenach nabycia, zakupu (materiały, towary) lub według kosztu wytworzenia (wyroby gotowe, produkty w toku), nie wyższych od ceny sprzedaży netto. W przypadku utraty wartości użytkowej lub handlowej zapasów, różnice wynikające z wyceny rzeczowych aktywów obrotowych według cen sprzedaży netto, zamiast cen nabycia, zakupu, kosztu wytworzenia, zalicza się odpowiednio albo do pozostałych kosztów operacyjnych, kosztów wytworzenia lub kosztów sprzedaży. Z kolei, gdy ustaną okoliczności z powodu, których dokonano odpisu aktualizującego, zwiększa się o uprzednio dokonany odpis aktualizacyjny (w odpowiedniej części) wartość składnika aktywów i zalicza odpis do pozostałych przychodów operacyjnych. W przypadku całkowitej utraty wartości składników rzeczowych aktywów dokonuje się odpisu wartości tych składników w ciężar strat nadzwyczajnych. Owe działania oparte na szacunkach stwarzają pole do manipulacji danymi księgowymi (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 94-98). Dokonanie odpisu aktualizacyjnego na dzień bilansowy umożliwia rzetelne ustalenie wartości zapasów. Osoby zainteresowane informacją zawartą

w sprawozdaniu finansowym uzyskają dane o utracie wartości zapasów. Nie wykazanie na dzień bilansowy tego odpisu zawyży wynik finansowy o kwotę odpisu (Ibidem).

Odpisy aktualizacyjne należności. Należności stanowią element aktywów i zgodnie z zasadami rachunkowości na ostatni dzień bilansowy powinny być wycenione w kwocie wymagalnej zapłaty, a zatem nie tylko należności głównej, ale także należnych odsetek. Zgodnie z art. 35b ustawy o rachunkowości wartość należności aktualizuje się uwzględniając stopień prawdopodobieństwa ich zapłaty poprzez dokonanie odpisu aktualizującego, w odniesieniu do (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 98-100):

- należności od dłużników postawionych w stan likwidacji lub w stan upadłości -do wysokości należności nieobjętej gwarancją lub innym zabezpieczeniem należności, zgłoszonej likwidatorowi lub sędziemu komisarzowi w postępowaniu upadłościowym,
- należności od dłużników w przypadku oddalenia wniosku o ogłoszenie upadłości, jeżeli majątek dłużnika nie wystarcza na zaspokojenie kosztów postępowania upadłościowego -w pełnej wysokości należności,
- należności kwestionowanych przez dłużników oraz z których zapłatą dłużnik zalega, a według oceny sytuacji majątkowej i finansowej dłużnika spłata należności w umownej kwocie nie jest prawdopodobna -do wysokości niepokrytej gwarancją lub innym zabezpieczeniem należności,
- należności stanowiących równowartość kwot podwyższających należności, w stosunku do których uprzednio dokonano odpisu aktualizującego -w wysokości tych kwot, do czasu ich otrzymania lub odpisania,
- należności przeterminowanych lub nieprzeterminowanych o znacznym stopniu prawdopodobieństwa nieściągalności, w przypadkach uzasadnionych rodzajem prowadzonej działalności lub strukturą odbiorców -w wysokości wiarygodnie oszacowanej kwoty odpisu, w tym także ogólnego, na nieściągalne należności.

Odpisy aktualizujące wartość należności zalicza się odpowiednio do pozostałych kosztów operacyjnych lub do kosztów finansowych -zależnie od rodzaju należności, której dotyczy odpis aktualizacji. Należności umorzone, przedawnione lub nieściągalne zmniejszają dokonane uprzednio odpisy aktualizujące ich wartość. Należności, o których mowa wyżej tj. umorzone, przedawnione lub nieściągalne, od których nie dokonano odpisów aktualizujących ich wartość lub dokonano odpisów w niepełnej wysokości, zalicza się odpowiednio do pozostałych kosztów operacyjnych lub kosztów finansowych. Z powyższych rozważań wynika, iż istnieje możliwość (Ibidem):

- zmniejszenia wysokości należności na ostatni dzień bilansowy, nie wyceniając ich w kwocie wymagalnej zapłaty, lub wyceniając błędnie,
- zwiększenia wysokości należności stosując do obliczenie prawidłową wysokość odsetek.

Przyspieszone fakturowanie. Polega na tym, iż przed końcem okresu sprawozdawczego (tzw. dniem bilansowym) sprawca wystawia faktury i zalicza przychód z takich operacji do przychodów bieżącego okresu, choć realizacja transakcji nastąpi w roku następnym (o zrealizowaniu transakcji sprzedaży można mówić wtedy, gdy co najmniej sprzedający przekazał nabywcy tytuł własności towaru i nie zarządza już towarem, a ponadto pozyska korzyści związane ze sprzedaży). W ramach procederu tzw. przyspieszonego fakturowania można spotkać zjawisko wysyłania towaru do innych podmiotów i obciążania ich fakturami, choć towar nie był zamówiony. Taki proceder pozwala zwiększyć wyniki sprzedaży w danym okresie sprawozdawczym (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 82-85).

I tak posłużmy się uproszczonym przykładem. Załóżmy, że Prezes Zarządu spółki zamierza poprawić ocenę kondycji finansowej spółki zależnej w grupie kapitałowej dokonywanej na podstawie analizy wskaźnikowej. W tym celu w porozumieniu z główną księgową spółki wystawia na koniec 2008 r. fakturę na kwotę10.000.000 zł z terminem 20 dniowym płatności z tytułu sprzedaży urządzeń cieplnych lokalnemu przedsiębiorcy. Urządzeń tych jednak spółka nie przekazała. Prezes Zarządu spółki wie, że przedsiębiorca zakupi te urządzenia, ale dopiero po 20 stycznia przyszłego roku. Wartość tych urządzeń według cen nabycia wynosiła 2.000.000 zł. Takie działanie Prezesa Zarządu spółki powoduje, że następuje wzrost należności z tytułu dostaw i usług o kwotę 10.000.000 zł. Następuje również wzrost przychodów ze sprzedaży o 10.000.000 zł. Koszty sprzedanych produktów wzrastają o 2.000.000 zł. Zmniejsza się wartość zapasów o 2.000.000 zł. Zysk brutto zwiększa się o 8.000.000 zł. Zwiększa się także zysk netto przy założeniu 19 % podatku dochodowego. W wyniku fikcyjnej sprzedaży spółka może poprawić wskaźniki rentowności (Ibidem).

W przypadku świadczenia usług zaliczenie przychodu do określonego okresu sprawozdawczego powinno odbywać się na podstawie stanu zaawansowania transakcji. Świadczenie usługi w trakcie wielu okresów sprawozdawczych stwarza możliwość „przenoszenia" przychodów do kolejnych okresów sprawozdawczych. Istnieje także możliwość naliczenia kwot przychodu bieżącego okresu, choć przychody zostaną zrealizowane dopiero w przyszłych okresach (Ibidem). Na przykład, spółka zawarła w grudniu 2006 r. umowę dotyczącą świadczenia usług w okresie od dnia zawarcia umowy do końca I półrocza 2007 r. Wynagrodzenie za wykonanie przedmiotu umowy ustalono na kwotę 700.000 zł. Spółka wykazała kwotę 700.000 zł jako przychód grudnia 2006 r., choć zgodnie z umową wynagrodzenie za wykonanie usługi wpływało na jej rachunek w comiesięcznej wysokości 100.000 zł. Dzięki takiemu zabiegowi wyniki finansowe 2006 r. zostały sztucznie zawyżone o kwotę 600.000 zł, na przykład w celu wykazała zdolności kredytowej (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 85-88).

Sprzedaż karuzelowa. Sprzedaż z klauzulą odkupu lub inaczej transakcji zwrotnej jest operacją polegającą na sprzedaży na pewien czas wybranych aktywów firmy. Operacja taka wykonywana jest zwykle przed dniem bilansowym. Podmiot posiadający pewne aktywa, o których wiadomo, że przez pewien czas będą w jego posiadaniu (mogą to być różne formy zapasów oczekujące na sprzedaż), sprzedaje je innemu podmiotowi. Umowa zawarta przez strony zawiera jednak opcję odkupu aktywów po pewnym czasie (którą to operację przeprowadza się w kolejnym okresie rozrachunkowym) przez firmę, która je sprzedała. Taka konstrukcja umowy daje w zasadzie pewność jej wykonania, tzn. jednostka sprzedająca aktywa ma pewność, że będzie mogła je odkupić po upływie danego okresu, a jednostka kupująca nie musi się obawiać, iż będzie miała problem ze sprzedaniem zbędnych dla niej z gospodarczego punktu widzenia aktywów. Kiedy taka umowa z klauzulą odkupu jest realizowana, jednostka finansująca odsprzedaje aktywa, jednak nie za taką samą cenę, za jaką je nabyła, lecz z wyższą. Różnica pomiędzy ceną sprzedaży a ceną odkupu jest w istocie kosztem dla jednostki, która sprzedała aktywa, a dla firmy kupującej je na pewien czas stanowi wynagrodzenie za ryzyko i finansowanie innego podmiotu. Operację taką można określić jako „kredytową" formę finansowania (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 89-91).

Rozwiązywanie nieuzasadnionych rezerw. Rezerwy są tą pozycją bilansu, która jest najczęściej wykorzystywana do manipulacji wynikiem finansowym. Niewłaściwe zastosowanie zasady ostrożnej wyceny może doprowadzić do nieuzasadnionych odpisów aktualizacyjnych lub nadmiernych rezerw. Jednym z „grzechów głównych" księgowych odpowiedzialnych za sporządzenie sprawozdań finansowych jest manipulowanie tą wielkością w sposób dowodny, niezgodnie z regulacjami wynikającymi z MSR nr 37. Standard ten reguluje zasady tworzenia i prezentacji w sprawozdaniu finansowym rezerw oraz zobowiązań warunkowych. Dotyczyć to może na przykład tworzenia rezerw na naprawy gwarancyjne lub też uwzględnienie w sprawozdaniu finansowym zobowiązań wynikających z podjętych przez jednostkę przyszłych działań wynikają-

cych z planów restrukturyzacyjnych mających na celu poprawę sytuacji ekonomicznej jednostki. Zagadnienie to jednostka powinna dokładnie opisać w informacji dodatkowej do sprawozdania finansowego, a wzmianka o działaniach podjętych przez zarząd w tym zakresie powinna zostać zaprezentowana w sprawozdaniu zarządu jednostki z działalności (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Schneider 2007).

Fikcyjna sprzedaż. To wystawianie faktur dokumentujących nieistniejące operacje gospodarcze. Faktura jest sformalizowanym dokumentem wystawianym w związku z przeprowadzanymi operacjami gospodarczymi takimi, jak: sprzedaż, zakup, czy przekazanie towarów na potrzeby reprezentacji lub reklamy. Jednak dla wtajemniczonych faktura może stanowić doskonałe źródło „ulg" podatkowych. Przedsiębiorcy płacą innym przedsiębiorcom za wystawienie im faktur dokumentujących fikcyjną sprzedaż usług lub towarów. W ten sposób uzyskują faktury dokumentujące dodatkowe koszty uzyskania przychodów, a dzięki nim zmniejszają swoje zobowiązania podatkowe. Tego typu transakcje (zaliczane do przestępstw skarbowych) najczęściej przeprowadzane są z firmami „słupami", które zwyczajowo po przeprowadzeniu kilku lub kilkunastu tego typu operacje znikają z rynku. Jednostki potrafią też ujmować w księgach fikcyjne przychody – polega to na ujęciu w przychodach ze sprzedaży także tej części przychodów, co do której wiadomo, że będzie ona zwrócona przez odbiorcę i nie korygowanie tego po przyjęciu zwrotu oraz na oszacowaniu fikcyjnych przychodów w śródokresowych (na przykład kwartalnych) sprawozdaniach finansowych (Ibidem).

Zobowiązania warunkowe. Wystąpią one w sytuacji, gdy w następstwie określonych zdarzeń istnieje możliwość powstania w przyszłości obowiązku dla jednostki. Zobowiązania warunkowe nie występują w bilansie, ale są ujmowane w ewidencji pozabilansowej i ujawniane w informacji dodatkowej do bilansu. Odnotować należy, że zobowiązania warunkowe przekształcą się w zobowiązania bilansowe, gdy wystąpią pewne okoliczności, które spowodują, że staną się one rozrachunkami bezwarunkowymi. Cóż to oznacza dla czytelnika sprawozdań finansowych. Otóż istnieje możliwość ukrycia rezerw i nazwania ich zobowiązaniami warunkowymi. Jest to „korzystne" dla podmiotu gospodarczego, gdyż rezerwa musi być ujawniona w bilansie, natomiast zobowiązanie warunkowe w ewidencji pozabilansowej. Przypomnieć należy, że utworzenie rezerwy wiąże się jej wykazaniem po stronie pasywów w pozycji „rezerwy na zobowiązania". Wpływa na to wynik szacowania ryzyka wynikającego ze struktury finansowania jednostki sporządzającej sprawozdanie finansowe (Dobrowolski 2008a; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).

I tak na przykład, wobec spółki Skarbu Państwa toczy się proces sądowy o zapłatę odszkodowania z tytułu bezpodstawnego zerwania przez to przedsiębiorstwo umowy z podmiotem gospodarczym. Z analizy wyników podobnych procesów sądowych wynika, że istnieje realne zagrożenie wynikające z przegrania przez procesu, co oznacza konieczność zapłaty powodowi 5.000.000 zł. Dodatkowo w przypadku przegrania procesu należy liczyć się z rozszerzeniem fali roszczeń i kolejnymi procesami wytoczonymi przez 100 przedsiębiorstw uważających się za poszkodowane. Taka sytuacja wiązałaby się z koniecznością zapłaty 500.000.000 zł (Ibidem).

Manipulowanie informacją polegałoby na takim przedstawieniu sytuacji przedsiębiorstwa, z której wynikałoby, że ryzyko zapłaty odszkodowania w wysokości 5.000.00 zł jest niewielkie tak, jak rozszerzenie skali roszczeń. W ramach detekcji należałoby zatem uważnie przeanalizować akta sprawy, a następnie prześledzić przebieg takich samych spraw i ustalić, czy odpowiedzialne służby przedsiębiorstwa miały możliwość zapoznania się z tymi sprawami. W dalszej kolejności należy ustalić, dlaczego sporządziły opinię o niewielkim ryzyku przegrania procesu sądowego (Dobrowolski 2008a, 92; Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).

Na koniec tej części monografii kwestia związaną z grupą oszustw księgowych, które nie mają bezpośredniego wpływu na wynik finansowym ale zniekształcają jej obraz finansowy. Najbardziej rozpowszechnionym tego typu oszustwem jest wykorzystanie leasingu jako formy finansowania w taki sposób, aby nie wykazać w bilansie jednostki wykorzystującej obce aktywa zo-

bowiązań powstałych z tego tytułu (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Scheider 2007; Wells 2006).

Zjawisko zaniechania ujmowania w księgach rachunkowych lub nieujawnienie wszystkich zobowiązań jest niewątpliwym zniekształceniem obrazu równowagi zobowiązań a wierzytelności bilansowej jednostki. Odbywa się to najczęściej poprzez ujęcie przychodów a nie zobowiązań wtedy, kiedy wpłynęły środki pieniężne, jak również poprzez zaniechanie ujmowania, ujawniania pewnych lub warunkowych zobowiązań oraz zaangażowanie się jednostki w transakcje, których celem jest „wyprowadzenie" zobowiązań z bilansu (Ibidem). Ostatnia omawiana grupa oszustw wiąże się z nierzetelnym prezentowaniem przez jednostkę sfer działalności – działalności kontynuowanej i działalności zaniechanej oraz nieujawnienie realnych zagrożeń kontynuacji działalności. Otóż dzieje się tak, że jednostki będące na przykład w grupie kapitałowej, wewnętrznie przerzucają koszty działalności z aktywnej na działalność nieaktywną pomijając ten fakt w sprawozdaniach finansowych i informacjach dodatkowych. Ostatecznie dochodzi do zniekształcenia informacji o możliwych niebezpieczeństwach związanych z funkcjonowaniem jednostki. Przykładami kolejnych oszustw są (Ibidem):

- błędna wycena udziałów lub akcji posiadanych w innych spółkach prawa handlowego – Według przepisów ustawy o rachunkowości udziały w innych jednostkach oraz inwestycje zaliczone do aktywów trwałych należy wycenić na dzień bilansowy według ceny nabycia, pomniejszonej o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości lub według wartości godziwej, po to by wykazać w sprawozdaniu finansowym realną wartość aktywów. Brak wyceny aktywów finansowych pomniejszonej o ww. odpisy może spowodować zatem, iż wartość aktywów wzrośnie,

- sztuczne zwiększanie płynności finansowej – w przypadku spółek powiązanych kapitałowo istnieje ryzyko sztucznego poprawiania sytuacji finansowej jednej ze spółek poprzez wystawianie przez inne spółki weksli, z których wynika, iż posiadały one zobowiązania finansowe względem tej spółki,

- nieprawidłowe wniesienie aportu na pokrycie kapitału podstawowego – polega na zawyżeniu aportu wnoszonego przez wspólników na pokrycie kapitału podstawowego w innej spółce.

Na koniec tej części monografii, niejako w podsumowaniu dotychczasowych rozważań warto zwrócić uwagę na zjawisko tzw. „wygładzania zysków". Jest to celowe działanie polegające na manipulowaniu wielkością wyniku finansowego i dostosowania jego wielkości do potrzeby chwili. Głównym narzędziem, o czym wcześniej była mowa, są tzw. „ciche rezerwy" tworzone w latach prosperity (tzw. „lata tłuste"), a rozwiązywane w latach kiedy kondycja jednostki słabnie (tzw. „lata chude"). Większa przewidywalność wyników finansowych zmniejsza ryzyko. Rynek reaguje pozytywnie na stale rosnące stabilne zyski, menedżerowie wypłacają sobie premie za wyniki pracy, a inwestorzy nie mając wiedzy o kreatywnych metodach wygładzania zysków, utrzymują przedsiębiorstwo na wysokich pozycjach rankingów gospodarczych. Techniki wygładzania zysków przedstawiono poniżej (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).

Tabela 23. *Techniki „wygładzania" zysków*

Nazwa techniki	Charakterystyka techniki
Manipulowanie rezerwami	Tworzenie (zwiększanie) i rozwiązywanie (zmniejszanie) rezerw w bilansie
Ujmowanie zdarzeń w odpowiednich okresach obrotowych	Manipulowanie datą zaksięgowania przychodów/kosztów na przełomie okresu obrotowego
Sprzedaż aktywów	Realizowanie zysków w latach „chudych", ponoszenie strat w latach „tłustych"
Żniwa	Redukcja wydatków uznaniowych w latach „chudych", zwiększanie ich w latach „tłustych"
Manipulowanie kosztami	Zwiększanie kosztów w latach „tłustych", ograniczanie kosztów w latach „chudych"

Źródło: Kutera, Hołda, Surdykowska 2006

W ramach audytu śledczego należy przeanalizować rozliczenia międzyokresowe czynne i bierne biorąc pod uwagę, że do ksiąg rachunkowych okresu sprawozdawczego, zgodnie z zasadą memoriału, powinny być wprowadzone zdarzenia, które nastąpiły w tym okresie sprawozdawczym. Należy sprawdzić, czy koszty ujęte na fakturze, dotyczące przyszłych okresów sprawozdawczych zostały zaewidencjonowane jako „Rozliczenia międzyokresowe czynne". Koszty dotyczące danego okresu sprawozdawczego, które zostaną poniesione w przyszłym okresie stanowią rezerwę na koszty, którą należy zaewidencjonować na koncie „Rozliczenia międzyokresowe bierne". Bierne rozliczenia międzyokresowe kosztów dokonywane są w wysokości prawdopodobnych zobowiązań przypadających na bieżący okres sprawozdawczy. Wynikają one m.in. ze świadczeń wykonanych na rzecz jednostki przez jej kontrahentów, których kwotę można oszacować w sposób wiarygodny. Sposób oszacowania ww. kwot należy zbadać w ramach audytu śledczego. Istnieje bowiem możliwość manipulowania wielkością ww. rozliczeń w celu „kreatywnej" zmiany wyników finansowych (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006).
Przedmiotem audytu śledczego powinna być problematyka rozliczania kosztów pośrednich w spółce. Prawidłowe rozliczenia polega na tym, że poszczególne jednostki spółki powinny mieć przyporządkowane tylko koszty poniesione przez nie. W ramach audytu śledczego należy zbadać prawidłowość doboru odpowiednich kluczy podziałowych, ujęcie kosztów w czasie, sposób ujmowania w księgach rachunkowych. Istotność tej problematyki wynika z konsekwencji, jakie niosą ze sobą błędy umyślne lub niezamierzone w rozliczaniu kosztów pośrednich. Wspomnieć choćby należy o tym, że niewłaściwe ustalenie relacji między kosztami wytworzenia produkcji zakończonej oraz produkcji w toku prowadzi do błędnego ustalenia kosztu własnego sprzedaży oraz wyniku finansowego w bieżącym oraz w następnym okresie. Nieprawidłowe rozliczenie kosztów pośrednich powoduje, iż decyzje kierownicze mogą być oparte na błędnych podstawach w zakresie kalkulacji jednostkowego kosztu wytworzenia wyrobów gotowych oraz świadczonych usług. To z kolei prowadzi do nieprawidłowych analiz ekonomicznych.(Ibidem).

Przedmiotem audytu śledczego powinna być również problematyka dźwigni finansowej (*financial leverage*). Punktem wyjścia do analizy tej dźwigni oraz dźwigni operacyjnej jest ustalenie progu rentowności (*BEP – break even point*). Zakłada się, że koszty stałe, na przykład koszty administracyjne, nie zależą od wielkości świadczonych usług, czy produkcji. Jednak wielkość tych kosztów może się zmienić z powodu wystąpienia innych okoliczności, na przykład zwiększenia stawek podatków, oprocentowania kredytów bankowych. W przeciwieństwie do kosztów stałych, koszty zmienne są wprost proporcjonalnie zależne od wielkości produkcji (np. koszt surowców i materiałów bezpośrednich, energii). Suma kosztów zmiennych i kosztów stałych składa się na całkowite koszty działalności przedsiębiorstwa. Wielkość progu rentowności może być obliczona przy zastosowaniu poniższego wzoru[66].

$$próg\ rentowności = \frac{Ks}{C - Kzj}$$

gdzie:
Ks – koszty stałe;
C – jednostkowa cena zbytu;
Kzj – koszt zmienny na jednostkę.
Ustalenie progu rentowności powala na określenie jaki powinien być wymagany wolumen sprzedaży, który zapewni zwrot poniesionych kosztów. Z punktu widzenia oceny kondycji przedsiębiorstwa najważniejszym wnioskiem z analizy modelu progu rentowności jest stwierdzenie, że po przekroczeniu progu rentowności zysk rośnie szybciej niż sprzedaż. Wraz ze wzrostem produkcji, koszty stałe pozostają na niezmienionym poziomie, a ich wartość rozkłada się na większą liczbę wytworzonych jednostek produktu. Zmniejsza się zatem jednostkowy koszt produktu, czego efektem jest wzrost zysku spółki. W celu ustalenia, jak zmieniać się będzie zysk operacyjny spółki w zależności od zmiany sprzedaży, wykorzystamy następującą zależność (Ibidem).

$$DOL = \frac{procentowy\ przyrost\ DEBIT}{procentowy\ przyrost\ DS}$$

gdzie:

DOL – stopień dźwigni operacyjnej (*degree of operating leverage*)

DEBIT –zysk operacyjny tzn. przed spłatą odsetek i opodatkowaniem

DS –przychody ze sprzedaży netto.

Dźwignia operacyjna określa zatem, w jakim stopniu jednoprocentowa zmiana przychodu ze sprzedaży wpływa na zmianę zysku operacyjnego. Stopień dźwigni operacyjnej zależy od rentowności sprzedaży, a także od struktury kosztów (Ibidem).

Mechanizm dźwigni finansowej wykorzystuje fakt, iż koszt kapitału obcego jest stały (oprocentowanie) i jest niezależny od zysków przedsiębiorstwa, ani od bieżących wahań sprzedaży. Struktura kapitału finansującego ma istotne znaczenie dla poziomu rentowności i ryzyka związanego z działalnością przedsiębiorstwa. Przyjmuje się założenie, że kapitał obcy może być stosowany jedynie w przypadku, kiedy jego koszt jest niższy niż rentowność przedsięwzięcia, które finansuje. W takiej sytuacji istnieje możliwość „podlewarowania" zysków przedsiębiorstwa poprzez wykorzystanie mechanizmu dźwigni finansowej. Dźwignia finansowa określa zależność

[66] Edukacja Giełdowa (2018), *Dźwignia finansowa i operacyjna*, dostępne na stronie: https://www.edukacjagieldowa.pl/gieldowe-abc/analiza-fundamentalna/wskazniki-finansowe/dzwignia-finansowa-i-operacyjna/ [dostęp: 28.08.2018].

między zmianą wartości zysku operacyjnego, a zmianą zysku netto. Poziom dźwigni finansowej możemy określić następująco (Ibidem).

$$DFL = \frac{procentowy\ przyrost\ DNP}{procentowy\ przyrost\ DEBIT}$$

gdzie:

DFL – stopień dźwigni finansowej (*degree of financial leverage*)

%DNP – procentowy wzrost zysku netto

%DEBIT – procentowy wzrost zysku operacyjnego (lub zysku przed spłatą odsetek i opodatkowaniem).

DFL można również wyrazić następującym wzorem (Lichniak 2004, 117-118).

$$DLF = \frac{\frac{\Delta ROE}{ROE}}{\frac{\Delta EBIT}{EBIT}}$$

gdzie:

Iloraz ΔROE i ROE to względna stopa stopy zwrotu z kapitału własnego

Iloraz ΔEBIT/EBIT to względna zmiana zysku operacyjnego

Wyższy poziom dźwigni finansowej oznacza większy udział długu. Finansowy próg rentowności występuje przy takim poziomie zysku przed zapłatą należnych odsetek od długu i podatków, który zapewni tę samą stopę zwrotu z kapitału własnego bez względu na jego strukturę, a zatem bez względu na to, czy korzysta się tylko z kapitału własnego, czy też z kapitału obcego (Ibidem).

Dźwignia całkowita stanowi końcową zależność, która łączy ze sobą wartość sprzedaży, zysku operacyjnego oraz zysk netto. Przyjmuje się, że dźwignia całkowita stanowi iloczyn dźwigni operacyjnej i finansowej. Obliczana jest według poniższego wzoru[67].

$$DTL = DOL\ x\ DLF$$

gdzie:

DTL – stopień dźwigni całkowitej (*degree of total leverage*)
DOL – stopień dźwigni operacyjnej
DFL – stopień dźwigni finansowej

Stopień dźwigni całkowitej wykazuje, w jakim stopniu wzrośnie wartość wypracowanego przez firmę zysku netto przy uwzględnieniu zmiany wartości sprzedaży, przychodów i kosztów finansowych (Ibidem).

W analizie finansowej można wykorzystać Model Du Ponta. Wynika z niego, że ROE to iloczyn rentowności aktywów (ROA), mierzonej relacją zysku netto do aktywów i tzw. mnożnika kapitału własnego – wyrażającego relację aktywów do kapitału własnego (Ibidem)[68]

[67] Edukacja Giełdowa (2018), *Dźwignia finansowa i operacyjna*, dostępne na stronie: https://www.edukacjagieldowa.pl/gieldowe-abc/analiza-fundamentalna/wskazniki-finansowe/dzwignia-finansowa-i-operacyjna/ [dostęp: 28.08.2018].

Mnożnik kapitału własnego ukazuje stopień zaangażowania kapitałów własnych w majątku przedsiębiorstwa (aktywach ogółem). Wartość tego mnożnika zawierać się może w przedziale od 1 do nieskończoności. Mnożnik jest również miernikiem dźwigni finansowej oraz wskazuje na stosunek zaangażowanych w firmie kapitałów własnych i obcych, bowiem można wyrazić go również następującą relacją (Ibidem).

$$\textbf{Mnożnik kapitału własnego} = \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{1} - \frac{\textbf{zobowiązania}}{\textbf{aktywa}}}$$

Ponieważ stosunek zobowiązań do aktywów jest wskaźnikiem ogólnego zadłużenia (*Debt Ratio*, DR), mnożnik można sprowadzić do następującej postaci (Ibidem).

$$\textbf{Mnożnik kapitału własnego} = \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{1} - \textbf{DR}}$$

Z punktu widzenia audytu śledczego należy przeanalizować rzetelność informacji przyjętych w prowadzonych przez spółkę analizach dźwigni finansowej.

Prawidłowa wycena aktywów spółki jest jednym z warunków sine qua non rzetelnego zobrazowania stanu gospodarki spółki w sporządzanych przez służby księgowe sprawozdaniach. Dysponowanie aktywami służy uzyskiwaniu korzyści ekonomicznych. Są to kontrolowane przez spółkę zasoby majątkowe o wiarygodnie określonej wartości, powstałe w wyniku przeszłych zdarzeń, które spowodują w przyszłości wpływ do spółki korzyści ekonomicznych (art. 3 ust. 1 pkt. 12 ustawy o rachunkowości).

Zgodnie z art. 7 ustawy o rachunkowości, spółki (podmioty nie będące jednostkami mikro) wyceniają poszczególne składniki aktywów i pasywów stosując rzeczywiście poniesione na ich nabycie (wytworzenie) ceny (koszty), z zachowaniem zasady ostrożności. Oznacza to, że w tym celu należy w szczególności uwzględnić w wyniku finansowym: 1) zmniejszenia wartości użytkowej lub handlowej składników aktywów, w tym również dokonywane w postaci odpisów amortyzacyjnych lub umorzeniowych; 2) wyłącznie niewątpliwe pozostałe przychody operacyjne i zyski nadzwyczajne; 3) wszystkie poniesione pozostałe koszty operacyjne i straty nadzwyczajne; 4) rezerwy na znane jednostce ryzyko, grożące straty oraz skutki innych zdarzeń.

Zdarzenia te należy uwzględnić także wtedy, gdy zostaną one ujawnione między dniem bilansowym a dniem, w którym rzeczywiście następuje zamknięcie ksiąg rachunkowych. Wartość poszczególnych składników aktywów i pasywów, przychodów i związanych z nimi kosztów, jak też zysków i strat nadzwyczajnych ustala się oddzielnie. Nie można kompensować ze sobą wartości różnych co do rodzaju aktywów i pasywów, przychodów i kosztów związanych z nimi oraz zysków i strat nadzwyczajnych. Konieczność zachowania zasady ostrożności wynika z racjonalności postępowania. Należy bowiem mieć na uwadze ryzyka towarzyszące wielu zdarzeniom gospodarczym.

Aktualizacja wyceny aktywów z zachowaniem zasady ostrożności oznacza, że wartość aktywów wraz z upływem czasu musi osiągać wielkości najbardziej prawdopodobne w układzie danych zmiennych. Jej konsekwencją może być albo podwyższenie wartości składników majątku, na przykład środków trwałych w następstwie modernizacji, albo obniżenia wartości składników majątku, gdy utraciły one swoją wartość na skutek zużycia, albo przydatność dla spółki na przykład w następstwie zaprzestania określonej działalności lub po prostu przestały istnieć.

---

[68] InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Model Du Ponta*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/14/model-du-ponta/ [dostęp: 28.08.2018].

Można wyróżnić planową i nieplanowaną utratę wartości aktywów. W tym pierwszym przypadku, prezentowanym wcześniej w tej monografii, planową utratę wartości odzwierciedlają odpisy amortyzacyjne. Manipulowanie wielkością tych odpisów może mieć na celu poprawę określonych wskaźników finansowych. Na przykład wielkość wskaźnika zadłużenia netto do EBITDA określającego zdolności spółki do spłaty zadłużenia zyskami operacyjnymi zależy od wartości amortyzacji. Odpowiednia manipulacja danymi może spowodować, że wskaźnik osiągnie określoną wielkość pomimo nadmiernego lewarowania działalności spółki. Nieplanowana utrata wartości aktywów może być następstwem różnych czynników wynikających z funkcjonowania w zmiennym otoczeniu. Warunkiem ujęcia w księgach rachunkowych i wykazania w sprawozdawczości finansowej nieplanowanej utraty wartości aktywów jest to, że utrata ta ma mieć charakter stały. Art. 28 ust. 7 ustawy o rachunkowości stanowi, że trwała utrata wartości zachodzi wtedy, gdy istnieje duże prawdopodobieństwo, że kontrolowany przez jednostkę składnik aktywów nie przyniesie w przyszłości w znaczącej części lub w całości przewidywanych korzyści ekonomicznych. Uzasadnia to dokonanie odpisu aktualizującego doprowadzającego wartość składnika aktywów wynikającą z ksiąg rachunkowych do ceny sprzedaży netto, a w przypadku jej braku - do ustalonej w inny sposób wartości godziwej.

W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy nieplanowana utrata wartości aktywów miała rzeczywiście charakter stały, czy też przyczyny utraty tejże wartości, które spowodowały dokonanie odpisu aktualizującego ustały i należy zwiększyć wartość aktywów o równowartość całości lub odpowiedniej części uprzednio dokonanych odpisów. Należy ustalić, czy służby księgowe nie pomyliły nieplanowanej utraty wartości aktywów z planową amortyzacją lub nie dokonały umyślnej manipulacji w tym zakresie.

Istotną kwestią w przypadku trwałej utraty wartości przez aktywa jest sposób szacowania wartości. Należy doprowadzić wartość składnika aktywów do ceny sprzedaży netto, a zatem ceny możliwej do uzyskania ze sprzedaży składnika majątkowego, pomniejszonej o obciążenia i koszty związane z procesem jego sprzedaży. Jeśli nie można ustalić ceny rynkowej środka trwałego to do wyceny powinna być wykorzystana koncepcja wartości godziwej. Ustawa o rachunkowości nie definiuje tego pojęcia. Warto natomiast zwrócić uwagę na przepisy rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 12 grudnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uznawania, metod wyceny, zakresu ujawniania i sposobu prezentacji instrumentów finansowych (Dz. U. z 2017 r., poz. 277). W § 15 tego rozporządzenia postanowiono, że za wiarygodną uznaje się wartość godziwą ustaloną w szczególności drogą: 1) wyceny instrumentu finansowego po cenie ustalonej w aktywnym obrocie regulowanym, zaś informacje o tej cenie są ogólnie dostępne; 2) oszacowania dłużnych instrumentów finansowych przez wyspecjalizowaną, niezależną jednostkę świadczącą tego rodzaju usługi, przy czym możliwe jest rzetelne oszacowanie przepływów pieniężnych związanych z tymi instrumentami; 3) zastosowania właściwego modelu wyceny instrumentu finansowego, a wprowadzone do tego modelu dane wejściowe pochodzą z aktywnego obrotu regulowanego; 4) oszacowania ceny instrumentu finansowego, dla którego nie istnieje aktywny obrót regulowany, na podstawie publicznie ogłoszonej, notowanej w aktywnym obrocie regulowanym ceny nieróżniącego się istotnie, podobnego instrumentu finansowego, albo cen składników złożonego instrumentu finansowego; 5) oszacowania ceny instrumentu finansowego za pomocą metod estymacji powszechnie uznanych za poprawne.

Art. 44b ust. 4 ustawy o rachunkowości stanowi, że za wartość godziwą określonych aktywów lub zobowiązań przyjmuje się w szczególności w przypadku: 1) notowanych papierów wartościowych - aktualny kurs notowań pomniejszony o koszty sprzedaży; 2) nienotowanych papierów wartościowych - wartość oszacowaną, uwzględniającą takie czynniki, jak współczynnik cena do zysku i stopa dywidendy porównywalnych papierów wartościowych wyemitowanych przez spółki o podobnych charakterystykach; 3) należności - wartość bieżącą (zdyskontowaną) kwot wymagających zapłaty, wyznaczoną przy odpowiednich bieżących stopach procentowych, pomniejszoną o odpisy na należności zagrożone i nieściągalne oraz ewentualne koszty windyka-

cji. Wyznaczanie wartości bieżących (zdyskontowanych) w odniesieniu do należności krótkoterminowych nie jest konieczne, jeżeli różnica pomiędzy wartością należności według kwot wymagających zapłaty a według ich wartością zdyskontowaną nie jest istotna; 4) zapasów produktów gotowych i towarów - cenę sprzedaży netto pomniejszoną o opust marży zysku wynikający z kosztów doprowadzenia przez spółkę przejmującą do sprzedaży zapasu lub znalezienia nabywcy; 5) zapasów produktów w toku - cenę sprzedaży netto produktów gotowych pomniejszoną o koszty zakończenia produkcji i opust marży zysku wynikający z kosztów doprowadzenia przez spółkę przejmującą zapasów do sprzedaży lub znalezienia nabywcy; 6) zapasów materiałów - aktualną cenę nabycia; 7) środków trwałych - wartość rynkową lub ich wartość według niezależnej wyceny. W przypadku gdy nie jest możliwe uzyskanie niezależnej wyceny środków trwałych - aktualną cenę nabycia albo koszt wytworzenia, z uwzględnieniem aktualnego stopnia ich zużycia; 8) wartości niematerialnych i prawnych - wartość oszacowaną, wyznaczoną w oparciu o ceny rynkowe takich samych lub podobnych wartości niematerialnych i prawnych, a w odniesieniu do wartości firmy lub ujemnej wartości firmy zawartej w bilansie spółki przejętej - wartość zerową. W przypadku gdy wartość oszacowana nie może zostać wyznaczona w oparciu o ceny rynkowe, to przyjmuje się taką wartość, która nie spowoduje powstania lub zwiększenia ujemnej wartości firmy w wyniku połączenia; 9) zobowiązań - wartość bieżącą (zdyskontowaną) kwot wymagających zapłaty, wyznaczoną przy odpowiednich bieżących stopach procentowych. Wyznaczanie wartości bieżących (zdyskontowanych) w odniesieniu do zobowiązań krótkoterminowych nie jest konieczne, jeżeli różnica pomiędzy wartością zobowiązań według kwot wymagających zapłaty a według ich wartością zdyskontowaną nie jest istotna; 10) rezerwy lub aktywów z tytułu odroczonego podatku dochodowego - wartość możliwą do realizacji przez połączone spółki, po uwzględnieniu zmiany wartości podatkowej i księgowej aktywów netto spółki przejmowanej.

Utrata wartości aktywów jest określona w MSR 36. A zatem spółka jest zobowiązana do oszacowania tzw. „wartości odzyskiwalnej" tego składnika aktywów. „Wartość odzyskiwalna" równa jest cenie sprzedaży netto składnika aktywów lub jego wartości użytkowej, w zależności od tego, która z nich jest wyższa. Ustalenie wartości użytkowej danego składnika aktywów wymaga ustalenia wartości przepływów pieniężnych pochodzących z jego użytkowania, sprowadzonych do wartości bieżącej (przy zastosowaniu odpowiedniej stopy dyskontowej). To z kolei wymaga ustalenia, jakie są plany finansowe spółki, jakie są prognozy finansowe obejmujące okres używania aktywów, jaki jest cykl życia produktu, usługi, jakie są wskaźniki makroekonomiczne, jakie jest oddziaływanie konkurentów, klientów. Przyjęta do obliczeń stopa dyskontowa powinna być rynkową stopą przed opodatkowaniem. Oznacza to, że powinna odzwierciedlać bieżącą ocenę wartości pieniądza w ujęciu dynamicznym oraz ryzyko wiążące się z danym składnikiem aktywów (ryzyko wzrostu lub spadku cen tego aktywu bądź produktów wytwarzanych przy jego wykorzystaniu). W praktyce można ją oszacować, wychodząc od rynkowej stopy procentowej, średniego ważonego kosztu kapitału jednostki.

W analizie dokumentacji Spółki szczególną uwagę należy poświęcić ewidencji aktywów, w tym ewidencji zapasów. Takie podejście audytora śledczego wynika z tego, iż zapasy dosyć często stanowią największą część majątku obrotowego, a możliwość stosowania różnych zasad ich wyceny może zmieniać obraz finansowy przedsiębiorstwa. Wśród potencjalnych nieprawidłowości związanych z ewidencją zapasów należy wymienić m.in.: zaliczanie do aktywowanych kosztów wytworzenia produktów wszystkich kosztów stałych, lub części kosztów stałych o charakterze administracyjnym, brak odpisów aktualizujących na dzień bilansowy wartości zapasów zgodnie z wymogami ustawy o rachunkowości (Schneider 2007, 93). Audytor śledczy powinien ustalić w ramach analizy prawidłowości prowadzenia gospodarki magazynowej, czy ewidencja materiałów odzwierciedla w sposób rzetelny faktyczne obroty oraz zapasy materiałów oraz czy osoby materialnie odpowiedzialne za powierzone materiały rzetelnie wykonują swoje obowiązki.

Z analizy literatury przedmiotu (Dobrowolski 2008a; Schneider 2007; Jakubczyk-Cały, Skibiński 2001) wynika, że do nieprawidłowości w tym obszarze działalności spółki należy zaliczyć (Szneider 2007, 92; Dobrowolski 2008a):

- nieobjęcie badaniem różnic inwentaryzacyjnych,
- nieprawidłowa dokumentacja obrotu materiałowego,
- brak lub niedostateczne zabezpieczenie materiałów przed czynnikami atmosferycznymi, które mogą je uszkodzić lub przed kradzieżą,
- wystawienie przez magazynierów dowodów Pz tj. przyjęcie materiału na podstawie otrzymanych z innych jednostek organizacyjnych spółki dowodów Rw tj. pobranie materiałów, co sprzyja tworzeniu fikcyjnych dostaw materiałowych i ujęciu ich w kosztach spółki. Takie zjawisko ujawniła jedna z kontroli NIK w spółce komunalnej,
- dokonywanie zmian na stanowiskach magazynierów bez równoległego przeprowadzenia spisów zapasów magazynowych i sporządzenia protokołów zdawczo-odbiorczych. Powyższe zjawisko może mieć miejsce także w innych jednostkach organizacyjnych spółki i może mieć na celu m.in. rozmycie odpowiedzialności za zagubienie kluczowych dokumentów spółki,
- pobranie z magazynu materiałów bez udziału magazynierów co utrudnia ustalenie osoby odpowiedzialnej za powstałe niedobory,
- nieujęcie w bilansie sposobu wyceny materiałów i różnic w stosunku do wartości ewidencyjnych.

Należności krótkoterminowe obejmują wierzytelności z tytułu dostaw i usług, jak też z tytułu podatków, ceł, ubezpieczeń społecznych i zdrowotnych oraz innych świadczeń. Ponadto z tytułu należności dochodzonych na drodze sądowej. Audytor śledczy badając kwestię należności powinien dokonać oceny ich: istnienia, kompletności ujęcia w ewidencji księgowej, prawidłowości udokumentowania, prawidłowości wyceny, czy w końcu prawidłowości prezentacji danych o należnościach spółki w sprawozdaniu finansowym. W ramach analizy należy m.in. porównać salda analityczne z poprzednim okresem, uzgodnić poszczególne salda analityczne z dokumentacją księgową (Schneider 2007, 93-94).

Wśród możliwych nieprawidłowości dotyczących należności krótkoterminowych należy wymienić (Ibidem; Winiarska 1996; Dobrowolski 2008a):

- nienaliczanie kontrahentom kar umownych m.in. z powodu nienależytego wykonania przedmiotu umowy,
- ujmowanie na koncie pn. Rozrachunki z obiorcami kwot wynikających z faktur dotyczących sprzedaży wykonanej w następnym okresie sprawozdawczym,
- brak bieżącej analizy stanu rozrachunków co prowadzi do opóźnień lub nawet zaniechania windykacji należności i kierowania postępowań na drogę sądową,
- zlecanie prowadzenia spraw dotyczących dochodzenia należności zewnętrznym kancelariom prawnym w sytuacji dysponowania przez spółkę własnym potencjałem prawnym (w sytuacji zatrudniania prawników przez spółkę). W efekcie spółka ponosi dodatkowe koszty z tego tytułu. Tego typu sprawy należy piętnować i wyciągać daleko idące konsekwencje służbowe wobec osób, w tym z kierownictwa spółki, które dopuściły do takich nieprawidłowości,

- nieprawidłowa inwentaryzacja – brak zestawienia i uzgodnienia różnic wynikających z potwierdzenia sald.

Audytor śledczy analizując problematykę należności krótkoterminowych uwzględnia, że treść operacji ewidencjonowana jest na kontach rozrachunków. Do nieprawidłowości w zakresie rozrachunków można zaliczyć (Schneider 2007, 95): 1) w zakresie rozliczeń z odbiorcami i dostawcami m.in.: brak uzgodnienia rozrachunków z odbiorcami i dostawcami, nienaliczanie kar umownych kontrahentom w przypadku naruszenia przez nich postanowień umów, nieutworzenie rezerw na należności wątpliwe i sporne; 2) w zakresie rozliczeń publiczno-prawnych m.in.: nieprawidłowe rozliczenie podatku od nieruchomości, w tym zapłata podatku w sytuacji, gdy spółka nie posiada już nieruchomości stanowiących przedmiot opodatkowania, nieprawidłowe stosowanie ulg i wyłączeń podatkowych; 3) w zakresie pozostałych rozrachunków m.in.: nieprawidłowe naliczenie świadczeń na rzecz pracowników, brak windykacji należności z tytułu niedoborów i szkód.

Analizując problematykę wartości niematerialnych i prawnych w spółce audytor śledczy powinien zwrócić uwagę na ich ewidencję, a w szczególności na (Jakubczyk-Cały, Skibiński 2001, 6; Schneider 2007, 99; Dobrowolski 2008a):

- zaliczenie, (co jest nieprawidłowością) prawa wieczystego użytkowania gruntu nabytego z zamiarem sprzedaży posadowionych na nim nieruchomości do majątku trwałego,
- amortyzację prac rozwojowych pomimo niepodjęcia lub zaprzestania produkcji określonego produktu. Wystąpienie takiej sytuacji jest nieprawidłowością.

Badając rzeczowe aktywa trwałe audytor śledczy powinien uwzględnić nie tylko te, które znajdują się na terenie spółki, ale też poza nią (należące do spółki), w tym inwestycje w obiektach obcych. Do błędów jakie mogą być zidentyfikowane przez audytora śledczego należy zaliczyć (Jakubczyk-Cały, Skibiński 2001, 6-7; Schneider 2007, 101, Winiarska 1996, 49; Krzywda (red.) 2005, 294) m.in.:

- uznanie urządzeń niepełniących samodzielnych funkcji użytkowych za odrębne obiekty (na przykład monitorów komputerowych lub dysków twardych) a następnie kwalifikowanie ich do grupy 803 (maszyny biurowe piszące, liczące, licząco-piszące) w celu zastosowania amortyzacji. Należy odnotować, że zgodnie z art. 9 ustawy z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (Dz. U. z 2018 r., poz. 1036 ze zm.) spółka jest obowiązana do prowadzenia ewidencji rachunkowej w sposób zapewniający prawidłowe określenie wysokości dochodu (straty), podstawy opodatkowania i wysokości należnego podatku za rok podatkowy,
- stosowanie rocznych stawek amortyzacyjnych w wyższej od prawnie dopuszczalnej wysokości. Wykaz takich stawek stanowi załącznik nr 1 cyt. wyżej ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych,
- zamortyzowanie środków trwałych, które zaprzestano użytkować ze względu na zaniechanie lub trwałe ograniczenie produkcji, co wymaga odniesienia jednorazowo pozostałej amortyzacji jako nieplanowej, czyli niestanowiącej kosztów uzyskania przychodów,
- wystawianie dowodów przekazania środków trwałych do eksploatacji ze znacznym opóźnieniem w odniesieniu do daty faktycznego ich użytkowania. Taki proceder pozwala na zaniżenie wielkości kwoty amortyzacji oraz kosztów produkcji,
- brak w ewidencji księgowej bliższej charakterystyki posiadanych środków trwałych, która ułatwiłaby ich identyfikację w przypadku likwidacji, sprzedaży, remontów,
- brak opisanych i przyjętych w spółce metod wyceny środków trwałych, metod ich amortyzacji, okresu użytkowania. Brak informacji o ograniczeniach dotyczących tytułów prawnych spółki. Brak informacji o zastosowaniu środków trwałych tytułem zabezpieczeń zobowiązań.

- kwalifikowanie do majątku trwałego zamiast do majątku obrotowego środków trwałych zakupionych w celu sprzedaży, leasingu finansowego lub krótkoterminowej lokaty kapitału,
- ustalanie stawek amortyzacji po ulepszeniu środków trwałych użytkowanych wcześniej przez spółkę. Tymczasem, stawkę amortyzacji ustala się tylko do środków trwałych nabytych jako używane ulepszone i wprowadzonych do ewidencji spółki po raz pierwszy,
- brak pisemnych, przyjętych przez spółkę metod wyceny środków trwałych, metod ich amortyzacji, okresu użytkowania,
- brak w dokumentacji spółki informacji o ograniczeniach dotyczących tytułów prawnych środków trwałych,
- brak w dokumentacji spółki informacji o zastosowaniu środków trwałych tytułem zabezpieczenia zobowiązań.

Analizując zagadnienie środków trwałych w budowie należy ustalić (Sawicki 2005; Schneider 2007; Dobrowolski 2008a): czy nie zaistniała nieprawidłowość polegająca na przystępowaniu do inwestycji bez uzgodnionej dokumentacji lub bez zapewnienia źródeł finansowania. Czy prawidłowo przeprowadzono inwentaryzację tych środków. W przypadku należności długoterminowych należy sprawdzić, czy nie występują należności przedawnione, nieściągalne, które należałoby odpisać. Ponadto należy ustalić prawidłowość wyceny należności długoterminowych oraz prawidłowość ich ewidencjonowania (od jednostek powiązanych i pozostałych).

Kolejnym zagadnieniem, które wymaga analizy jest ujęcie w księgach rachunkowych spółki długoterminowych aktywów finansowych, a zatem lokat kapitałowych. Należy pamiętać, że aktywa te mogą mieć charakter udziałowy lub wierzytelnościowy. K. Schneider trafnie zauważa, że w ujęciu długoterminowych aktywów finansowych w księgach rachunkowych spółki mogą wystąpić błędy w związku z brakiem inwentaryzacji udziałów i akcji w obcych jednostkach. Uniemożliwia ta poprawne ustalenie wyceny bilansowej akcji lub udziałów. Innym błędem, który może wystąpić jest prezentowanie udziałów lub akcji objętych w wyniku wniesienia aportów w wartości nominalnej zamiast w wartości nabycia wniesionych aportów. Taki zabieg może być celowy i zmierzać do wykazania rosnącej wartości majątku i kapitałów ogółem. Audytor śledczy badając długoterminowe aktywa finansowe powinien ustalić: ich istnienie, co wynika z inwentaryzacji w postaci potwierdzenia sald, kompletność ujęcia i wykazania, prawidłowość wyceny (Schneider 2007, 105-106).

Wśród przykładów manipulacji księgowych jakie mogą być stosowane w sprawozdaniach finansowych należy wymienić nieprawidłową wyceną udziałów lub akcji posiadanych w innych spółkach. Zasadą jest, że udziały w innych jednostkach oraz inne inwestycje zaliczone do aktywów trwałych na dzień bilansowy wycenia się według ceny nabycia pomniejszonej o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości lub według wartości godziwej. Istotą manipulacji księgowej będzie zatem zawyżanie wartości udziałów lub akcji innych spółek i nie dokonywanie odpisów aktualizujących ich wartość. W ramach audytu śledczego należy ustalić prawidłowość ustalenia realnej wartości aktywów. W przypadku rynku regulowanego, gdy spółka posiada akcje podmiotów notowanych na giełdach papierów wartościowych ustalenie realnej wartości aktywów będzie sprowadzało się do sprawdzenia kursów giełdowych akcji na dzień bilansowy i sprawdzenia, czy dokonano (jeśli była taka potrzeba) niezbędnych odpisów obniżających ich wartość. W przypadku udziałów lub akcji spółek nieobjętych rynkiem regulowanym należy ustalić, jaką politykę przyjęto w spółce posiadającej takie udziały lub akcje i czy ją stosowano. Służby księgowe spółki powinny przeanalizować najbardziej aktualne sprawozdania spółek posiadanych w portfelu inwestycyjnym i dokonać jeśli zachodzi taka potrzeba odpisów z tytułu trwałej utraty wartości (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 111).

Manipulacja księgowa związana z wyceną bilansową należności może przebiegać w sposób następujący: 1) w sytuacji, gdy należności są kwestionowane przez dłużników oraz przeterminowane, a kondycja majątkowa i finansowa dłużnika wskazuje, że spłata należności w określonej

kwocie nie nastąpi, to prawidłowo postępując służby księgowe spółki powinny dokonać odpisu do wysokości niepokrytej gwarancją lub innym zabezpieczeniem należności. Jeśli tego nie uczynią istnieje wysokie prawdopodobieństwo manipulacji księgowej; 2) w przypadku należności o znacznym stopniu prawdopodobieństwa nieściągalności, służby księgowe powinny dokonać odpisu w wysokości wiarygodnie oszacowanej. Jeśli tego nie czynią, a zatem nie dokonują odpisów w ciężar kosztów, rozwiązują istniejące w księgach odpisy aktualizujące to oznacza, że działają w celu zwiększenia wartości przychodów w sprawozdaniu finansowym spółki (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 113-114).

W przypadku zapasów należy je na dzień bilansowy wycenić w cenach nabycia albo zakupu, w przypadku materiałów i towarów oraz według planowanego kosztu wytworzenia (wyroby gotowe, produkty w toku). Ceny te nie mogą być wyższe od cen sprzedaży netto. Odpisy aktualizujące związane z utratą wartości zapasów pomniejszają wykazywaną w bilansie wartość rzeczowych aktywów obrotowych i stanowią pozostały koszt operacyjny, koszt wytworzenia sprzedanych produktów lub koszt sprzedaży obciążający wynik finansowy danego roku obrotowego. Gdy służby księgowe spółki będą chciały obniżyć koszty mogą dokonać manipulacji w zakresie wyceny bilansowej zapasów. W spółkach produkcyjnych może dojść do zawyżania wykazywanej w bilansie wartości produkcji w toku i jednocześnie minimalizacji kosztów danego okresu (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 116). Audytor śledczy powinien zatem zweryfikować rzetelność kalkulacji wartości produktów w toku.

Wynik finansowy prezentowany w sprawozdaniu finansowym może ulec modyfikacji w następstwie manipulowania wysokością podatku odroczonego. Aktywa z tytułu odroczonego podatku dochodowego od osób prawnych powinny być ustalone w wysokości kwoty przewidzianej w przyszłości do odliczenia od podatku dochodowego w związku z ujemnymi różnicami przejściowymi między wykazywana w księgach rachunkowych wartością aktywów i pasywów a ich wartością podatkową oraz stratą podatkową. Ujemne różnice przejściowe oznaczają, że w przyszłości nastąpi zmniejszenie podstawy opodatkowania. Rezerwa z tytułu odroczonego podatku jest tworzona w wysokości kwoty podatku dochodowego wymagającej zapłaty w przyszłości, gdyby doszło do zwiększenia podstawy opodatkowania. Rezerwa ta prezentowana jest w pasywach, zaś aktywa z tytułu odroczonego podatku w aktywach bilansu. Wygenerowanie nadwyżki aktywów nad rezerwą zwiększy wyniki finansowy za dany okres w rachunku zysku i strat. Odwrotna sytuacja wpłynie na pogorszenie wyniku finansowego. W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy utworzeniu aktywów z tytułu odroczonego podatku dochodowego towarzyszyło szacowanie rezerw. Ponadto należy ustalić, czy w różnicach uwzględniono tylko te, które rzeczywiście wpłyną na zmniejszenie w przyszłości podatku dochodowego (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 116-118).

Zwiększeniu płynności finansowej spółki mogą służyć weksle wystawiane między jednostkami wchodzącymi w skład tej samej grupy kapitałowej. Taka praktyka wynika z tego, że do aktywów pieniężnych zalicza się weksle wystawione z terminem wykupu do trzech miesięcy od dnia ich wystawienia. Wartość aktywów pieniężnych z kolei wpływa na wartość wskaźników płynności finansowej spółki. W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy miały miejsce w badanych spółkach praktyki wystawiania takich weksli, w szczególności pod koniec roku, na dzień sporządzenia bilansu. Audytor śledczy powinien ustalić pozorność działań polegających na wystawianiu weksli. A zatem należy ustalić, jakie były przyczyny wystawienia weksli z zobowiązaniem wypłacenia na rzecz spółki określonej kwoty środków pieniężnych? Czy wystawione weksle zostały w rzeczywistości zrealizowane? Tego typu działalność, jeśli jest ona pozorna należy piętnować. Jej skutkiem jest wprowadzanie właściciela w błąd co do płynności finansowej spółek. Jeśli taki proceder odbywał się za zgodą zarządów spółek to oznacza celowe manipulowanie informacjami finansowymi przez nierzetelne zarządy spółek i co gorsza nakłanianie do nieprawidłowego działania podległych służb księgowych.

Złożonym zagadnieniem z punktu widzenia audytu śledczego jest zbadanie prawidłowości wyceny aportów wnoszonych na pokrycie kapitału w spółkach, gdy przedmiotem aportu są prawa majątkowe wykazywane w bilansie jako wartości niematerialne i prawne. Niewątpliwie należy dążyć do uzyskania wiarygodnej wyceny wartości majątku. M. Kutera, A. Hołda oraz S.T. Surdykowska trafnie zauważają, że w spółkach kapitałowych może mieć miejsce nieprawidłowa prezentacja w sprawozdaniu finansowym wielkości zarejestrowanego kapitału podstawowego. Mianowicie, w takich spółkach może dojść do przesunięcia czasowego pomiędzy uchwaleniem in zarejestrowaniem podwyższenia kapitału podstawowego a pokryciem tego kapitału przez właścicieli (może nastąpić ono później niż samo uchwalenie i zarejestrowanie o którym mowa wyżej). W bilansie spółki akcyjnej nastąpi wówczas zwiększenie wartości kapitału podstawowego oraz wykazanie należności od właścicieli kapitału po stronie aktywów. Tymczasem, w ocenie ww. autorów, prawidłowa prezentacja powinna polegać nie na wykazaniu należności od właścicieli (w pozycji „inne należności") ale na oddzielnej prezentacji w pasywach „należnych wpłat na kapitał podstawowy" w wielkości ujemnej. Opisana manipulacja skutkuje brakiem informacji o niepokryciu przez właścicieli kapitału podstawowego, co może mieć znaczenia dla jednostek współpracujących ze spółką. Ponadto prezentacja należnych wpłat na poczet kapitału jako „innych należności" zwiększa w sposób nieuzasadniony sumę bilansową spółki (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 1201-21).

Analizując prawidłowość sporządzenia sprawozdania finansowego audytorzy śledczy muszą wziąć pod uwagę również ryzyko manipulacji w ewidencji księgowej spółki przekazującej aport na pokrycie kapitału podstawowego jednostki zależnej. Jeśli kapitał jest pokrywany środkami pieniężnymi należy zbadać, czy rzeczywiście środki te wpłynęły na rachunek spółki zależnej. Sprawa komplikuje się w przypadku, gdy aport stanowią wkłady rzeczowe. Należy ustalić prawidłowość ich wyceny oraz wziąć pod uwagę, że udziały lub akcje nabywane w spółkach prawa handlowego mogą być klasyfikowane dwojako. Po pierwsze, jako inwestycje długoterminowe, gdy nabyte udziały lub akcje będą wykorzystywane przez spółkę wnoszącą aport przed dłuższy okres niż jeden rok od dnia bilansowego. Po drugie, jako inwestycje krótkoterminowe, gdy podmiot nabył udziały lub akcje z przeznaczeniem do zbycia w okresie 12 miesięcy od dnia bilansowego (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006; Dobrowolski 2008a).

Ustalenie, jaki był cel nabycia akcji lub udziałów w spółce zależnej jest kluczowe z punktu widzenia sposobu ich wyceny i prezentacji danych w sprawozdaniu finansowym. W art. 28 ustawy o rachunkowości określono sposób wyceny aktywów i pasywów spółki. I tak m.in., środki trwałe oraz wartości niematerialne i prawne wycenia się nie rzadziej niż na dzień bilansowy według cen nabycia lub kosztów wytworzenia, lub wartości przeszacowanej (po aktualizacji wyceny środków trwałych), pomniejszonych o odpisy amortyzacyjne lub umorzeniowe, a także o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości. Nieruchomości oraz wartości niematerialne i prawne zaliczane do inwestycji - według zasad, stosowanych do środków trwałych oraz wartości niematerialnych i prawnych, określonych w art. 28 ust. 1 pkt 1 oraz w art. 31, art. 32 ust. 1-5 i art. 33 ust. 1 ustawy o rachunkowości lub według ceny rynkowej bądź inaczej określonej wartości godziwej. Środki trwałe w budowie - w wysokości ogółu kosztów pozostających w bezpośrednim związku z ich nabyciem lub wytworzeniem, pomniejszonych o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości. Udziały w innych jednostkach oraz inne niż wymienione w art. 28 ust. 1 pkt 1a ustawy o rachunkowości inwestycje zaliczone do aktywów trwałych - według ceny nabycia pomniejszonej o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości lub według wartości godziwej albo skorygowanej ceny nabycia - jeżeli dla danego składnika aktywów został określony termin wymagalności; wartość w cenie nabycia można przeszacować do wartości w cenie rynkowej, a różnicę z przeszacowania rozliczyć zgodnie z art. 35 ust. 4 ustawy o rachunkowości. Udziały w jednostkach podporządkowanych zaliczone do aktywów trwałych - według zasad określonych w art. 28 ust. 1 pkt 3 cyt. wyżej ustawy o rachunkowości lub metodą praw własności, pod warunkiem, że będzie ona stosowana jednolicie wobec wszystkich jednostek podporządkowanych. Inwestycje krótkoterminowe - według ceny (wartości) rynkowej albo według ceny nabycia lub ceny (wartości) rynko-

wej, zależnie od tego, która z nich jest niższa albo według skorygowanej ceny nabycia - jeżeli dla danego składnika aktywów został określony termin wymagalności, a krótkoterminowe inwestycje, dla których nie istnieje aktywny rynek, w inny sposób określonej wartości godziwej. Rzeczowe składniki aktywów obrotowych - według cen nabycia lub kosztów wytworzenia nie wyższych od cen ich sprzedaży netto na dzień bilansowy. Należności i udzielone pożyczki - w kwocie wymaganej zapłaty, z zachowaniem zasady ostrożności, z zastrzeżeniem, że należności i udzielone pożyczki zaliczone do aktywów finansowych, mogą być wyceniane według skorygowanej ceny nabycia, a jeżeli jednostka przeznacza je do sprzedaży w okresie do 3 miesięcy, to według wartości rynkowej lub inaczej określonej wartości godziwej. Zobowiązania - w kwocie wymagającej zapłaty, z zastrzeżeniem, że zobowiązania finansowe mogą być wyceniane według skorygowanej ceny nabycia, a jeżeli jednostka przeznacza je do sprzedaży w okresie do 3 miesięcy, to według wartości rynkowej lub inaczej określonej wartości godziwej. Rezerwy - w uzasadnionej, wiarygodnie oszacowanej wartości. Udziały (akcje) własne - według cen nabycia. Kapitały (fundusze) własne, z wyjątkiem udziałów (akcji) własnych, oraz pozostałe aktywa i pasywa - w wartości nominalnej.

Ustawa o rachunkowości zawiera również definicję pojęcia „ceny nabycia". Jest to cena zakupu składnika aktywów, obejmująca kwotę należną sprzedającemu, bez podlegających odliczeniu podatku od towarów i usług oraz podatku akcyzowego, a w przypadku importu powiększona o obciążenia o charakterze publicznoprawnym oraz powiększona o koszty bezpośrednio związane z zakupem i przystosowaniem składnika aktywów do stanu zdatnego do używania lub wprowadzenia do obrotu, łącznie z kosztami transportu, jak też załadunku, wyładunku, składowania lub wprowadzenia do obrotu, a obniżona o rabaty, opusty, inne podobne zmniejszenia i odzyski. Jeżeli nie jest możliwe ustalenie ceny nabycia składnika aktywów, a w szczególności przyjętego nieodpłatnie, w tym w drodze darowizny - jego wyceny dokonuje się według ceny sprzedaży takiego samego lub podobnego przedmiotu.

W przypadkach nabycia udziałów (akcji) własnych w drodze egzekucji za cenę nabycia uważa się cenę nabycia ustaloną w postępowaniu egzekucyjnym, powiększoną o koszty poniesione w toku postępowania egzekucyjnego, które nie zostały spółce zwrócone. W przypadku nieodpłatnego nabycia udziałów (akcji) własnych cena nabycia obejmuje wszystkie koszty ponoszone przez spółkę na ich nabycie.

Koszt wytworzenia produktu obejmuje koszty pozostające w bezpośrednim związku z danym produktem oraz uzasadnioną część kosztów pośrednio związanych z wytworzeniem tego produktu. Koszty bezpośrednie obejmują wartość zużytych materiałów bezpośrednich, koszty pozyskania i przetworzenia związane bezpośrednio z produkcją i inne koszty poniesione w związku z doprowadzeniem produktu do postaci i miejsca, w jakich się znajduje w dniu wyceny. Do uzasadnionej, odpowiedniej do okresu wytwarzania produktu, części kosztów pośrednich zalicza się zmienne pośrednie koszty produkcji oraz tę część stałych, pośrednich kosztów produkcji, które odpowiadają poziomowi tych kosztów przy normalnym wykorzystaniu zdolności produkcyjnych. Za normalny poziom wykorzystania zdolności produkcyjnych uznaje się przeciętną, zgodną z oczekiwaniami w typowych warunkach, wielkość produkcji za daną liczbę okresów lub sezonów, przy uwzględnieniu planowych remontów. Jeżeli nie jest możliwe ustalenie kosztu wytworzenia produktu, jego wyceny dokonuje się według ceny sprzedaży netto takiego samego lub podobnego produktu, pomniejszonej o przeciętnie osiągany przy sprzedaży produktów zysk brutto ze sprzedaży, a w przypadku produktu w toku - także z uwzględnieniem stopnia jego przetworzenia.

Do kosztów wytworzenia produktu nie zalicza się kosztów: 1) będących konsekwencją niewykorzystanych zdolności produkcyjnych i strat produkcyjnych; 2) ogólnego zarządu, które nie są związane z doprowadzaniem produktu do postaci i miejsca, w jakich się znajduje na dzień wy-

ceny; 3) magazynowania wyrobów gotowych i półproduktów, chyba że poniesienie tych kosztów jest niezbędne w procesie produkcji; 4) kosztów sprzedaży produktów.

Wyżej wymienione koszty wpływają na wynik finansowy okresu sprawozdawczego, w którym zostały poniesione.

Odnotować należy, że w przypadkach uzasadnionych niezbędnym, długotrwałym przygotowaniem towaru lub produktu do sprzedaży bądź długim okresem wytwarzania produktu, cenę nabycia lub koszt wytworzenia można zwiększyć o koszty obsługi zobowiązań zaciągniętych w celu finansowania zapasu towarów lub produktów w okresie ich przygotowania do sprzedaży bądź wytworzenia i związanych z nimi różnic kursowych.

W trakcie audytu śledczego należy sprawdzić, czy stosowano następujące zasady wyceny udziałów w innych jednostkach i pozostałych inwestycji długoterminowych na dzień bilansowy (Kiziukiewicz (red.) 2016):

- zastosowanie ceny nabycia pomniejszonej o odpisy spowodowane trwałą utratą wartości składnika aktywów (na cenę nabycia inwestycji składa się cena zakupu powiększona o koszty zakupu takie jak opłaty skarbowe, notarialne, prowizje biur maklerskich, jak również koszty wyceny aportów, jeżeli obciążają one jednostkę wnoszącą aport. Cenę nabycia może pomniejszać odpis z tytułu trwałej utraty wartości. Stosuje się ją do wyceny długoterminowych udziałów w jednostkach podporządkowanych oraz pozostałych inwestycji bez terminu wymagalności (np. akcji), gdy występują trudności z oszacowaniem wartości rynkowej,
- przyjęcie wartości godziwej (wartość godziwą aktywów finansowych, dla których istnieje aktywny rynek, stanowi ich cena rynkowa pomniejszona o koszty związane z przeprowadzeniem transakcji, gdy ich wartość jest znacząca. Wartość godziwa aktywów i zobowiązań finansowych może być określona na podstawie: 1) notowań giełdowych; 2) analizy zdyskontowanych przepływów pieniężnych lub innych metod uwzględniających zmiany wartości pieniądza w czasie; 3) wyceny dokonanej przez niezależnych specjalistów,
- zastosowanie skorygowanej cena nabycia (skorygowana cena nabycia aktywów finansowych i zobowiązań finansowych to cena nabycia (wartość), w jakiej składnik aktywów finansowych lub zobowiązań finansowych został po raz pierwszy wprowadzony do ksiąg rachunkowych, pomniejszona o spłaty wartości nominalnej, odpowiednio skorygowana o skumulowaną kwotę zdyskontowanej różnicy między wartością początkową składnika i jego wartością w terminie wymagalności, wyliczoną za pomocą efektywnej stopy procentowej, a także pomniejszona o odpisy aktualizujące wartość. Kategorię tę stosuje się do inwestycji długoterminowych, w odniesieniu do których został określony termin wymagalności, np. obligacji czy udzielonych pożyczek długoterminowych,
- przyjęcie wartości według ceny nabycia przeszacowanej do poziomu ceny rynkowej (wartość inwestycji w cenie nabycia można przeszacować do wartości rynkowej, a skutki tego przeszacowania będą wpływać na kapitał z aktualizacji wyceny oraz wynik finansowy. Należy uwzględnić dwa przypadki: gdy cena nabycia będzie niższa od ceny rynkowej oraz gdy cena nabycia będzie wyższa od ceny rynkowej).

Reasumując, wycena udziałów po cenie nominalnej jest nieprawidłowa. Zastosowanie takiego rozwiązania zniekształca wynik finansowy. Wycena w księgach rachunkowych objęcia nowych udziałów w innej jednostce powinna zostać ustalona na poziomie ich ceny nabycia, którą w przypadku aportu stanowi wartości nabycia udziałów stanowiących ten aport (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 123).

Art. 498 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz. U. z 2018 r., poz. 1025 ze zm.) określa instytucję kompensaty. Stanowi, że gdy dwie osoby są jednocześnie względem siebie dłużnikami i wierzycielami, każda z nich może potrącić swoją wierzytelność z wierzytelności drugiej strony, jeżeli przedmiotem obu wierzytelności są pieniądze lub rzeczy tej samej jakości

oznaczone tylko co do gatunku, a obie wierzytelności są wymagalne i mogą być dochodzone przed sądem lub przed innym organem państwowym. Wskutek potrącenia obie wierzytelności umarzają się nawzajem do wysokości wierzytelności niższej. Odnotować należy, że skutecznie dokonane potrącenie prowadzi do umorzenia obu wierzytelności do wysokości niższej z nich. Skutek ten nie może być uchylony inaczej niż tylko w wyniku wykazania, że oświadczenie o potrąceniu dotknięte było wadą oświadczenia woli. Oznacza to, że wyniku dokonanego potrącenia wierzytelność potrącającego wygasa i nie może być ponownie przedstawiona do potrącenia z inną wierzytelnością tej samej osoby[69].

W ramach audytu śledczego należy przeanalizować, czy nie zaistniały próby ponownej kompensaty w sposób przedstawiony powyżej. Ponadto, czy kompensata nie jest stosowana we wzajemnych rozrachunkach tylko po to, aby poprawić sytuację jednej ze stron kompensaty, mającej problemy z bieżącą płynnością. W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy kompensata zachodziła pomiędzy należnościami i zobowiązaniami wynikającymi z realnych operacji gospodarczych pomiędzy spółkami. Jeśli kompensata dotyczyła fikcyjnych rozrachunków to należy to zakwalifikować jako oszustwo księgowe. Warto również odnotować, że stosowanie instytucji kompensaty należy także rozpatrywać poprzez pryzmat interesu państwa. Omijanie wpływów na rachunkach bankowych w następstwie stosowania przez spółki instytucji kompensaty utrudnia dochodzenie przez państwo należnych zobowiązań publicznoprawnych. Jeśli celem zastosowania instytucji kompensaty było unikanie regulowania należnych zobowiązań wobec państwa należy ten fakt ocenić negatywnie.

Na zakończenie tego podrozdziału należy odnieść się do problematyki oszustw księgowych jakie mogą zaistnieć podczas konsolidacji sprawozdań finansowych. Analizę tego zagadnienia należy rozpocząć od przypomnienia podstawowych wymogów prawnych. Mianowicie, zgodnie z art. 55 ustawy o rachunkowości jednostka dominująca, mająca siedzibę lub miejsce sprawowania zarządu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, sporządza roczne skonsolidowane sprawozdanie finansowe grupy kapitałowej, obejmujące dane jednostki dominującej i jednostek od niej zależnych wszystkich szczebli, bez względu na ich siedzibę, zestawione w taki sposób, jakby grupa kapitałowa stanowiła jedną jednostkę; sprawozdaniem tym obejmuje się również dane pozostałych jednostek podporządkowanych, zgodnie z zasadami określonymi w ustawie o rachunkowości. Skonsolidowane sprawozdanie finansowe składa się z: 1) skonsolidowanego bilansu; 2) skonsolidowanego rachunku zysków i strat; 3) skonsolidowanego rachunku przepływów pieniężnych; 4) skonsolidowanego zestawienia zmian w kapitale (funduszu) własnym; 5) informacji dodatkowej, obejmującej wprowadzenie do skonsolidowanego sprawozdania finansowego oraz dodatkowe informacje i objaśnienia.

Do rocznego skonsolidowanego sprawozdania finansowego dołącza się sprawozdanie z działalności grupy kapitałowej. Sprawozdanie z działalności grupy kapitałowej można sporządzić łącznie ze sprawozdaniem z działalności jednostki dominującej jako jedno sprawozdanie.

Punktem wyjścia dla audytora śledczego jest ustalenie, czy prawidłowo określono grupę kapitałową i podmioty objęte obowiązkiem konsolidacji. Może bowiem zaistnieć celowe manipulowanie wielkością oraz składem grupy kapitałowej objętej skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym w celu wyeliminowania z konsolidacji tych jednostek, które ze względu na niekorzystne wyniki finansowe wpłynęłyby niekorzystnie na wynik całej grupy kapitałowej. Do nieprawidłowości występujących podczas konsolidacji sprawozdań finansowych należy zaliczyć (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 133-146): 1) podczas ustalania obowiązku konsolidacji uwzględniane są tylko jednostki zależne występujące na pierwszym szczeblu powiązania. Nie uwzględniane są natomiast jednostki znajdujące się pod kontrolą spółek zależnych; 2) określanie pojęcia jed-

[69] Sąd Apelacyjny w Katowicach, *Portal Orzeczeń, wyrok z dnia 12 marca 2018 r. V AGa 65/18*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/content/$N/151500000002503_V_AGa_000065_2018_Uz_2018-03-12_001 [dostęp: 30.08.2018].

nostki zależnej wyłącznie do spółek z 50 % udziałem głosów na walnym zgromadzeniu wspólników. Nie uwzględnianie powiązań personalnych. A zatem spółka dominująca powinna objąć konsolidacją te jednostki, gdzie w ich zarządach ponad połowę stanowią osoby, które sprawują jednocześnie zarząd w jednostce dominującej; 3) brak włączenia do konsolidacji spółek zależnych, których siedziba znajduje się w innych krajach. Tymczasem spółki mogą celowo transferować za granicę straty.

Istnieje kilka wyłączeń z obowiązku sporządzenia skonsolidowanego sprawozdania finansowego określonych w artykułach 56-58 ustawy o rachunkowości. Na przykład jednostka dominująca, zależna od innej jednostki, mającej siedzibę lub miejsce sprawowania zarządu na terytorium Europejskiego Obszaru Gospodarczego, może nie sporządzać skonsolidowanego sprawozdania finansowego, jeżeli jednostka dominująca wyższego szczebla posiada 100% udziałów tej jednostki, przy czym nie są brane pod uwagę udziały w tej jednostce posiadane przez członków jej organów administrujących, zarządzających lub nadzorujących z mocy prawa lub z tytułu zobowiązania określonego w jej statucie lub umowie lub jednostka dominująca wyższego szczebla posiada co najmniej 90% udziałów tej jednostki, a pozostali udziałowcy tej jednostki zatwierdzili decyzję o niesporządzaniu skonsolidowanego sprawozdania finansowego. Konsolidacją można nie obejmować jednostki zależnej, jeżeli: 1) udziały tej jednostki zostały nabyte, zakupione lub pozyskane w innej formie, z wyłącznym ich przeznaczeniem do późniejszej odprzedaży, w terminie jednego roku od dnia ich nabycia, zakupu lub pozyskania w innej formie; 2) występują poważne długoterminowe ograniczenia w sprawowaniu kontroli nad jednostką, które wyłączają swobodne dysponowanie jej aktywami netto, w tym wypracowanym przez tę jednostkę zyskiem netto, lub które wyłączają sprawowanie kontroli nad organami kierującymi tą jednostką; 3) bez ponoszenia niewspółmiernie wysokich kosztów lub bez zbędnej zwłoki nie można uzyskać informacji niezbędnych do sporządzenia skonsolidowanego sprawozdania finansowego, przy czym może mieć to zastosowanie w wyjątkowych przypadkach, które zostaną odpowiednio udokumentowane.

W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy wystąpiły w rzeczywistości okoliczności wyłączające obowiązek sporządzenia skonsolidowanego sprawozdania finansowego. Istnieje jeszcze jedna sytuacja, gdy konsolidacją można nie obejmować jednostki zależnej. Taka sytuacja jest możliwa, jeżeli dane finansowe jednostki zależnej są nieistotne dla realizacji obowiązku określonego w art. 4 ust. 1 ustawy o rachunkowości. Ponieważ cyt. ustawa nie określa pojęcia istotności zachodzi możliwość nieprawidłowego wykorzystywania zwolnienia z obowiązku konsolidacji określonego w art. 58 ustawy o rachunkowości. Pojęcie istotności danych finansowych powinno być określone w polityce rachunkowości, co można wywieść z art. 10 ww. ustawy. Audytor śledczy powinien przy analizie prawidłowości konsolidacji sprawozdań finansowych spółki uwzględnić przepisy rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 25 września 2009r. w sprawie szczegółowych zasad sporządzania przez jednostki inne niż banki, zakłady ubezpieczeń i zakłady reasekuracji skonsolidowanych sprawozdań finansowych grup kapitałowych (Dz. U. z 2017 r., poz. 676). Co do zasady (vide § 4 ust. 1 ww. rozporządzenia) skonsolidowane sprawozdanie finansowe grupy kapitałowej sporządza się, stosując dla wszystkich objętych nim jednostek zależnych jednakowe metody wyceny aktywów i pasywów oraz jednakowe zasady sporządzania sprawozdań finansowych, zgodne z zasadami (polityką) rachunkowości przyjętymi przez jednostkę dominującą. Jeżeli jednakże z ważnych przyczyn stosowanie przez niektóre jednostki zależne objęte skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym jednakowych metod wyceny aktywów i pasywów oraz zasad sporządzania sprawozdań finansowych nie jest możliwe, to można od tego wymogu odstąpić. Nie zmienia to faktu, że obraz sytuacji finansowej grupy kapitałowej musi być rzetelny. A zatem w takim przypadku oraz wtedy, gdy inne jednostki podporządkowane objęte skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym stosują inne zasady (politykę) rachunkowości niż przyjęte przez jednostkę dominującą, to jednostka dominująca dokonuje odpowiednich przekształceń sprawozdania finansowego jednostki, dostosowując dane do metod i zasad przyjętych przy sporządzaniu skonsolidowanego sprawozdania finansowego. Informacje

o korektach zamieszcza się w dodatkowych informacjach i objaśnieniach skonsolidowanego sprawozdania finansowego oraz ujawnia się wielkości poszczególnych pozycji sprawozdania finansowego, dla których przyjęto odmienne metody i zasady wyceny. Możliwość nie dokonania przez jednostkę dominującą odpowiednich przekształceń występuje w dwóch przypadkach. Po pierwsze, gdy ich dokonanie nie jest możliwe. Po drugie, takie odstąpienie nie uniemożliwi spełnienia wymagań określonych w art. 4 ust. 1 ustawy o rachunkowości. W takiej sytuacji odstąpienie od dokonywania przekształceń uzasadnia się w dodatkowych informacjach i objaśnieniach skonsolidowanego sprawozdania finansowego. Rzetelność uzasadnienia powinna stanowić przedmiot oceny audytu śledczego.

Istnieją trzy metody konsolidacji sprawozdań finansowych: metoda konsolidacji pełnej, metoda proporcjonalna i metoda praw własności. Przy stosowaniu metody konsolidacji pełnej sumuje się kwoty poszczególnych pozycji: bilansów, rachunków zysków i strat, rachunków przepływów pieniężnych, w przypadku sporządzania tego rachunku w sposób określony przepisami ustawy o rachunkowości i cyt. wyżej rozporządzenia Ministra Finansów. Ponadto sumuje się kwoty poszczególnych pozycji zestawień zmian w kapitale własnym, w przypadku sporządzania tego zestawienia w sposób określony w § 17 pkt 2 ww. rozporządzenia.

Jeżeli jednostka dominująca objęła kontrolą jednostkę zależną w ciągu roku obrotowego, to do skonsolidowanego rachunku zysków i strat włącza się w pełnej wysokości wszystkie te, wykazane w rachunku zysków i strat tej jednostki, przychody i koszty, które powstały w okresie następującym od dnia objęcia tej jednostki kontrolą przez jednostkę dominującą do dnia bilansowego. Taka sama zasada dotyczy sporządzania skonsolidowanego rachunku przepływów pieniężnych oraz skonsolidowanego zestawienia zmian w kapitale (funduszu) własnym.

Po dokonaniu sumowań przeprowadza się korekty i wyłączenia konsolidacyjne, o których mowa w art. 60 ustawy o rachunkowości, stosując zasady określone w § 12-17 cyt. wyżej rozporządzenia Ministra Finansów. W ramach audytu śledczego należy przeanalizować proces konsolidacji sprawozdań finansowych metodą konsolidacji pełnej zwracając uwagę na wymogi określone w rozporządzeniu Ministra Finansów w sprawie szczegółowych zasad sporządzania przez jednostki inne niż banki, zakłady ubezpieczeń i zakłady reasekuracji skonsolidowanych sprawozdań finansowych grup kapitałowych.

Metodę proporcjonalną stosuje się w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym w odniesieniu do udziałów w jednostkach współzależnych, jeżeli w przyjętych dla grupy kapitałowej zasadach (polityce) rachunkowości metoda proporcjonalna została przyjęta do wyceny jednostki współzależnej. Zasady dotyczące stosowania metody konsolidacji pełnej, określone w § 9-17 ww. rozporządzenia Ministra Finansów, stosuje się odpowiednio do ujęcia w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym udziałów metodą proporcjonalną, z uwzględnieniem art. 61 ustawy o rachunkowości. W końcu, ujęcie, wycenę i prezentację metodą praw własności w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym stosuje się w trzech przypadkach: 1) udziałów w jednostkach stowarzyszonych; 2) udziałów w jednostkach współzależnych, jeżeli w przyjętych dla grupy kapitałowej zasadach (polityce) rachunkowości metoda praw własności została przyjęta do wyceny i prezentacji danych jednostki współzależnej; 3) okoliczności wymienionych w art. 59 ust. 6 ustawy o rachunkowości, z tym że w odniesieniu do każdej jednostki współzależnej może zostać zastosowana, w zależności od przyjętych dla grupy kapitałowej zasad (polityki) rachunkowości, metoda proporcjonalna.

W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy w grupie kapitałowej sporządzono konsolidację sprawozdań finansowych, czy też umyślnie zastosowano inną metodę w celu przedstawienia korzystniejszej niż w rzeczywistości sytuacji majątkowej oraz finansowej grupy kapitałowej. Na przykład, zastosowanie metody praw własności należy doszacować do aktywów i wyniku finansowego całej grupy zmiany wysokości kapitałów własnych określonej jednostki zależnej w roku obrotowym. Pozwala to na ominięcie obowiązku (jak to ma miejsce w przypadku konsolidacji

metodą pełną) niekorzystnych dla grupy kapitałowej danych, na przykład wysokiego poziomu zadłużenia, wysokiego stanu należności. Ustalenia audytu śledczego w tym zakresie muszą pozwolić na ustalenie przyczyn i osób odpowiedzialnych. W przypadku, gdy osobą odpowiedzialną jest członek zarządu spółki dominującej należy o tym powiadomić pisemnie radę nadzorczą tej spółki.

M. Kutera, A. Hołda i S.T. Surdykowska słusznie wskazują na jeszcze jedną sytuację, która może prowadzić do manipulacji w zakresie sporządzenia skonsolidowanego sprawozdania finansowego. Mianowicie, w sytuacji, gdy spółka zależna posiada duże straty z lat ubiegłych może dojść do manipulacji i uwzględnienia jedynie wyniku finansowego bieżącego okresu. Pozwala to na zminimalizowanie wpływu trudnej sytuacji majątkowo-finansowej jednostki zależnej na sprawozdanie całej grupy kapitałowej (Kutera, Hołda, Sudrykowska 2006, 142). Ujawnienie takiej sytuacji przez audytora śledczego musi skutkować przygotowaniem pisemnego zawiadomienia o nieprawidłowościach dla Rady Nadzorczej spółki dominującej oraz podjęcia innych przewidzianych prawem działań. W przypadku nie podjęcia działań wyjaśniających przez Radę Nadzorczą zajdzie potrzeba poinformowania o powyższym (pisemnie) właściciela grupy kapitałowej.

Jednym ze sposobów polepszenia wyniku działalności grupy kapitałowej w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym jest wyłączanie określonych transakcji dokonywanych pomiędzy spółkami powiązanymi po to, aby uzyskać wyższy od rzeczywistego wynik finansowy za dany rok obrotowy oraz wyższą sumę bilansową w skonsolidowanym bilansie.

Jednostki grupy kapitałowej, zgodnie z § 14 ust. 1 cyt. wyżej rozporządzenia Ministra Finansów w sprawie szczegółowych zasad sporządzania przez jednostki inne niż banki, zakłady ubezpieczeń i zakłady reasekuracji skonsolidowanych sprawozdań finansowych grup kapitałowych, przy dokonywaniu wyłączeń, o których mowa w art. 60 ustawy o rachunkowości, z tytułu transakcji dokonywanych pomiędzy objętymi konsolidacją jednostkami grupy kapitałowej są zobowiązane do stosowania następujących zasad: 1) środki pieniężne w drodze i dostawy w drodze, dotyczące jednostek grupy kapitałowej objętych skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym, wykazuje się jako otrzymane przez jednostki będące ich odbiorcą; 2) wzajemne należności i zobowiązania wymagające wyłączenia obejmują wszelkie uprzednio uzgodnione rozrachunki między jednostkami grupy kapitałowej, objętymi skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym - zarówno dotyczące dostaw i usług, jak i z innych tytułów, w tym także spowodowanych niewniesieniem wkładów, należnościami wekslowymi, zaliczkami i pożyczkami oraz rozrachunkami z tytułu przyznanych dywidend lub innych udziałów w zyskach; 3) przychody i koszty dotyczące operacji dokonanych między jednostkami grupy kapitałowej, objętymi skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym z zastosowaniem metody konsolidacji pełnej, wyłącza się, z zastrzeżeniem pkt 4, bez względu na to, czy zawarte są w nich zyski czy straty; 4) zawarte w skonsolidowanych aktywach zyski lub straty niezrealizowane przez grupę kapitałową powstałe na skutek dokonania między jednostkami grupy kapitałowej, objętymi skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym, sprzedaży składników majątkowych po innych cenach niż ich wartość księgowa netto, wykazana w księgach rachunkowych jednostki sprzedającej, wyłącza się ze skonsolidowanego bilansu, korygując odpowiednio dane rachunku zysków i strat jednostki sprzedającej; w przypadku gdy przedmiotem sprzedaży jest nieruchomość zaliczana do inwestycji, środek trwały lub tytuł wartości niematerialnych i prawnych, w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym dodatkowo koryguje się ich amortyzację w taki sposób, aby była ona obliczona bez uwzględnienia ustalonego na sprzedaży zysku lub straty; jeżeli przedmiotem wyłączenia jest strata, można ją uwzględnić jedynie wtedy, gdy wyłączenie nie spowoduje wykazania aktywów trwałych powyżej ich wartości godziwej, aktywów obrotowych zaś - powyżej ich wartości rynkowej; 5) w przypadku gdy jednostka dominująca w sprawozdaniu jednostkowym nie stosuje metody praw własności, dywidendy należne jednostce dominującej od jednostki zależnej: a) za okres następujący od dnia objęcia kontroli - wyłącza się z jej przychodów finanso-

wych, a włącza do kapitału własnego jednostki wypłacającej dywidendę; korekta kapitału własnego jednostki zależnej nie wpływa na obliczenie wysokości kapitału mniejszości, b) za okres przed dniem objęcia kontroli - zmniejszają cenę nabycia udziałów i są uwzględniane przy obliczaniu wartości firmy lub ujemnej wartości firmy.

Można zaniechać wyłączeń, o których mowa w § 14 ust. 1 pkt 2, 3 i 4 ww. rozporządzenia Ministra Finansów jeżeli nie narusza to wymagań, o których mowa w art. 4 ust. 1 ustawy o rachunkowości, a w szczególności gdy wzajemne transakcje między jednostkami grupy kapitałowej objętymi skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym nie są istotne, sprzedaż następuje zaś po cenach nabycia (kosztach wytworzenia) lub po cenach i na warunkach płatności nieodbiegających od ogólnie stosowanych przy tego rodzaju transakcjach.

W ramach audytu śledczego należy ustalić prawidłowość dokonywania wyłączeń. Jednocześnie należy przeanalizować transakcje dokonywane pomiędzy jednostkami grupy kapitałowej i ustalić, czy były one rzetelne, legalne, gospodarne. Na przykład w celu pozyskania kredytu jedna ze spółek zależnych może dokonać operacji mających na celu poprawę jej wyniku finansowego. W tym celu może sprzedać środki trwałe po mocno zawyżonych cenach innej spółce należącej do grupy kapitałowej. Korzyści z takiej transakcji odniosą dwie spółki. Jedna z nich, dzięki poprawie swojego wyniku finansowego będzie mogła uzyskać kredyt, spełniając odpowiednie warunki określone przez kredytodawcę. Druga ze spółek poniesie koszt nabycia aktywów, co z kolei może jej pozwolić na zmniejszenie obciążeń podatkowych. Tego typu działania mają jednakże niewiele wspólnego z rzetelnością obrotu gospodarczego, którą powinny się cechować podmioty gospodarcze.

Ujawnienie nieprawidłowości w zakresie wyłączeń transakcji dokonywanych pomiędzy jednostkami powiązanymi w ramach jednej grupy kapitałowej wymaga zaangażowania audytorów śledczych z grupy kapitałowej. W przypadku dwóch lub więcej grup kapitałowych ujawnienie manipulacji jeszcze możliwe w sytuacji analizy przez audytorów śledczych sprawozdań finansowych tych grup kapitałowych. Przywołani wcześniej autorzy, tj. M. Kutera, A. Hołda i S.T. Surdykowska trafnie zauważają, że zapewnienie prawidłowości wyłączeń konsolidacyjnych wymaga uzgodnienia sald pomiędzy jednostkami powiązanymi. Rozbieżności w saldach rozrachunków mogę wynikać z omyłek służb księgowych, ale także przesunięć czasowych. Na przykład faktura za sprzedaż wózka widłowego ujęta przez jedną ze spółek w marcu 2018 r. może być zaksięgowana u odbiorcy jako koszt dopiero po jej wpłynięciu do spółki, w kolejnym miesiącu, tj. w kwietniu 2018 r. (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 144).

Na zakończenie, należy przedstawić mechanizm oszustwa polegającego na celowym dokonywaniu korekt podwyższających wynik finansowy grupy kapitałowej. Przyczyną takiego działania może być chęć uzyskania określonych dodatkowych środków finansowych przez członków zarządu spółki dominującej z tytułu poprawy wyników finansowych grupy kapitałowych, a skutkiem takiego działania, wprowadzenie w błąd interesariuszy, a w szczególności właściciela tej grupy. Tego typu działania powinny być piętnowane, gdyż ich skutkiem, po ujawnieniu nieprawidłowości i podaniu do publicznej wiadomości, jest utrata zaufania publicznego.

Przykładem takiej nieprawidłowej praktyki może być tzw. „odwracanie" odpisów z tytułu trwałej utraty wartości udziałów posiadanych w spółkach zależnych, które objęte są konsolidacją. Tego typu operacje występują na etapie ustalania korekt kapitałowych. Prawidłowe postępowanie powinno obejmować następujące czynności (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 144-145): 1) odpisy z tytułu trwałej utraty wartości udziałów utworzone w danym roku obrotowym powinny być w arkuszu konsolidacyjnym rozwiązane w korespondencji z wynikiem finansowym; 2) kwotę odpisów dotyczącą wcześniejszych lat należy skorygować w powiązaniu z kapitałem zapasowym lub niepodzielonym wynikiem finansowym z lat ubiegłych.

Manipulacje finansowe polegają na rozwiązywaniu w całości odpisów z tytułu trwałej utraty wartości udziałów w korespondencji z wynikiem finansowym, czego skutkiem jest jego wzrost (Kutera, Hołda, Surdykowska 2006, 145). Aby to zobrazować posłużmy się następującym przykładem. Spółka dominująca Y S.A. posiadała 100 % udziałów w spółkach z ograniczoną odpowiedzialnością. Wartość wszystkich udziałów w spółkach zależnych w cenie nabycia wynosiła łącznie 150 mln zł. Ponieważ spółki zależne odnotowywały straty z tytułu działalności gospodarczej, w spółkach tych utworzono odpisy z tytułu trwałej utraty wartości. Suma tych odpisów na dzień 31 grudnia 2017 r. wynosiła 63,5 mln zł, z czego 13,8 mln zł zostało utworzone w ciągu 2017 r. i obciążyło koszty tego okresu. Pozostała kwota (63,5 mln zł – 13,8 mln zł = 49,7 mln zł) tj. 49,7 mln zł była zawiązana w poprzednich latach obrotowych. W sprawozdaniu grupy kapitałowej należało zatem wykazać wzrost wyniku finansowego o kwotę 13,8 mln zł oraz zmniejszyć straty z lat ubiegłych o kwotę 49,7 mln zł. Tymczasem jednostka dominująca dokonała całej korekty w 2017 r., co spowodowało, że wynik finansowy całej grupy kapitałowej został zawyżony o sumę odpisów a zatem o kwotę 63,5 mln zł (Ibidem). W ramach audytu śledczego należy ustalić, osoby odpowiedzialne za powstanie tej nieprawidłowości, a także ustalić, czy takie działanie było celowe, czy też wynikało z omyłki księgowej. W tym pierwszym przypadku należy ustalić m.in., czy a jeśli tak to kto z członków zarządu spółki dominującej i dlaczego polecił służbom księgowym dokonanie takiej manipulacji.

Podsumowując podrozdział stwierdzić należy, iż rachunkowość opierająca się na źródłowej prawidłowo i rzetelnie prowadzonej dokumentacji w postaci sprawozdania finansowego określa stan majątkowy i efekty finansowe na dany moment. Na podstawie powszechnych zasad (memoriału, współmierności, ciągłości, ostrożnej wyceny, istotności i kontynuacji) ustala realny i prawidłowy roczny wynik finansowy oznaczający ekonomiczny rezultat działalności. Warunkiem jest ewidencja księgowa oparta na rzetelnych dokumentach odzwierciedlających operacje gospodarcze. Wszelkie uchybienia a także oszustwa powodują, że podstawowe kategorie ekonomiczne takie, jak: zysk, koszt, strata, przychód, amortyzacja, pokazane w niewłaściwy sposób doprowadzają do podejmowania decyzji, których skutki często bywają katastrofalne, aż po spektakularne upadki.

6.1. Audyt spółek Skarbu Państwa i spółek komunalnych. Uwagi końcowe.

W poprzedniej części monografii wskazano na istotny z punktu widzenia audytu śledczego akt prawny, jakim jest ustawa z dnia 16 grudnia 2016 r. o zasadach zarządzania mieniem państwowym (Dz. U. z 2018 r., poz. 1182 ze zm.), której przepisy weszły w życie z dniem 1 stycznia 2017 r. Ustawa ta określa m.in. zasady wykonywania praw z akcji, w tym zakaz zbywania akcji należących do Skarbu Państwa. M.in. ustawodawca w art. 13 enumeratywnie wymienił spółki, których akcji nie można zbyć. Należą do nich na przykład Enea Spółka Akcyjna z siedzibą w Poznaniu, Energa Spółka Akcyjna z siedzibą w Gdańsku, Grupa Azoty Spółka Akcyjna z siedzibą w Tarnowie, Grupa Azoty Zakłady Chemiczne "Police" Spółka Akcyjna z siedzibą w Policach, Grupa Azoty "Puławy" Spółka Akcyjna z siedzibą w Puławach, Grupa LOTOS Spółka Akcyjna z siedzibą w Gdańsku, Jastrzębska Spółka Węglowa Spółka Akcyjna z siedzibą w Jastrzębiu-Zdroju, KGHM Polska Miedź Spółka Akcyjna z siedzibą w Lubinie, PGE Polska Grupa Energetyczna Spółka Akcyjna z siedzibą w Warszawie, Polska Grupa Zbrojeniowa Spółka Akcyjna z siedzibą w Radomiu, Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo Spółka Akcyjna z siedzibą w Warszawie, Polski Holding Obronny Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością z siedzibą w Warszawie, Polski Koncern Naftowy Orlen Spółka Akcyjna z siedzibą w Płocku. Ustawa (art. 14) stanowi również, że akcje należące do Skarbu Państwa w spółce o istotnym znaczeniu dla gospodarki państwa nie mogą być przedmiotem darowizny na rzecz jednostki samorządu terytorialnego lub związku jednostek samorządu terytorialnego.

Przepisy omawianej ustawy obligują audytora śledczego do oceny, czy obowiązane podmioty zarządzają mieniem państwowym zgodnie z zasadami prawidłowej gospodarki, z zachowaniem szczególnej staranności, czy stosują nakazy określone m.in. w art. 13 tej ustawy.

Ustawodawca użył w cyt. wyżej ustawie pojęcie „zarządzania" mieniem. Zarządzanie mieniem należy rozpatrywać poprzez pryzmat funkcji zarządzania, do których należą planowanie, organizowanie, motywowanie oraz kontrolowanie. Pomiędzy ww. funkcjami istnieje związek dobrze opisany w literaturze przedmiotu z zakresu dyscypliny nauk o zarządzaniu (m.in. Goetz 1949; Koontz, O'Donnell 1968; Webber 1985; Stoner, Wankel 1992; Steinmann, Schreyogg 1992; Drucker 1994; Czermiński et al. 2001; Dobrowolski 2008). Na przykład B.E. Goetz trafnie łączy planowanie z kontrolowaniem. Podkreśla, iż planowanie w zarządzaniu stosuje się w celu opracowania powiązanych ze sobą jednolitych i sprecyzowanych programów, natomiast kontrolowanie jest poszukiwaniem możliwości „zmuszenia zdarzeń do zgodności z planem" (Goetz 1949, 229). H. Koontz i C. O'Donnell zauważyli, że kontrolowanie jako funkcja zarządzania to nie tylko sprawdzenie i korygowanie działalności wykonawczej w celu zapewnienia, że zostaną zrealizowane zakładane cele ale również sprawdzenie, czy plany zostały opracowane tak, by zadania zostały osiągnięte (Koontz, O'Donnell 1968, 660). Związek kontrolowania z planowaniem bardzo wyraźnie eksponuje R.A. Webber stwierdzając, że kontrolowanie przez sprzężenie zwrotne nawiązuje do ostatniego etapu procesu planowania, gdy konkretne zadania jednostki, wydziału, czy całej spółki mogą stać się oczekiwanymi efektami, według których kierownictwo będzie oceniać rzeczywiste wyniki. Celem kontrolowania jest umożliwienie kierownictwu realizacji planów. Celem systemu kontrolowania jest pomaganie organizacji w osiąganiu celów, a nie w wyszukiwaniu winnych (Webber 1985, 229, 331). Identyfikacja i analiza poziomu zorganizowania przedsiębiorstwa pozwala na dokonywanie niezbędnych korekt w podziale zadań, uprawnień i odpowiedzialności pomiędzy poszczególne jego składowe. Związek kontrolowania z motywowaniem polega przede wszystkim na diagnozowaniu poziomu sprawności środków oddziaływania mających zapewnić zgodność zachowań ludzi z oczekiwaniami (Czermiński et al. 2001).

Użycie przez ustawodawcę pojęcia „zarządzanie" obliguje audytorów śledczych, zdaniem autorów tej monografii, do prowadzenia audytu w znacznie szerszym zakresie niż tylko analiza poprawności księgowań oraz sporządzania sprawozdań finansowych. Obliguje m.in. do analizy rzetelności planowania, prawidłowości zorganizowania działań tak, aby przysparzać korzyści finansowe z wykorzystania mienia spółek, zarządzania zasobami ludzkimi w taki sposób, aby zapewnić optymalne zatrudnienie, co oznacza także zatrudnienie najlepszych osób na określonych stanowiskach, czy wreszcie zorganizowania systemu kontroli wewnętrznej w taki sposób, aby wspomagał realizację celów spółek, w tym przeciwdziałał występowaniu nieprawidłowości w ich działalności (pytania badacze przedstawiono dotyczące tych zagadnień przedstawiono w poprzedniej części tej monografii).

Prezentacja metodyki audytu śledczego w spółkach Skarbu Państwa lub spółkach komunalnych zachęca do dychotomicznego podziału i określenia, czy forma własności oraz osobowość prawna wpływa na sposób prowadzenia audytu śledczego. Cele audytu śledczego, jakimi są m.in. ochrona majątku publicznego, przeciwdziałanie ale też wykrywanie nieprawidłowości w działalności spółek publicznych są tożsame dla spółek Skarbu Państwa i spółek komunalnych. Metodyka audytu śledczego, jego zasady, funkcje pozostają niezmienne. Odmienny może być natomiast zakres szczegółowych analiz prowadzonych w ramach audytu śledczego. Zakres niektórych analiz w spółce energetycznej będzie odmienny od tego, który będzie realizowany w gminnym przedsiębiorstwie wodociągowo-kanalizacyjnym. Inną są bowiem zadania tych dwóch podmiotów. Zbieżne będą analizy dotyczące prawidłowości zarządzania zasobami ludzkimi, rzetelności planowania zadań, zapewnienia prawidłowego nadzoru nad przebiegiem przedsięwzięć, itp.

Ustawa z dnia z dnia 20 grudnia 1996 r. o gospodarce komunalnej (Dz. U. z 2017 r., poz. 827) określa zasady i formy gospodarki komunalnej jednostek samorządu terytorialnego, polegające na wykonywaniu przez te jednostki zadań własnych, w celu zaspokojenia zbiorowych potrzeb wspólnoty samorządowej. Stanowi, że gospodarka komunalna obejmuje w szczególności zadania o charakterze użyteczności publicznej, których celem jest bieżące i nieprzerwane zaspokajanie zbiorowych potrzeb ludności w drodze świadczenia usług powszechnie dostępnych. Ustawodawca dopuszcza prowadzenie gospodarki komunalna przez jednostki samorządu terytorialnego w szczególności w formach samorządowego zakładu budżetowego lub spółek prawa handlowego. Niniejsza monografia odnosi się do spółek prawa handlowego. Pominięto zatem sposób badania funkcjonowania samorządowych zakładów budżetowych, których działalność regulują przepisy ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. z 2017 r., poz. 2077 ze zm.).

Działalność wykraczająca poza zadania o charakterze użyteczności publicznej nie może być prowadzona w formie samorządowego zakładu budżetowego. Jednostki samorządu terytorialnego mogą tworzyć spółki z ograniczoną odpowiedzialnością lub spółki akcyjne, a także mogą przystępować do takich spółek. Jednostki samorządu terytorialnego mogą także tworzyć spółki komandytowe lub komandytowo-akcyjne, o których mowa w art. 14 ust. 1 ustawy z dnia 19 grudnia 2008 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (Dz. U. z 2017 r., poz. 1834). Art. 10 przywołanej wyżej ustawy o gospodarce komunalnej enumeratywnie wymienia okoliczności, w których gmina poza sferą użyteczności publicznej może tworzyć spółki prawa handlowego i przystępować do nich. Jest to możliwe jeżeli łącznie zostaną spełnione następujące warunki: 1) istnieją niezaspokojone potrzeby wspólnoty samorządowej na rynku lokalnym; 2) występujące w gminie bezrobocie w znacznym stopniu wpływa ujemnie na poziom życia wspólnoty samorządowej, a zastosowanie innych działań i wynikających z obowiązujących przepisów środków prawnych nie doprowadziło do aktywizacji gospodarczej, a w szczególności do znacznego ożywienia rynku lokalnego lub trwałego ograniczenia bezrobocia.

Poza sferą użyteczności publicznej gmina może tworzyć spółki prawa handlowego i przystępować do nich również wówczas, jeżeli zbycie składnika mienia komunalnego mogącego stanowić wkład niepieniężny gminy do spółki albo też rozporządzenie nim w inny sposób spowoduje dla gminy poważną stratę majątkową. Ograniczenia dotyczące tworzenia spółek prawa handlowego i przystępowania przez gminę do nich, o których mowa w art. 10 ust. 1 i 2 ustawy o gospodarce komunalnej, nie mają zastosowania do posiadania przez gminę akcji lub udziałów spółek zajmujących się czynnościami bankowymi, ubezpieczeniowymi oraz działalnością doradczą, promocyjną, edukacyjną i wydawniczą na rzecz samorządu terytorialnego, a także innych spółek ważnych dla rozwoju gminy, w tym klubów sportowych działających w formie spółki kapitałowej. Poza sferą użyteczności publicznej województwo może tworzyć spółki prawa handlowego na zasadach i w formach określonych w ustawie z dnia 5 czerwca o samorządzie województwa (Dz. U. z 2018 r., poz. 913 ze zm.). Powiat nie może tworzyć spółek prawa handlowego poza sferą użyteczności publicznej.

Odnotować należy, że uprawnienie wynikające z przepisów art. 9 i art. 10 ustawy o gospodarce komunalnej nie może być interpretowane w oderwaniu od istoty gospodarki komunalnej prowadzonej przez jednostki samorządu terytorialnego. Gospodarka komunalna gminy polega na zaspokojeniu zbiorowych potrzeb mieszkańców gminy zamieszkującej jej terytorium. Przystąpienie gminy do spółki, której celem jest realizowanie zadań własnych należących do na przykład dziewięciu innych jeszcze gmin, budzi istotne zastrzeżenia, gdyż łączyłoby się z przekroczeniem przyznanych jej prawem zadań ograniczonych do zaspokajania potrzeb mieszkańców z terytorium danej gminy[70].

[70] NSA, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych, *IV SA/Gl 503/14 - Wyrok WSA w Gliwicach*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/E9B5C928F1 [dostęp: 30.08.2018].

W ramach audytu śledczego spółek komunalnych należy m.in. ustalić, czy jednostki samorządu terytorialnego legalnie prowadzą działalność w formie spółek prawa handlowego poza sferą użyteczności publicznej. Ponadto z punktu widzenia prawidłowości funkcjonowania spółek, a w szczególności prawidłowości ochrony majątku publicznego istotną kwestią jest legalność wnoszenia wkładów, obejmowania udziałów i akcji, jak też zbywania akcji i udziałów.

W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy do wnoszenia wkładów oraz obejmowania udziałów i akcji w przypadku spółek komunalnych stosowano przepisy Kodeksu spółek handlowych oraz przepisy Kodeksu cywilnego, z zastrzeżeniem przepisów ustaw: o samorządzie gminnym, o samorządzie powiatowym, o samorządzie województwa oraz o komercjalizacji i niektórych uprawnieniach pracowników. Ponadto należy ustalić, czy w przypadku zbywania akcji i udziałów spółkach z ograniczoną odpowiedzialnością, spółkach akcyjnych, spółkach komandytowych lub komandytowo-akcyjnych, o których mowa w art. 14 ust. 1 ustawy z dnia 19 grudnia 2008 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym, zastosowano odpowiednio przepisy art. 11-16 cyt. wcześniej ustawy z dnia 16 grudnia 2016 r. o zasadach zarządzania mieniem państwowym.

Należy ustalić, kto w przypadku spółek: z ograniczoną odpowiedzialnością, akcyjnych, jak też spółek komandytowych lub komandytowo-akcyjnych, o których mowa w art. 14 ust. 1 ustawy z dnia 19 grudnia 2008 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym zbył akcje i udziały. Uprawnienia do zbycia akcji i udziałów w powyższych spółkach mają przewodniczący zarządu jednostki samorządu terytorialnego, a w przypadku gminy wójt (burmistrz, prezydent miasta), przy czym zgodę na zbycie akcji należących do jednostki samorządu terytorialnego wyraża organ stanowiący tej jednostki. W ramach audytu śledczego należy ustalić, czy nie doszło do przekroczenia uprawnień, tj. czy nie doszło do zbycia akcji i udziałów przed uzyskaniem na to zgody organu stanowiącego jednostki samorządu terytorialnego. W przypadku, gdy zbycie i zgoda organu stanowiącego nastąpiła w tym samym dniu należy ustalić godzinę dokonania transakcji zbycia i godzinę podjęcia uchwały przez organ stanowiący JST.

Na zakończenie tej części monografii należy odnieść się do kwestii odpowiedzialności audytorów śledczych w zakresie wykrycia sprawcy lub sprawców nieprawidłowości. Obowiązek ustalenia osoby odpowiedzialnej za powstanie nieprawidłowości, ustalenia przyczyn i skutków zaistnienia nieprawidłowości w działalności audytowanego podmiotu wynika z uniwersalnych zasad audytu przedstawionych w pierwszej części tej monografii. Ustalenia audytu dokonywane są na podstawie dowodów, którymi jak podano wcześniej są w szczególności dokumenty, zabezpieczone rzeczy, wyniki oględzin, opinie biegłych oraz pisemne wyjaśnienia lub oświadczenia, a jeśli audytor śledczy posiada uprawnienia od przesłuchania osób w charakterze świadków, także zeznania świadków. Może jednakże zaistnieć sytuacja, gdy sprawca konkretnego czynu nie będzie zidentyfikowany. Przykładowo, audytor może ujawnić niedobór zapasów w magazynie spółki. Wprawdzie nie ustalił kto dokonał kradzieży materiałów, gdyż magazyn nie był objęty monitoringiem kamer przemysłowych, ale powinien ustalić kto był odpowiedzialny za zapewnienie prawidłowej gospodarki magazynowej, za zapewnienie bezpieczeństwa mienia. Dlaczego funkcjonowanie magazynu nie było monitorowane, itp.

W poprzedniej części monografii przedstawiono również sposób oceny przez audytorów śledczych działań członków kierownictwa spółek w przypadku ujawnienia przez audytorów lub inne służby spółek osób odpowiedzialnych za powstanie nieprawidłowości. Zaniechanie przez członków kierownictwa spółek działań wobec takich osób jest symptomem nieprawidłowości w ich funkcjonowaniu. Nie zawsze działania osób odpowiedzialnych za powstanie nieprawidłowości muszą być czynami zabronionymi, których definicję określają przepisy kodeksu karnego. Brak jednoznacznych dowodów na popełnienie przestępstw w działalności spółek Skarbu Państwa lub spółek komunalnych nie wyklucza odpowiedzialności dyscyplinarnej sprawców nieprawidłowości. Orzekanie w tej sprawie nie jest zadaniem audytorów śledczych. Ich obowiązkiem jest

natomiast zgromadzenie materiału dowodowego, jak też zabezpieczenie go przed możliwością zagubienia lub zniszczenia. Forma zabezpieczenia dokumentów i innych dowodów zależy od dokonanej przez audytora oceny ryzyka utraty dowodów a także uprawnień wynikających z przepisów prawa. Przykładowo kontrolerzy NIK, którzy realizują czynności kontrolne o znamionach audytu śledczego posiadają ustawowe uprawnienia do zabezpieczenia materiałów dowodowych przez: 1) oddanie na przechowanie kierownikowi lub innemu pracownikowi jednostki kontrolowanej za pokwitowaniem; 2 przechowanie w jednostce kontrolowanej w oddzielnym, zamkniętym i opieczętowanym pomieszczeniu; 3) zabranie z jednostki kontrolowanej za pokwitowaniem.

Ustalenia audytu śledczego powinny być udokumentowane w aktach audytu śledczego. W aktach tych, w zależności od przyjętych rozwiązań prawnych regulujących działalność audytorów śledczych mogą znajdować się różne materiały dowodowe. Do podstawowych należą: dokument upoważniający do przeprowadzenia audytu, protokoły z przeprowadzonych czynności dowodowych (oględziny, przyjęcie ustnych wyjaśnień lub oświadczeń, a jeśli audytor posiada uprawnienia do przesłuchania świadków protokół z tej czynności), notatki z czynności analitycznych oraz inne materiały dowodowe).

Niewątpliwie do uprawnień audytora śledczego należy przygotowanie informacji dla odpowiednich organów powołanych do ścigania przestępstw lub wykroczeń w przypadku uzasadnionego podejrzenia popełnienia przestępstwa lub wykroczenia. W przypadku, gdy audyt śledczy wykonuje przedstawiciel organu państwa, zobowiązany jest do postępowania zgodnie z przepisami prawa normującymi działalność tego organu. W przypadku, gdy czynności audytowe wykonują służby spółki o ustaleniach audytu powiadamiają osoby wskazane z regulaminie organizacyjnym przedsiębiorstwa spółki i postępującą zgodnie z obowiązującą procedurą. Jeśli nie określono takiego sposobu postępowania w dokumentach wewnętrznych spółki lub w przypadku, gdy zachodzi uzasadnione podejrzenie, iż sprawcą czynu zabronionego był członek zarządu spółki zależnej audytor śledczy zawiadamia o powyższym radę nadzorczą tej spółki oraz zarząd spółki dominującej. W przypadku, gdy sprawcą był członek zarządu spółki dominującej radę nadzorczą tej spółki, a jeśli zachodzi uzasadnione podejrzenie, że rada nadzorcza nie podejmie żadnych działań, zawiadamia o tym właściciela spółki.

Choć teza o zaniechaniu przez radę nadzorczą spółki działań wyjaśniających w przypadku uzyskania informacji o nieprawidłowościach w działalności zarządu tej spółki wydaje się mało prawdopodobna to nie można jej wykluczyć. Kontrola NIK w jednej ze spółek komunalnych, której ustalenia prezentowano w poprzedniej części tej monografii, ujawniła nieprawidłowości w działalności jej zarządu. W toku kontroli okazało się, że nieprawidłowe działania zarządu spółki mogły być znane jej radzie nadzorczej, a także właścicielowi – JST, którą reprezentował Burmistrz Miasta i Gminy. Dalsze czynności wykazały nieprawidłowości w działalności samego Burmistrza Miasta i Gminy, który został zatrzymany a następnie aresztowany, podobnie jak członek zarządu spółki.

Audytor śledczy musi uwzględnić w swojej działalności różne ryzyka prezentowane w tej monografii, w tym związane z nieprawidłową reakcją zarządu spółki, czy jej rady nadzorczej, a nawet z uczestnictwem w czynach zabronionych organów spółek lub ich służb prawnych. Należy zatem raz jeszcze podkreślić, że podstawowym obowiązkiem audytora oprócz ustalenia stanu faktycznego jest skuteczne zabezpieczenie zebranego w toku audytu materiału dowodowego świadczącego o potencjalnych nieprawidłowościach celem przekazania organom ścigania. Podstawowym obowiązkiem audytora śledczego jest bowiem zapewnienie bezpieczeństwa państwa, ochrony majątku publicznego, nie zaś lojalność wobec określonych osób.

Audytor śledczy bierze pod uwagę, że czyn zabroniony uważa się za popełniony w czasie, w którym sprawca działał lub zaniechał działania, do którego był obowiązany. Czyn zabroniony uważa się za popełniony w miejscu, w którym sprawca działał lub zaniechał działania, do które-

go był obowiązany, albo gdzie skutek stanowiący znamię czynu zabronionego nastąpił lub według zamiaru sprawcy miał nastąpić. Powinien również mieć na względzie, że określenie, czy ustalenia stanu faktycznego wskazują na przestępstwo, a zatem zbrodnię, czy występek nie należy finalnie do audytora śledczego. Warto jednakże odnotować dla celów dydaktycznych tej monografii, że zbrodnią jest czyn zabroniony zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 albo karą surowszą. Występkiem zaś jest czyn zabroniony zagrożony grzywną powyżej 30 stawek dziennych albo powyżej 5000 złotych, karą ograniczenia wolności przekraczającą miesiąc albo karą pozbawienia wolności przekraczającą miesiąc. Zbrodnię można popełnić tylko umyślnie. Występek można popełnić także nieumyślnie, jeżeli ustawa – Kodeks Karny tak stanowi.

Czyn zabroniony popełniony jest umyślnie, jeżeli sprawca ma zamiar jego popełnienia, to jest chce go popełnić albo przewidując możliwość jego popełnienia, na to się godzi. Czyn zabroniony popełniony jest nieumyślnie, jeżeli sprawca nie mając zamiaru jego popełnienia, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia tego czynu przewidywał albo mógł przewidzieć. Sprawca ponosi surowszą odpowiedzialność, którą ustawa uzależnia od określonego następstwa czynu zabronionego, jeżeli następstwo to przewidywał albo mógł przewidzieć.

Problemem jaki może wystąpić podczas czynności audytowych jest ustalenie, kto zalicza się do kategorii pojęciowej „osoby pełniącej funkcje publiczne", o której mowa w Kodeksie Karnym. W orzecznictwie sądowoadministracyjnym wskazuje się, że osoba pełniąca funkcje publiczną lub mająca związek z pełnieniem takiej funkcji to każdy, kto pełni funkcje w organach władzy publicznej lub w strukturach osób prawnych i jednostek organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej, jeśli funkcja ta ma związek z dysponowaniem majątkiem państwowym lub samorządowym albo zarządzaniem sprawami związanymi z wykonywaniem swych zadań przez władze publiczne a także inne podmioty, które tę władzę realizują lub gospodarują mieniem komunalnym lub majątkiem Skarbu Państwa. Funkcję publiczną pełnią osoby, które wykonują powierzone im przez instytucje państwowe lub samorządowe zadania i przez to uzyskują znaczny wpływ na treść decyzji o charakterze ogólnospołecznym (wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 14 listopada 2012 r., sygn. II SA/Gd 545/12). Cechą wyróżniająca osobę pełniącą funkcję publiczną jest, więc posiadanie określonego zakresu uprawnień pozwalających na kształtowanie treści wykonywanych zadań w sferze publicznej. Należy także sięgnąć do wykładni systemowej, posiłkując się definicją zawartą w ustawie Kodeks karny. Zgodnie z art. 115 § 19 k.k. osobą pełniącą funkcję publiczną jest funkcjonariusz publiczny, członek organu samorządowego, osoba zatrudniona w jednostce organizacyjnej dysponującej środkami publicznymi, chyba że wykonuje wyłącznie czynności usługowe, a także inna osoba której uprawnienia i obowiązki w zakresie działalności publicznej są określone lub uznane przez ustawę lub wiążącą Rzeczpospolitą Polską umowę międzynarodową[71].

Audytorzy śledczy mogą w trakcie audytów podjąć czynności w celu ustalenia wiarygodności danych o podmiotach współpracujących ze spółkami Skarbu Państwa lub spółkami komunalnymi. Takie sprawdzenie danych w bazach gospodarczych służy m.in. ustaleniu, czy osoby odpowiedzialne (w różnych jednostkach organizacyjnych spółek) podjęły niezbędne działania w celu skutecznej ochrony majątku publicznego. Jeśli nie sprawdzały prezentowanych poniżej baz gospodarczych to należy ustalić przyczyny zaniechania działań. Wśród baz danych pozwalających na sprawdzenie informacji o podmiotach gospodarczych m.in. po to, aby ustalić, czy nie dochodziło do fikcyjnego zapytania o cenę przy udzielaniu zamówień publicznych należy wymienić: 1) prowadzoną przez Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii bazę CEIDG tj. Centralną

[71] NSA, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych, *I OSK 94/16 - Wyrok NSA*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/6597535024 [dostęp: 30.08.2018].

Ewidencję Informacji o Działalności Gospodarczej[72]. Wśród innych baz danych należy wymienić prowadzony przez Ministerstwo Sprawiedliwości Krajowy Rejestr Sądowy pozwala na wyszukanie podmiotów, w tym dłużników oraz uzyskanie dokumentów finansowych podmiotów wpisanych do tego rejestru[73]. Prowadzona przez Główny Urząd Statystyczny Baza Internetowa Regon pozwala na ustalenie m.in. numeru identyfikacji podatkowej, numeru REGON, formy własności, organu rejestrowego, numeru w rejestrze lub w ewidencji, kodu lub kodów PKD prowadzonej działalności gospodarczej, danych adresowych[74]. Ministerstwo Finansów uruchomiło portal podatkowy, który pozwala na sprawdzenie, czy kontrahent jest czynnym podatnikiem VAT, (wykaz przedstawia tylko stan obecny i aktualny status podatnika VAT). Można również sprawdzić, czy numer identyfikacji podatkowej (NIP) jest poprawny, unieważniony, uchylony, czy też nie istnieje. Ministerstwo Finansów uruchomiło również wykaz podmiotów niezarejestrowanych, wykreślonych lub przywróconych do rejestru jako podatnicy VAT. Wykaz ten zawiera pełne informacje o podmiocie, czyli np. wykreślenie i przywrócenie do rejestru[75]. Ustaleniu numer VAT UE służy wyszukiwarka na stronie Komisji Europejskiej[76]. Pomocne może być także sprawdzenie sprawozdania finansowego firmy w Monitorze Sądowym i Gospodarczym[77]. Cennych informacji dostarczyć może także Rejestr Dłużników Niewypłacalnych prowadzony przez Krajowy Rejestr Sądowy). Do odnalezienia podmiotu w rejestrze dłużników niewypłacalnych konieczna jest znajomość numeru RDN (numer, pod którym dłużnik został wpisany do rejestru). Jeżeli przedsiębiorca posiada dane firmy (NIP, PESEL, nazwa firmy, nazwisko), w oddziale Centralnej Informacji może złożyć wniosek o wydanie zaświadczenia, czy dany podmiot figuruje w rejestrze dłużników niewypłacalnych (w wydanym zaświadczeniu sąd wskazuje wszelkie numery RDN odnoszące się do danego dłużnika)[78]. Biura informacji gospodarczej (BIG) umożliwiają uzyskanie bardziej szczegółowych informacji na temat kontrahenta, dotyczących np. jego kondycji finansowej. Krajowy Rejestr Długów Biuro Informacji Gospodarczej SA obsługuje wszystkie podmioty gospodarcze – od jednoosobowych firm, poprzez małe i średnie przedsiębiorstwa po wielkie korporacje. KRD BIG SA stworzył system wymiany informacji gospodarczych łączący wszystkie gałęzie gospodarki. Z usług Krajowego Rejestru Długów mogą korzystać także osoby fizyczne, gminy i wtórni wierzyciele. Biuro Informacji Gospodarczej InfoMonitor (BIG InfoMonitor) prowadzi Rejestr Dłużników BIG. Umożliwia także dostęp do baz Biura Informacji Kredytowej oraz Związku Banków Polskich. Stanowi platformę wymiany informacji pomiędzy sektorem bankowym i pozostałymi sektorami gospodarki. Gromadzi i dostarcza wiarygodne informacje gospodarcze oraz udostępnia unikalne dane z sektora bankowego o wywiązywaniu się z zobowiązań finansowych. Wspiera procesy windykacyjne. Potwierdza wiarygodność finansową klientów i kontrahentów (Ibidem). KBIG - Krajowe Biuro Informacji Gospodarczej jest częścią międzynarodowej Grupy Deltavista. Współpracuje z biurami z Europy Zachodniej. Informacje o nierzetelnych płatnikach ujawnione w KBIG są udo-

[72] MPiT, *CEIDG*, dostępne na stronie: https://prod.ceidg.gov.pl/CEIDG/CEIDG.Public.UI/Search.aspx [dostęp: 31.08.2018].
[73] Ministerstwo Sprawiedliwości, *Krajowy Rejestr Sądowy*, dostępne na stronie: https://ekrs.ms.gov.pl/ [dostęp: 31.08.2018].
[74] Główny Urząd Statystyczny, *Baza Internetowa REGON*, dostępne dla stronie: https://wyszukiwarkaregon.stat.gov.pl/appBIR/index.aspx [dostęp: 31.08.2018].
[75] Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Biznes.gov.pl, *Jak znaleźć informacje o przedsiębiorcy (jak sprawdzić kontrahenta)?,* dostępne na stronie: https://www.biznes.gov.pl/pl/firma/kontrahenci-i-klienci/chce-nawiazac-wspolprace-z-kontrahentem/wspolpraca-z-kontrahentem-o-czym-powinienes-pamietac/jak-znalezc-dane-przedsiebiorcy-w-rejestrze [dostęp: 31.08.2018]; Ministerstwo Finansów, *Portal Podatkowy,* dostępne na stronie: https://ppuslugi.mf.gov.pl/_/#1 [dostęp: 31.08.2018].
[76] Komisja Europesjka, *Unia Celna i Podatkowa*, dostępne na stronie: http://ec.europa.eu/taxation_customs/vies/?locale=pl& [dostęp: 31.08.2018].
[77] Ministerstwo Sprawiedliwości, *Monitor Sądowy i Gospodarczy*, dostępne na stronie: https://ems.ms.gov.pl/msig/przegladaniemonitorow [dostęp: 31.08.2018].
[78] Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Biznes.gov.pl, *Jak znaleźć informacje o przedsiębiorcy (jak sprawdzić kontrahenta)?*, dostępne na stronie: https://www.biznes.gov.pl/pl/firma/kontrahenci-i-klienci/chce-nawiazac-wspolprace-z-kontrahentem/wspolpraca-z-kontrahentem-o-czym-powinienes-pamietac/jak-znalezc-dane-przedsiebiorcy-w-rejestrze [dostęp: 31.08.2018]

stępnione także na zagranicznych rynkach. Krajowa Informacja Długów Telekomunikacyjnych powstała z myślą o wspieraniu rynku telekomunikacyjnego oraz bezpieczeństwie transakcji (Ibidem). ERIF Biuro Informacji Gospodarczej SA to system wymiany danych o wiarygodności płatniczej przedsiębiorców i konsumentów. System ERIF umożliwia dostęp do bazy informacji gospodarczych i sprawdzanie informacji gospodarczych[79]. Odnotować należy, że pojęcie informacji gospodarczej zostało określone w art. 2 ustawy z dnia 9 kwietnia 2010 r. o udostępnianiu informacji gospodarczych i wymianie danych gospodarczych (Dz. U. z 2018 r., poz. 470 ze zm.), zaś zakres danych do którego biuro informacji gospodarczej jest uprawnione art. 28 ww. ustawy.

Chociaż Biuro Informacji Kredytowej nie jest, jak wspomniane powyżej, biurem informacji gospodarczej, to pełni ważną rolę w celu zwiększenia bezpieczeństwa i ochrony obrotu pieniężnego. Zostało powołane przez banki z inicjatywy Związku Banków Polskich. Głównym zadaniem jest gromadzenie i udostępnianie danych dotyczących historii kredytowej klientów banków oraz SKOK-ów[80].

7. Problematyka pozyskiwania dowodów z wyjaśnień lub zeznań świadków

Jednym z dowodów pozwalających na ustalenie stanu faktycznego w toku audytu śledczego są wyjaśnienia uzyskane od pracowników (zwane tej w tej publikacji także wywiadami) lub zeznania świadków (jeśli audytor śledczy posiada uprawnienia do przesłuchiwania świadków)[81]. Zeznanie nieprawdy lub zatajenie prawdy przez świadka w postępowaniu innym niż sądowe, wypełnia znamię czynności sprawczej przestępstwa określonego w at. 233 § 1 k.k. wtedy, gdy toczy się ono na podstawie ustawy, której przepisy stanowią, że zeznanie świadka służy za dowód w tym postępowaniu, i uprawniają zarazem przyjmującego zeznanie do uprzedzenia świadka o odpowiedzialności karnej za fałszywe zeznanie[82]. Choć niezaprzeczalnie, dzięki wprowadzeniu rozwiązań przewidujących odpowiedzialność karną za zeznanie nieprawdy lub zatajenie prawdy
w zeznaniu mającym służyć za dowód w postępowaniu innym niż postępowanie sądowe, zeznania są cennym dowodem, nie ulega wątpliwości, że nadużywanie tego rodzaju dowodu lub stosowanie go w niewłaściwy sposób może przynieść więcej szkód niż pożytków w audycie śledczym.

Choć pozornie wydaje się, że uzyskanie wyjaśnień lub przesłuchanie świadka jest czynnością nieskomplikowaną, niewymagającą specjalnego przygotowania w praktyce jest to czynność, która aby przyniosła spodziewane efekty musi być bardzo dobrze przygotowana i przeprowadzona. Jednym z pośrednich celów niniejszego podrozdziału jest zwrócenie uwagi czytelnika na złożoność problematyki związanej z pozyskaniem dowodu z wyjaśnień lub zeznania świadka, wskazanie na błędy jakie można popełnić pozyskując taki dowód.

[79] ERIF Biuro Informacji Gospodarczej SA, dostępne na stronie: https://erif.pl/oferty/ [dostęp: 31.08.2018].
[80] Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Biznes.gov.pl, *Jak znaleźć informacje o przedsiębiorcy (jak sprawdzić kontrahenta)?*, dostępne na stronie: https://www.biznes.gov.pl/pl/firma/kontrahenci-i-klienci/chce-nawiazac-wspolprace-z-kontrahentem/wspolpraca-z-kontrahentem-o-czym-powinienes-pamietac/jak-znalezc-dane-przedsiebiorcy-w-rejestrze [dostęp: 31.08.2018]
[81] Przygotowano na podstawie Z. Dobrowolski (2017a), *Combating Corruption and Other Types of Organizational Pathologies*, Peter Lang GmbH, Frankfurt Am Main.
[82] Sąd Najwyższy, *Baza orzeczeń, postanowienie z dnia 2 lutego 2004 r. 2004 r. V KK 168/03*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/V%20KK%20168-03.pdf [dostęp: 31.08.2018].

7.1. Determinanty błędów w wyjaśnieniach oraz zeznaniach

Na proces formowania się informacji przekazywanych przez osoby udzielające wyjaśnień lub świadków mają wpływ czynniki kształtujące ich percepcję, wynikające z przekonań, jak też zasobu wiedzy. Odnotować należy, że osoby te mogą znajdować się w specyficznej sytuacji, albowiem z jednej strony mają świadomość konsekwencji jakie mogą być związane z poświadczeniem nieprawdy lub zatajeniem prawdy, z drugiej zaś, biorą pod uwagę skutki swoich wypowiedzi. Ponadto sam fakt uczestnictwa w audycie śledczym może onieśmielać osoby udzielające wypowiedzi (Hołyst 1981, 406-407). Powyższe czynniki powinny być wzięte pod uwagę przez audytora śledczego. Powinien on ocenić, czy wskazane czynniki wystąpiły, a jeśli tak to w jakim zakresie mogą spowodować nieświadome nawet przekazanie informacji niezgodnych z rzeczywistym przebiegiem zdarzenia. Warto w tym miejscu zasygnalizować (gdyż dogłębne przedstawienie tej kwestii wykracza poza ramy niniejszego opracowania), że w literaturze przedmiotu wskazuje się na dwie podstawowe metody badania rzetelności zeznań świadków: kazuistyczną i eksperymentalną. Metoda kazuistyczna polega na badaniu rzetelności zeznań poprzez dokonanie ich analizy, a także wszelkich zmian wprowadzonych przez świadka w toku przesłuchania lub w trakcie kolejnych przesłuchań, jak też przez zestawienie treści zeznań z ustalonym stanem faktycznym, przy braku znajomości przebiegu zdarzeń. Istotą metody eksperymentalnej jest możliwość sprawdzenia trafności spostrzeżeń świadka. Uzyskuje się to przez żądanie opisu przedmiotów, przedstawienie faktów, które są także znane osobie przeprowadzającej to badanie lub takich, co do których może nastąpić ich sprawdzenie. Metoda pozwala na wykrycie przypadków umyślnego zeznania nieprawdy albo zatajenia prawdy lub błędów (Hołyst 1981, 402-421; Gruza 2009; Dobrowolski 2017a).

Osoba udzielająca wyjaśnień lub świadek może popełniać błędy, a zatem nieintencjonalnie podawać informacje nie pełni zgodne ze stanem faktycznym. Wśród błędów możemy wyróżnić (Hołyst 1981):

- „błędy opuszczenia", które są wynikiem albo obiektywnych warunków spostrzeżenia, jak na przykład tempo przebiegu zdarzenia lub subiektywnych warunków spostrzeżenia, a zatem wad percepcji zmysłowej, stanu emocjonalnego, cech pamięci, warunków jakie stworzył audytor podczas spotkania z udzielającymi informacji,
- „błędy dodania", polegające na rozszerzeniu zakresu informacji w następstwie nieświadomych konfabulacji powstałych w wyniku chęci wypełnienia luk spostrzeżeniowych w celu logicznego i pełnego podania informacji. To wypełnienie luk nie jest świadomym działaniem osób. Są one przekonane, że przedstawiają rzetelne informacje,
- „przeinaczenie" może być wynikiem przyczyn leżących u podstaw błędów opuszczenia i błędów dodania. Istnieje również sytuacja, w której osoba udzielająca informacji zdaje sobie sprawę z występowania luk i w dobrej wierze stara się je wypełnić.

Audytor śledczy powinien zatem ustalić, jakie fragmenty informacji pozyskanych w drodze wyjaśnień lub przesłuchań nie pochodzą z bezpośredniej percepcji osoby udzielającej informacji. Jest to ważne, gdyż ocena różnych fragmentów (informacji pewnych i wypełnienia luk) wymaga od audytora określonych działań, aby ustalić rzetelnie stan faktyczny. W celu dokonania właściwej oceny informacji udzielanych w trakcie składania wyjaśnień lub zeznań pod kątem ich rzetelności konieczne jest zaznajomienie się ze źródłami błędów, które zniekształcają treść informacji. Wśród nich można wyróżnić: czynniki obiektywne, jak duża odległość, złe oświetlenie itp.; czynniki fizjologiczne, m.in. wzrok; czynniki psychiczne, wśród których można wyróżnić wynikające: 1) z postrzegania świata zewnętrznego; 2) z oddziaływania zewnętrznego na psychikę osoby udzielającej informacji. W pierwszej grupie należy zwrócić uwagę na stany emo-

cjonalne, które mogą stanowić źródło zniekształceń informacji. Omawiając drugą grupę należy zwrócić uwagę na fakt, że przestępstwo jest kategorią zjawisk społecznych, które interesują społeczeństwo. Wytwarza się atmosfera potępienia sprawcy, chęć rozliczenia się z nim. To może mieć wpływ na kształt wyjaśnień lub zeznań a zatem może prowadzić do błędnego przedstawienia istotnych dla sprawy faktów. Efekt halo, a zatem przypisywanie cech o tym samym wydźwięku na podstawie jednej zaobserwowanej, wydawanie sądów zgodnych z aktualnym stanem uczuciowym, błąd korelacji, a zatem dostrzegania celowego związku pomiędzy zdarzeniami, które cechuje tylko przypadkowa zbieżność, czy błąd kontrastu (przypisywanie osobom cech, których osoba udzielająca wyjaśnień lub świadek sam nie posiada) także mogą wpływać na ocenę zdarzenia przez osobę udzielającą wyjaśnień lub świadka. Również sama taktyka przesłuchania lub uzyskiwania wyjaśnień może powodować zniekształcenie informacji uzyskiwanych przez audytora śledczego. Audytor powinien podjąć działania służące zmniejszeniu niebezpieczeństwa sugestii, odróżnić pytania sugerujące od pytań pomocniczych, których celem jest przypomnienie na przykład czasu zdarzenia. Innym źródłem zniekształceń zeznań są próby uzyskania od osoby udzielającej wyjaśnień lub świadka zbyt obszernego szczegółowego materiału, gdy tymczasem nie był on w stanie zapamiętać wszystkich okoliczności. Uporczywe domaganie się szczegółów może go skłaniać do świadomego wypełnienia luk pamięciowych fikcyjnym materiałem, a to ogranicza zakres rzetelności podawanych informacji. Czas, jaki upłynął pomiędzy zdarzeniem a pozyskiwaniem wyjaśnień, przesłuchaniem świadka może również powodować deformację informacji (Hołyst 1981; Gruza 2009).

W przeciwieństwie do błędów, w przypadku wyjaśnień lub zeznań nieszczerych, osoba udzielająca wyjaśnień lub świadek celowo zeznaje nieprawdę lub zataja prawdę. Wśród czynników motywujących do wyjaśnień lub zeznań nieszczerych należy wyróżnić (Ibidem): 1) obawa przed odpowiedzialnością karną; 2) obawa przed kompromitacją moralną – może wystąpić zwłaszcza wtedy, gdy osoba udzielająca wyjaśnień lub świadek jest osobą o nieposzlakowanej dotąd opinii i nie chce ujawnić kontaktów z osobami podejrzanymi o popełnienie przestępstwa; 3) ochrona członków rodziny i znajomych. W tej kategorii mieścić się będzie również tzw. solidarność zawodowa; 4) obawa przed zemstą – na przykład pracownicy spółki obawiają się, że po zakończeniu audytu spotkają ich jakieś sankcje za ujawnienie prawdy o nieprawidłowościach w funkcjonowaniu spółki w której są zatrudnieni; 5) przekupstwo świadków lub osób udzielających wyjaśnień; 6) chęć zemsty – osoba udzielająca wyjaśnień lub świadek może zeznać nieprawdę, aby odegrać się na „znienawidzonym" współpracowniku, kierowniku lub ich rodzinie, osobie, która go w jego subiektywnej ocenie skrzywdziła; 7) chęć zwrócenia na siebie uwagi – osoby nie dysponujące istotnymi informacjami pragną wystąpić w charakterze świadków (Ibidem). Sytuacja, w której osoby udzielające wyjaśnień lub składające zeznania chcą wykorzystać ten fakt do „rozprawienia się" ze znienawidzonym kierownikiem wymaga od audytora śledczego ustalenia, czy nie dochodzi między składającymi wyjaśnienia lub zeznania do tzw. „podziału ról", a zatem udzielania informacji zbieżnych, gdy tymczasem z analizy materiału dowodowego wynika, że osoby udzielające informacji nie uczestniczyły w określonych zdarzeniach. (Ibidem).

W trakcie detekcji zjawisk korupcji, oszustwa lub innych nieprawidłowości w działalności spółek Skarbu Państwa lub spółek komunalnych można natknąć się na zjawisko fałszywego samooskarżenia. W przypadku zmowy, wiadomości o przestępstwie mogą być przekazane w taki sposób, aby proces ustalania stanu faktycznego przebiegał w niewłaściwy sposób. Wiadomości te zostaną potwierdzone przez rzekomego sprawcę. Przyczyny fałszywych samooskarżeń mogą być różne. Można wśród nich wymienić (Hołyst 1981, 424-425): chęć uniknięcia odpowiedzialności karnej za poważniejsze przestępstwo, chęć ochrony innych osób przed odpowiedzialnością, anormalne cechy osobowości. Znajomość przez audytora śledczego różnych postaw motywacyjnych może mu pomóc w ocenie wartości dowodowej wyjaśnień lub zeznań, oraz ograniczyć lub nawet wyeliminować czynniki skłaniające osoby do wyjaśnień lub zeznań nieszczerych.

7.2 Taktyka pozyskiwania informacji przez audytora śledczego

Warunkiem wstępnym realizacji wyjaśnień lub przesłuchania jest, poza ustaleniem celu jaki przyświeca pozyskaniu informacji, dobra znajomość posiadanego już materiału dowodowego, a przede wszystkim opracowanie planu tematycznego wyjaśnień lub przesłuchania. Planowanie działań jest warunkiem sine qua non sprawności działania, na co wskazują prakseolodzy, w tym jeden z ich najwybitniejszych przedstawicieli T. Kotarbiński (Dobrowolski 2008a).

Z perspektywy kilkudziesięcioletnich doświadczeń audytorskich autorów tej monografii uprawnione jest uogólnienie, że do rozpoczęcia pozyskiwania wyjaśnień lub przesłuchania osób w charakterze świadków należy przystąpić z dużym zasobem informacji zawartych m.in. w dokumentacji z oględzin, wynikających z analizy dokumentów, analizy zeznań innych świadków, wyjaśnień składanych przez inne osoby, lub informacji z oświadczeń. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, iż oprócz informacji dotyczących samego zdarzenia wskazane jest posiadanie informacji o osobie, która ma zostać przesłuchana w charakterze świadka lub od której zostaną pozyskane wyjaśnienia. Im szerszy jest zakres takich informacji, tym lepsze będą warunki prawidłowego przesłuchania, pozyskania wyjaśnień (Hołyst 1981; Gruza 2009). Kolejność uzyskiwania informacji od określonych osób także ma znaczenie. Oczywiście w pierwszej kolejności należy uzyskać informacje od osób, które mają istotne i bezpośrednie wiadomości o zdarzeniu. Warto także pamiętać, że pozyskiwanie informacji od osób wymaga umiejętności przede wszystkim słuchania i obserwowania. Pozyskanie informacji następuje w procesie komunikacji interpersonalnej, podczas której pomiędzy audytorem i audytowanym dochodzi do wzajemnego oddziaływania. Podstawą dobrej komunikacji międzyludzkiej jest nastawienie na słuchanie, życzliwość i otwartość. Ma to szczególne znaczenie podczas pierwszego kontaktu z przesłuchiwanym, w wielu bowiem przypadkach o dalszym powodzeniu czynności decyduje pierwsze wrażenie, potęgowanie czy też niwelowanie niedogodności i przykrości wiążących się z uczestnictwem w audycie śledczym (Hołyst 1981; Gruza 2009).

Istotne znaczenie w procesie komunikacji interpersonalnej odgrywa postawa audytora, jego sposób bycia, a także wiedza z zakresu tzw. strategii słuchacza. Wśród cech osobowych, jakimi powinien się odznaczać audytor śledczy należy wymienić wysoki poziom etyczny, kulturę osobistą, opanowanie i obiektywizm. Taka osoba nie może uprzedzać się do ludzi, budować ostatecznych opinii o nich na podstawie tzw. pierwszego wrażenia, kształtowanego ubiorem, sposobem bycia czy informacją o środowisku, z którego audytowany pochodzi. Musi być to osoba świadoma psychologicznych mechanizmów oceniania ludzi. Ważnymi cechami stanowiącymi predyspozycje i kwalifikacje do przeprowadzania audytu są łatwość nawiązywania kontaktu z ludźmi, otwartość i zainteresowanie wykonywaną pracą. Ważne jest opanowanie umiejętności aktywnego słuchania. Sztuka słuchania to podstawowa umiejętność służąca nie tylko tworzeniu związku z drugą osobą, ale także utrzymywania go. Osoby, które nie potrafią słuchać, wpływają negatywnie na innych, nikt bowiem nie lubi rozmawiać, gdy nie czuje się słuchany. Audytowany musi być zatem przeświadczony, że rozmawia z osobą poświęcającą mu całą swoją uwagę, robiącą to z zaangażowaniem i sumiennością (Ibidem).

W celu maksymalizacji efektu związanego z pozyskaniem wyjaśnień lub zeznań od świadków audytor śledczy powinien unikać następujących kwestii. Po pierwsze, objawów znudzenia, zniecierpliwienia, znużenia, oceniania wypowiedzi przed jej zakończeniem. Poważnym błędem jest spoglądanie na zegarek i popędzanie rozmówcy. Znaną autorowi opracowania sytuację, gdy osoba zajmująca się polityką antymobbingową w renomowanej organizacji publicznej wielokrotnie przerywała wypowiedź osoby udzielającej wyjaśnień argumentując, że jest już późno i musi dojechać do domu, a tak naprawdę mając już wyrobione zdanie o sytuacji zanim uzyskała wyjaśnienia jednej ze stron należy uznać za skrajnie patologiczną.

Większość ludzi mówi za wolno, jak na możliwości percepcyjne mózgu. Osoba słuchająca nudzi się, staje się nieuważna, jej myśli zaczynają oddalać się od rzeczywistości, myśli o czymś innym, podczas gdy w tym czasie audytowany mówi o czymś bardzo istotnym dla sprawy. Rozproszona uwaga słuchającego nie wychwyci ważnej informacji, która może być przekazana tylko raz. Aby uniknąć tego efektu, należy wspomagać koncentrację na przykład przez wyprzedzanie w myśli słów mówiącego, zastanawianie się nad tym, dokąd audytowany zmierza, starać się łączyć już uzyskane informacje z tym, co mówione jest aktualnie (Ibidem). Po drugie, należy słuchać aktywnie poprzez parafrazowanie, powtarzanie swoimi słowami tego, co jak się wydaje, ktoś powiedział. To z kolei wymaga skupienia, zapobiega nieporozumieniom i pomaga zapamiętać, o czym była mowa. Aktywne słuchanie to także precyzowanie, dopytywanie aż do uzyskania pełniejszego obrazu zdarzenia. Pomaga ono zaostrzyć uwagę, tak żeby słyszeć coś więcej niż tylko ogólniki. Dopytując, pozwala się na stworzenie u rozmówcy przeświadczenia, że to, co mówi faktycznie interesuje słuchacza. Jest ważne i ciekawe. Elementem aktywnego słuchania jest także przekazywanie informacji zwrotnej, bez osądzania wypowiedzi. Informacja zwrotna spełni swoje zadanie, gdy jest natychmiastowa, szczera i wspierająca, czyli da szansę na ewentualną poprawę błędnych interpretacji i wyjaśnienie nieporozumień. Aktywne słuchanie powinno być wsparte utrzymywaniem kontaktu wzrokowego z rozmówcą, lekkim nachyleniem się do mówiącego, wspieraniem jego wypowiedzi poprzez kiwanie głową, gesty, ruch ciała, wyraz twarzy i ton głosu (Ibidem).

Podczas uzyskiwania wyjaśnień lub przesłuchania powinna się tworzyć swoista mapa zdarzenia, obejmująca opis miejsca i czasu. Słuchający wraz z rozwojem relacji powinien tworzyć w umyśle mapę obejmującą usytuowanie przedmiotów, osób, rekonstruować zachowania uczestników. Słuchanie z nastawieniem na czas i przestrzeń jest dobrym sposobem na oddzielenie prawdy od fałszu, gdyż w kolejnych wyjaśnieniach lub przesłuchaniach trudno jest mówić nieprawdę właśnie w odniesieniu do czasu i przestrzeni. Pozytywnym nawykiem dobrego słuchacza powinno być zrozumienie emocji i postaw rozmówcy (Ibidem). Audytora śledczego winien cechować krytycyzm w ocenie zgromadzonego materiału dowodowego. Nie powinien zatem dawać wiary wszystkim informacjom, które pozyskał. Bezkrytyczne przyjmowanie informacji ze źródeł osobowych może prowadzić do wielu ujemnych następstw, w tym do zatarcia śladów przestępczej działalności (Hołyst 1981).

Uważne słuchanie audytowanego (świadka lub osoby udzielającej wyjaśnień) może być utrudnione. Na przykład z uwagi na skłonność audytora do porównywania audytowanego z innymi osobami, czy skłonność do domyślania się, a zatem koncentrowaniu się na podtekstach, a nie zwracaniu uwagi na słowa. Innymi słowy skupianiu uwagi na zgadywaniu co rozmówca „naprawdę" czuje, czy myśli. Innym błędem jest słuchanie wybiórcze, a zatem unikanie przyjmowania do wiadomości określonych wypowiedzi, a także słuchanie sprowadzone wyłącznie do momentu uzyskania określonej informacji. Reszta przekazu zostaje niezauważona, choć może zawierać niezwykle istotne treści. Negatywne skutki dla słuchania ma także skłonność do osądu jakiegoś stwierdzenia, która powoduje, że przestaje się słuchać, reagując jedynie odruchowo. Dobry słuchacz osądza po wysłuchaniu i ocenieniu treści wypowiedzi, a nie w jej trakcie. Jako nieprawidłowe należy uznać przerywanie rozmówcy i rozpoczęcie swojej opowieści zamiast słuchania, udzielania rad, sugerowanie, żeby ktoś zrobił coś tak, jak mu się radzi, traktowanie audytowanego przedmiotowo. Za nieprawidłowe należy także uznać sprzeciwianie się, spieranie, a nawet kłócenie z rozmówcą. Zamiast słuchać, wyszukuje się wypowiedzi, z którymi można polemizować, przyjmując przy tym niewzruszoną postawę osoby pewnej siebie, o określonych priorytetach, wynikających z pełnionej funkcji – audytora śledczego zmierzającego do wykrycia przestępstwa. Nie należy także przekonywać rozmówcy o własnych racjach, gdyż taka postawa oznacza, że jest się gotowym nawet do przeinaczania faktów, by postawić na swoim (Hołyst 1981; Gruza 2009).

Zanim przystąpi się do uzyskania informacji ze źródeł osobowych warto uświadomić sobie, jakim jest się słuchaczem, czy w słuchaniu innych przeszkadzają bariery i jak można je pokonać. Wśród cech dobrego słuchacza wymienia się (Hołyst 1981; Gruza 2009):

- motywację do słuchania, czyli przekonanie, że od innej osoby można dowiedzieć się czegoś istotnego,
- obiektywizm, przejawiający się w szanowaniu sposobu myślenia rozmówcy, nawet wtedy, gdy jest on odmienny,
- cierpliwość,
- wnikliwość słuchania, czyli dążenie do zrozumienia sensu wypowiedzi i jej intencji, a nie wyłapywania pojedynczych słów, wyrwanych z kontekstu, które następnie są błędnie interpretowane,
- dokładność, polegającą na oddzieleniu własnych interpretacji od tego, co rozmówca rzeczywiście w niej przekazał,
- otwartość, tzn. umożliwienie rozmówcy przedstawienia swoich racji, bez przerywania mu,
- wrażliwość przejawiającą się w wychwytywaniu przejawów emocji w rozmowie,
- wsparcie, czyli okazywanie rozmówcy zainteresowania i aprobaty.

Należy pamiętać, że taktowne zachowanie audytora śledczego wpływa dodatnio na psychikę audytowanego i jest zjawiskiem korzystnym z punktu widzenia taktyki pozyskiwania informacji ze źródeł osobowych. Takie cechy osobowości audytora śledczego, jak:

- zdolności organizacyjne,
- łatwość nawiązywania kontaktów,
- umiejętność pracy zespołowej,
- empatia,
- spostrzegawczość,
- zdolność do koncentracji uwagi,
- podzielność uwagi,
- łatwość zapamiętywania,
- konstruktywna wyobraźnia,
- etyczne zachowanie,

to cechy predysponujące osobę, która powinna zajmować się pozyskiwaniem wyjaśnień lub przesłuchaniem świadków w ramach audytu śledczego. Dobrze, gdy audytor rozumie, jakie procesy przebiegają u audytowanego (Hołyst 1981, 424-425, Gruza 2009).

Przed rozpoczęciem wyjaśnień lub przesłuchania należy zapoznać audytowanego z jego prawami oraz zakresem odpowiedzialności związanej z poświadczeniem nieprawdy lub zatajeniem prawdy. Po dokonaniu czynności formalnych, uzyskaniu danych osobowych audytowanego celowe jest, przed przystąpieniem do właściwego przesłuchania, czy uzyskania wyjaśnień, przeprowadzenie wstępnej rozmowy z audytowanym. Taka rozmowa może zlikwidować jego onieśmielenie sytuacją, w której się znajduje (tzw. „łamanie lodów"), a także pozwolić na ogólną

choćby orientację o typie jego osobowości, co będzie miało wpływ na wybór taktyki przesłuchania lub uzyskania wyjaśnień. Zasadniczą część wyjaśnień lub przesłuchania można sprowadzić do dwóch podstawowych etapów: swobodnej wypowiedzi i szczegółowych pytań. W praktyce można zauważyć także stosowanie systemu mieszanego. Etap swobodnej wypowiedzi umożliwia audytowanemu przedstawienie wszystkich znanych mu faktów związanych z celem przesłuchania. Swobodne zeznanie dostarcza również materiału do formułowania pytań, gdy przesłuchujący nie wie, jakimi informacjami dysponuje audytowany. Należy jednakże pamiętać, że swobodne wyjaśnienie lub zeznanie zawiera materiał o różnej skali wartości. Istotne fakty mogą ginąć w masie nieistotnych szczegółów. W następnym etapie audytor śledczy kieruje przebiegiem wyjaśnień, przesłuchania. W tej części audytor formułuje pytania, które mają na celu uzyskanie określonych informacji. Formułuje również pytania wyjaśniające, których celem jest otrzymanie konkretnych odpowiedzi w przypadkach, gdy pozyskane informacje rodzą trudności interpretacyjne. Pytania kontrolujące mają na celu weryfikację wcześniej udzielonych odpowiedzi (Hołyst 1981, 429-445).

Pytania powinny być formułowane w sposób zrozumiały dla audytowanego. Muszą być dostosowane do zdolności intelektualnych audytowanych. W przeciwnym razie cel wyjaśnień lub przesłuchania może nie zostać osiągnięty. Generalnie pytania można podzielić na (Hołyst 1981; Gruza 2009):

- pytania zamknięte - w których zbiór odpowiedzi jest zdeterminowany, a treść pytania wyznacza schemat odpowiedzi. Pytania te można podzielić na: 1) pytania rozstrzygnięcia (rozpoczynają się od „czy" i wyznaczają dwie możliwe odpowiedzi); 2) pytania prostego dopełnienia (rozpoczynają się od „kto", „co", „kiedy", „gdzie" i ograniczają odpowiedź do spraw zawartych w pytaniu, a samo pytanie wyznacza schemat odpowiedzi),

- pytania otwarte - w których zbiór odpowiedzi nie jest zdeterminowany, pytania te wymagają wyjaśnienia i zapewniają dużą swobodę odpowiedzi. Dzielą się one na: 1) pytania wymagające wyjaśnienia (odpowiadają na pytanie „dlaczego?"); 2) pytania wymagające wyjaśnienia w formie narracji (odpowiadają na pytanie „w jaki sposób?").

Dobrze zadane pytania powinny spełniać funkcje pragmatyczne. Z perspektywy audytu śledczego każdy rodzaj pytań, a zatem, czy to są pytania otwarte, czy zamknięte, czy pytania są uporządkowane według odwróconej piramidy lub piramidy ma istotne znaczenie. Przyjęcie określonej taktyki pozyskania informacji zależy od planu audytora śledczego. W przypadku odwróconej piramidy audytor rozpoczyna uzyskanie wyjaśnień, przesłuchanie świadka od pytań otwartych, a zatem o ogólnym charakterze, a następnie w miarę porządkowania materiału dowodowego przechodzi do pytań zamkniętych. ogólnych, po czym stopniowo przechodzi się do pytań zamkniętych. Z kolei taktyka piramidy zakłada odwrócenie kolejności i rozpoczynanie od pytań zamkniętych, bardzo szczegółowych, a następnie do pytań otwartych. Istnieje także taktyka dwóch piramid lub multiplikowania piramid, a zatem zaczynania od pytań otwartych, a następnie zamkniętych, aby w dalszej kolejności przechodzić do pytań otwartych, itd. Należy pamiętać, że pytania powinny być tak formułowane, aby służyły nie tylko pozyskaniu informacji, ale także służyły koncentrowaniu uwagi audytowanego oraz regulowania tempa interakcji pomiędzy audytorem śledczym a audytowanym (Hołyst 1981; Gruza 2009).

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na problematykę sugerowania przez audytora śledczego odpowiedzi, jakich powinien udzielić audytowany. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że w pytaniach sugerujących odpowiedź (sugestywnych) tkwi niebezpieczeństwo otrzymania nieprawdziwych odpowiedzi. Art. 171 § 4 k.p.k. *expresis verbis* zabrania zadawania takich pytań osobie przesłuchiwanej. Zakaz ten dotyczy wszystkich kategorii świadków, bez względu na ich wiek, cel i przedmiot zeznań. Jest to zrozumiałe, gdyż stopień sugestywności, czyli stopień poddawania się sugestii, jest różny u różnych osób (Hołyst 1981; Gruza 2009).

Destrukcyjny charakter oddziaływania sugestywnego ma nastawienie audytora śledczego, jego przekonanie co do słuszności przyjętej koncepcji wersji zdarzenia i prowadzenia postępowania. Takie nastawienie może modyfikować treść wyjaśnień, czy zeznania. Audytowany może poddawać się czasami nieświadomej tendencji do implementowania mu przekonań audytora śledczego. Nie musi to oznaczać, że audytor wymusza udzielenie określonych odpowiedzi. Może to oznaczać, że audytor pada ofiarą własnego bezkrytycznego przekonania o prawdziwości zaistniałych zdarzeń. Wśród innych czynników o charakterze sugestywnym wymienia się także autorytet określonej osoby, wynikający z jej pozycji społecznej, zawodowej czy z posiadanej wiedzy. Możliwość oddziaływania sugestywnego wzrasta szczególnie wtedy, gdy mamy do czynienia z człowiekiem sympatycznym, miłym, budzącym zaufanie swym wyglądem, sposobem bycia, zachowaniem, a nawet sposobem wypowiadania się. Podobnie przebiega kształtowanie się ocen i sądów pod wpływem cudzych wypowiedzi. Ludzie o ujmującym sposobie bycia lub czymś imponujący wywierają na innych większy wpływ niż ludzie, którzy niczym nie imponują, nie budzą sympatii, są obojętni (Ibidem).

Skłonność do poddawania się sugestii uwarunkowana jest w pewnej mierze sposobem formułowania pytań. Pytania sugestywne to pytania naprowadzające, zawierające informacje mające ułatwić, zasugerować odpowiedź. Przeważnie przyjmują one postać zdań twierdzących przedstawionych w formie pytań. Niezależnie od pytań rzeczywiście podsuwających odpowiedź występują również pewne subtelne różnice w sposobie ich formułowania. Bardziej sugestywnie działają pytania obiektywne i sformułowane negatywnie, mniejszy ładunek sugestii zawierają pytania subiektywne i zawierające formę pozytywną. Tak więc nawet występujące w pytaniach bardzo drobne szczegóły w rodzaju – „czy był tam..." lub „czy widziała pani tam..." - mogą mieścić w sobie nieoczekiwany ładunek sugestii (Ibidem).

Pewne niebezpieczeństwo bardzo sugestywnego oddziaływania niosą ze sobą także pytania bardzo precyzyjne, sugerujące audytowanemu konieczność równie precyzyjnej odpowiedzi. Nawet jeżeli nie jest on dokładnie pewien tego, co zapamiętał, formułowanie pytań bardzo precyzyjnych może wymusić na nim precyzyjną odpowiedź. Tak uzyskanym i zaprotokołowanym informacjom audytowany może w dalszych wyjaśnieniach lub zeznaniach zaprzeczać, ponieważ nie są mocno zakorzenione w prawdziwych wspomnieniach. Zbyt precyzyjnych pytań nie należy zadawać także wtedy, gdy audytowany wskazywał, że pewnych okoliczności nie pamięta dokładnie, wspominał o swojej niepewności i nie była ona jedynie złudzeniem (Ibidem). Odpowiedzi na pytania zawsze zawierają pewne błędy, a ich ilość zależy wprost od stopnia sugestywności zadawanych pytań. I. Hunter stworzył klasyfikację pytań sugerujących, która zawiera sześć rodzajów pytań (Ibidem):

- determinujące (zaczynające się od zaimka lub przysłówka pytajnego, np.: „Jakiego koloru był..."),
- całkowicie rozłączne (stawiające przez wyborem jednej z dwóch ściśle określonych możliwości),
- częściowo rozłączne (dają do wyboru dwie możliwości, ale nie wykluczają trzeciej),
- wyczekujące (zawierają dość silną sugestię przez swoją negatywną konstrukcję, np.: „Czy świadek nie słyszał przypadkiem jak Prezydent Miasta mówił..."),
- implikujące (sugerują coś, czego nie było),
- oraz pytania konsekutywne (kolejne), stosowane dla wzmocnienia sugestii zawartej w pytaniach poprzedzających.

Badania przeprowadzone z wykorzystaniem tej klasyfikacji wykazały, że najmniej niebezpieczne są pytania determinujące, a najbardziej niebezpieczne pytania wyczekujące, które powodują

blisko dwukrotny wzrost odpowiedzi fałszywych w porównaniu z pytaniami determinującymi (Ibidem). Odnotować również należy, że przedmiotem sugestii mogą być zarówno sądy realizujące, jak i klasyfikujące, a więc nie tylko samo zjawisko ale także cechy indentyfikacyjne. Można wyróżnić następujące rodzaje pytań, biorąc pod uwagę ewentualne ich oddziaływanie na treść wyjaśnień lub zeznań (Hołyst 1981):

- pytania, za pomocą których audytowany określa zdarzenie: jak?, gdzie?, który? Są wolne od sugestii,
- pytania, których odpowiedzi wyrażane są za pomocą słów „tak" lub „nie", podsuwają już określoną możliwość odpowiedzi,
- pytania za pomocą dysjunkcji niezupełnej „albo albo", sprowadzają odpowiedź tylko do dwóch możliwości,
- pytania wyczekujące są sugestywne, ponieważ ten kto je zadaje informuje audytowanego o swoim stanowisku i stwarza wrażenie, że oczekuje takiego samego stanowiska od audytowanego,
- pytania, które zawierają jakieś założenie, na przykład prośbę o podanie daty sporządzenia pisma, choć nie wiadomo, czy audytowany w ogóle miał coś wspólnego z przygotowaniem takiego pisma. Tego typu pytania mogą wpłynąć na treść jego odpowiedzi,
- pytania dotyczące różnych właściwości przedmiotów, o których istnieniu audytowany nie wspomniał. Również i ten typ pytań może wpłynąć na treść jego odpowiedzi.

Zadając pytania, należy baczniejszą uwagę zwracać na stosowane słownictwo. Odpowiedni dobór słów może mieć dwojakie znaczenie. Po pierwsze, nie należy używać słów wieloznacznych, niezrozumiałych, nieostrych, cennych, czy pochodzących z urzędowego słownictwa. Określenia takie, które wydają się być w pełni zrozumiałe dla audytora, nie muszą być zrozumiałe dla audytowanego. Unikać należy stwierdzeń typu „często", „rzadko", „czasami", gdyż dla różnych osób mogą oznaczać co innego. Złe lub inne zrozumienie użytego określenia może spowodować istotne błędy w udzielanych odpowiedziach. Przygotowując się do zadawania pytań, pamiętać trzeba o jednej z podstawowych zasad - indywidualizowania czynności, tym samym i pytań. Pytania muszą być dostosowane do poziomu, mentalności i możliwości percepcyjnych każdego świadka. Przesłuchujący musi brać pod uwagę osobowość, charakter i inteligencję świadka, jego wiedzę ogólną, a nawet środowisko, z którego pochodzi (Gruza 2009).

Kolejną zasadą powinno być jedno pytanie - jedna kwestia do wyjaśnienia. Pytania, które kryją w sobie wiele pytań szczegółowych, odnoszących się do kilku problemów, mogą rozpraszać audytowanego, nie pozwalają mu skupić się na odpowiedzi na zasadniczą kwestię. W efekcie audytor śledczy otrzyma informacje ogólne, niepełne, często o znikomej wartości. Dlatego też eliminować należy pytania nieostre, wieloznaczne, dotyczące kilku kwestii, które zmuszają audytowanego do poruszania podczas odpowiedzi wielu wątków. Nie należy zadawać pytań zbędnych, dotyczących spraw nieistotnych z punktu widzenia prowadzonego postępowania, a mających na przykład jedynie zaspokoić ciekawość audytora. Prowadząc przesłuchanie, czy uzyskując informacje w drodze wyjaśnień należy sobie zdawać sprawę z wagi sposobu zadawania pytań i towarzyszących temu zachowań audytora śledczego. Niedopuszczalna jest złośliwość i ironia, używanie określeń ośmieszających, czy obrażających, trywialnych, wulgarnych, niegrzecznych, prowokujących. Audytor śledczy powinien zadawać pytania tonem neutralnym, z zachowaniem spokoju i powagi, bez uszczypliwości, zniecierpliwienia, czy podnoszenia głosu. Jeżeli wymaga tego sytuacja, pytania trzeba powtarzać, przeformułowując je tak, aby były w pełni zrozumiałe dla audytowanego. Gdy audytowany nadal nie rozumie pytania lub rozumie je niewła-

ściwie, w zrozumieniu może pomóc spowolnienie tempa mowy, a jeżeli zabieg ten nie przynosi spodziewanych rezultatów, należy przekształcić pytanie w proste zdania pytające. Jak zauważa F. Arntzen, w przypadku ludzi z wykształceniem podstawowym dłuższe zdania uniemożliwiają świadkom mniej inteligentnym i z niższym wykształceniem zrozumienie postawionego pytania (Ibidem).

Na zakończenie tej części monografii należy wskazać jeszcze na trzy rodzaje pytań, jakie można stosować podczas przesłuchania świadka lub podczas uzyskiwania wyjaśnień. Mianowicie na pytania: uzupełniające, wyjaśniające i kontrolne. Pytania uzupełniające charakteryzują się tym, że odpowiedź na nie w najprostszej postaci „tak" lub „nie" praktycznie pozbawiona jest sensu. Zadając pytanie audytor śledczy oczekuje na opis pominiętego lub opuszczonego fragmentu faktu czy zdarzenia, na podanie nowych informacji, o których nie było mowy w dotychczasowym zeznaniu lub wyjaśnieniu. Pytania te dotyczyć mogą luk w zeznaniu spontanicznym, a także poszerzenia zasygnalizowanego wątku (Ibidem).

Pytania wyjaśniające dotyczą uprzednich wypowiedzi, w których audytowany wyrażał się w sposób niejasny, nieprecyzyjny i ogólnikowy, w założeniu więc odnoszą się do kwestii bardziej szczegółowych. Pytania te zadaje się także wtedy, gdy audytowany stracił wątek wypowiedzi lub ma kłopoty z przypomnieniem sobie pewnych okoliczności. W tej ostatniej sytuacji pytania wyjaśniające mają na celu przypomnienie okoliczności towarzyszących zdarzeniu, zaktywizowanie pamięci, bez sugerowania w treści konkretnego faktu. Pytania kontrolne nie mają na celu uzyskiwania nowych informacji, ale głównie skontrolowanie różnych okoliczności, faktów, możliwości dotyczących audytowanego i jego zeznań, wyjaśnień (Ibidem). Wśród katalogu okoliczności, których mogą dotyczyć pytania kontrolne można wymienić m.in.: pytania o źródła wiadomości objętych relacją, czy choćby pytania dotyczące informacji o dalszych źródłach dowodowych. Pytania kontrolne mogą mieć duże znaczenie dla ustalenia, czy nie zachodzi efekt dezinformacji, a zatem, czy relacja audytowanego oparta jest na własnych spostrzeżeniach, czy też jest przetworzeniem informacji uzyskanych od innych osób, ze słuchu, z plotek i pogłosek (Ibidem).

Audytor śledczy powinien nie tylko interesować się treścią składanych zeznań lub wyjaśnień, ale także zachowaniem audytowanego. Pojawiający się u niego płacz może wskazywać na chęć pokierowania tokiem wyjaśnień lub zeznań w sposób zakładany przez audytowanego. Należy zwrócić także uwagę na niepokój u audytowanego. Chaotyczny sposób wypowiedzi może wskazywać na wzburzenie emocjonalne. Kolejną kwestią jaką audytor śledczy powinien rozważyć jest, jaki sposób przesłuchania lub uzyskania wyjaśnień należy zastosować w odniesieniu do audytowanego. Wyróżnia się następujące sposoby przesłuchania (Hołyst 1981), co można odnieść także do pozyskania wyjaśnień:

- ujawnianie dowodów,
- wykorzystanie sprzeczności w zeznaniach, wyjaśnieniach,
- wykorzystanie informacji o osobie składającej zeznanie, wyjaśniającej,
- odtworzenie przebiegu zdarzenia.

Kolejność ujawniania dowodów powinna być proporcjonalna do stopnia ich mocy dowodowej. Stopniowe ujawnianie dowodów ma duży wpływ na psychikę osoby składającej zeznanie, udzielającej wyjaśnień. Może być ona bowiem przekonana, że audytor śledczy dysponuje obszernym materiałem dowodowym. Można wyróżnić dwa sposoby ujawniania dowodów: kumulatywne ujawnienie, gdy już na samym początku przesłuchania ujawnia się dowody. Stosuje się to wówczas, gdy z wypowiedzi osoby wynika, że ewidentnie kłamie lub, selektywne ujawnienie dowodów, która polega na sporządzeniu protokołu ze spontanicznych wypowiedzi audytowanego a następnie ujawnieniu części dowodów wskazujących na jego kłamstwo (Ibidem). Jeśli audytor

jest pewien, że osoba przesłuchiwana kłamie, powinien pozwolić jej na szerokie wypowiedzi. Osoba, która kłamie nie pamięta na ogół dobrze tego wszystkiego co powiedziała. Zadaniem audytora jest ujawnienie sprzeczności i nieścisłości w powiązaniu z poszczególnymi faktami. Oczywiście, aby zastosować takie podejście należy dokładnie zapoznać się z przebiegiem zdarzenia. Pozwoli to na wykazanie sprzeczności w wypowiedziach audytowanego (Ibidem).

Umiejętne wykorzystanie informacji o audytowanym, a zatem znajomość pewnych szczegółów z przebiegu jego kariery zawodowej, może spowodować u takiej osoby przekonanie, iż audytor śledczy zna równie dobrze okoliczności i przebieg zdarzenia. Tak, jak omówione wyżej podejście, tak i rekonstrukcja przebiegu zdarzenia jest obarczona pewnym ryzykiem. Mianowicie, przy ubogiej wiedzy audytora śledczego o zdarzeniu, osoba składająca zeznania lub udzielająca wyjaśnień może się zorientować, iż zgromadzony dotychczas materiał dowodowy jest niepełny, czy wręcz znikomy. Jedynie trafny opis zdarzenia może wywołać u składającego zeznanie lub udzielającego wyjaśnienie chęć ujawnienia prawdy. Warto również pamiętać, iż nie należy spieszyć się z pozyskaniem zeznania, wyjaśnienia. Przeciwnie należy stworzyć audytowanemu możliwość swobodnego wypowiedzenia się (Ibidem).

Utrwalenie treści zeznań lub wyjaśnień następuje w formie spisania protokołu przesłuchania lub protokołu przyjęcia ustnych wyjaśnień. Sporządzenie przez zadającego pytania protokołu nie jest korzystne z punktu widzenia taktyki pozyskiwania informacji, gdyż rozprasza jego uwagę. Musi on jednocześnie myśleć o treści pytań, analizować odpowiedzi, a także równocześnie zapisywać treść udzielonych odpowiedzi. Dlatego też lepszym rozwiązaniem jest udział drugiego audytora śledczego, którego zadaniem jest protokołowanie przebiegu przesłuchania lub udzielania ustnych wyjaśnień. Zasadniczą formą powinno być protokołowanie każdej wypowiedzi, zdanie po zdaniu. Może jednakże wystąpić sytuacja, gdy będą protokołowane większe części, które stanowią logiczną całość. Gdy chodzi o charakterystyczną odpowiedź na pytanie, wskazane jest dosłowne przytoczenie zarówno pytania jak i odpowiedzi. Niewątpliwie protokół powinien być sporządzony zrozumiale. Błędem jest korygowane języka osoby przesłuchiwanej. W protokole spisanym prawidłowo powinny być utrwalone pewne zwroty z mowy potocznej (Hołyst 1981, 445-449). Protokół powinien wiernie odzwierciedlać nie tylko udzielane odpowiedzi, ale także zadawane pytania, gdyż, odpowiedź jest wytworem pytania i często dopiero odpowiedź wraz z zaprotokołowanym pytaniem tworzą zrozumiałą całość. Odnotowane winny być pytania, na które nie uzyskano odpowiedzi, uzyskano odpowiedź wymijającą, niepełną, a także pytania kontrolne oraz pytania uchylone (Gruza 2009).

W ocenie wartości dowodowej zeznań, czy wyjaśnień bierze się pod uwagę przede wszystkim ich logiczną zgodność. Wszelkie nie wyjaśnione sprzeczności występujące w zeznaniach świadka, czy udzielającego wyjaśnień obniżają tą wartość. Audytor śledczy powinien zwrócić uwagę na fragmenty zeznań świadków, wyjaśnień tych osób, którzy wyjątkowo dokładnie pamiętają szczegóły obciążające potencjalnego sprawcę, a zapominają o innych faktach, które miały miejsce w tym samym czasie. Ocenie należy poddać te zeznania, w których potencjalni sprawcy powołują się na okoliczności wyłączające ich odpowiedzialność. Należy zatem zadać pytania, które pozwolą na sprawdzenie prawdziwości wersji podawanej przez taką osobę. Należy pamiętać, iż osoba dokonująca czynu zabronionego może jeszcze przed jego popełnieniem podjąć pewne działania, na przykład pozyskać osoby, które będą informowały o zdarzeniu tak samo, jak potencjalny sprawca, lub pozyskać inne dowody na poparcie argumentów braku uczestniczenia w określonym zdarzeniu. Wątpliwości powinna budzić sytuacja, w której kilka osób identycznie opisuje działanie potencjalnego sprawcy. Może ona być rezultatem wcześniejszego uzgodnienia. Warto również pamiętać, iż sprawca może próbować dowieść, iż nie uczestniczył w zdarzeniu posługując się oryginałami dokumentów. Nawet oryginalne dokumenty (w sensie formalnym) mogą potwierdzać jakieś nieprawdziwe dane, na przykład mylne daty, niewłaściwe nazwiska, nazwy miejscowości (Hołyst 1981, 445-449).

W literaturze przedmiotu wymienia się kilka technik ustalania, czy świadek mówi prawdę. I tak, m.in. technika reprodukcji polega na opracowaniu dokładnego opisu zdarzenia zawierającego jednakże wiele szczegółów celowo zmienionych. Opis takiego zdarzenia czyta się przesłuchiwanemu. Po pewnym czasie prosi się go o powtórzenie podanego opisu. Jeśli przesłuchiwany poda w miejsce nieprawdziwych informacji dane prawdziwe, to można założyć, że prawdopodobnie zna przebieg zdarzenia. Istnieje również technika swobodnego kojarzenia, która opiera się na założeniu, że istnieje związek asocjacyjny, który występuje w silnie zabarwionych uczuciowo przeżyciach (wykorzystanie poligrafu) (Ibidem). Z uwagi na charakter niniejszego opracowania nie przedstawiono szerzej wspomnianych wyżej technik odsyłając zainteresowanych do literatury fachowej poświęconej kryminalistyce.

8. Wiarygodność dokumentów

Pojęcie dokumentu należy rozpatrywać w wielu aspektach. W ujęciu nominalnym wyraz dokument pochodzi od łacińskiego słowa *documentum*, co oznacza wskazówkę, dowód, świadectwo, przepis (Sondel 1997, 306; Dobrowolski 2008a). Pojęcie dokumentu utożsamiane jest z decyzją administracyjną, protokołem kontroli, protokołem przyjęcia wyjaśnień, protokołem z zeznań świadka, operatem szacunkowym, umową, książką opisującą zdarzenia. Pojęcie dokumentu w kodeksie cywilnym nie zostało zdefiniowane. Istnieje dowolność formy dokonywania czynności prawnych, choć w niektórych przypadkach swoboda ta jest wyłączona, co wymaga dokonania czynności prawnych w formie szczególnej, czyli utrwalenia w postaci dokumentu. Szczególnie uprzywilejowany charakter ma forma notarialna dokumentu. Niewątpliwie utrwalenie czynności prawnej w określonej formie szczególnej chroni strony czynności prawnych, jak też służy jawności tych czynności względem osób trzecich (Schneider 2007, 14; Pietrzykowski 1997, 203).

Również w kodeksie postępowania cywilnego nie zdefiniowano terminu dokument. Zdefiniowano natomiast pojęcie dokumentu urzędowego i prywatnego. W myśl art. 244 § 1 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2018 r., poz. 155 ze zm.) dokumenty urzędowe, sporządzone w przepisanej formie przez powołane do tego organy władzy publicznej i inne organy państwowe w zakresie ich działania, stanowią dowód tego, co zostało w nich urzędowo zaświadczone. Przepis ten stosuje się odpowiednio do dokumentów urzędowych sporządzonych przez organizacje zawodowe, samorządowe, spółdzielcze i inne organizacje społeczne w zakresie zleconych im przez ustawę spraw z dziedziny administracji publicznej. Z kolei w myśl art. 245 k.p.c. dokument prywatny stanowi dowód tego, że osoba, która go podpisała, złożyła oświadczenie zawarte w dokumencie.

Dokument pełni istotną rolę w postępowaniu administracyjnym. W myśl art. 75 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2017 r., poz. 1257 ze zm.) jako dowód należy dopuścić wszystko, co może przyczynić się do wyjaśnienia sprawy, a nie jest sprzeczne z prawem. W szczególności dowodem mogą być dokumenty, zeznania świadków, opinie biegłych oraz oględziny. W myśl art. 76 tejże ustawy, dokumenty urzędowe sporządzone w przepisanej formie przez powołane do tego organy państwowe w ich zakresie działania stanowią dowód tego, co zostało w nich urzędowo stwierdzone.

Nie mogą to być jednak informacje, których wykorzystanie byłoby niezgodne z prawem. Owa sprzeczność w sensie materialnym oznacza posłużenie się jako środkiem dowodowym informacją, której treść objęta jest prawnym zakazem rozpowszechniania. W sensie proceduralnym owa sprzeczność to posłużenie się jako środkiem dowodowym informacją uzyskaną od osoby, która nie może być świadkiem. Do grupy procesowych środków dowodowych sprzecznych z prawem można także zaliczyć zeznania świadków, czy ustne wyjaśnienia pozyskane od osób, w stosunku

do których wywierano presję psychiczną. W znaczeniu materialnym sprzeczny z prawem będzie dowód z nieaktualnych lub nieobowiązujących baz danych lub fałszywy dokument. Dodać należy, że pojęcie dokumentu można rozpatrywać w dwóch znaczeniach. Po pierwsze, dokument jako przedmiot jest źródłem dowodu. Do drugie, treść dokumentu jest środkiem dowodowym. W sensie prawa karnego procesowego na dokument składają się cztery elementy treść dokumentu, jego strona graficzna, podłoże dokumentu oraz autor dokumentu (Schneider 2007, 15-17).

Pojęcie dokumentu występuje również w innych aktach normatywnych. I tak na przykład w myśl art. 53 § 20 ustawy z dnia z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy (Dz. U. z 2017 r., poz. 2226 ze zm.) dokument jest to każdy przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne. Szczególną kategorię dokumentów stanowią papiery wartościowe. Warto na marginesie odnotować, iż przywołany art. 53 Kodeksu karnego skarbowego w § 21 definiuje pojęcie ksiąg. Są nimi: 1) księgi rachunkowe; 2) podatkowa księga przychodów i rozchodów; 3) ewidencja; 4) rejestr; 5) inne podobne urządzenia ewidencyjne, do których prowadzenia zobowiązuje ustawa, a w szczególności zapisy kasy rejestrującej. Księga jest nierzetelna, gdy jest prowadzona niezgodnie ze stanem rzeczywistym (art. 53 § 22 ww. ustawy), zaś księga wadliwa to księga prowadzona niezgodnie z przepisem prawa (art. 53 § 23 ww. ustawy).

Według art. 90 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (Dz. U. z 2017 r., poz. 1876 ze zm.) bankowy papier wartościowy służy gromadzeniu przez banki środków pieniężnych w złotych lub w innej walucie wymienialnej i zawiera w nazwie wyrazy "bankowy papier wartościowy", a jego treść obejmuje: wartość nominalną; zobowiązanie banku; oznaczenie posiadacza papieru wartościowego, jeżeli jest to papier imienny, lub adnotację, że jest to papier wartościowy na okaziciela; zasady przenoszenia praw wynikających z papieru wartościowego; numer papieru wartościowego i datę emisji; podpisy osób upoważnionych do składania oświadczeń w zakresie praw i obowiązków majątkowych banku.

Ze względu na treść można wyróżnić dokumenty: konstytutywne, określane również jako dyspozytywne, rozporządzające, skutkujące, zawierające oświadczenie woli, utrwaloną czynność prawną; narratywne, a zatem sprawozdawcze, informacyjne, stwierdzające, zaświadczające. Ze względu na sposób sporządzenia wyróżnia się dokumenty: pierwotne (oryginalne), wtórne (pochodne), sporządzone przez człowieka lub aparaturę techniczną. Ze względu na znaczenie procesowe: dokumenty procesowe i pozaprocesowe. Ze względu na charakter: urzędowe i prywatne, księgowe i pozostałe (Piórkowska-Fliegier 2004, 140-141; Schneider 2007, 19-49).

W spółkach Skarbu państwa oraz spółkach komunalnych szczególne miejsce zajmują dokumenty księgowe. Potwierdzają one przeprowadzenie określonych operacji gospodarczych. Wśród nich można wymienić: dokumenty niepodlegające księgowaniu oraz dokumenty podlegające księgowaniu, zwane dowodami księgowymi. Istnieje również pojęcie dowodów podatkowych. Dowodami w postępowaniu podatkowym mogą być w szczególności księgi podatkowe, deklaracje złożone przez stronę, zeznania świadków, opinie biegłych, materiały i informacje zebrane w wyniku oględzin, informacje podatkowe, materiały zgromadzone w toku postępowania karnego albo postępowania w sprawach o przestępstwa skarbowe lub wykroczenia skarbowe. Ponieważ ustalenie podstawy opodatkowania, w przypadków podmiotów prowadzących zarejestrowaną działalność gospodarczą następuje na podstawie ksiąg i innych form ewidencji gospodarczej, toteż dowody księgowe są także dowodami podatkowymi.

W myśl art. 20 ustawy o rachunkowości do dowodów księgowych, które stanowią podstawę zapisów w księgach rachunkowych, zalicza się: zewnętrzne obce otrzymane od kontrahentów; zewnętrzne własne - przekazywane w oryginale kontrahentom; wewnętrzne - dotyczące operacji wewnątrz jednostki. Podstawą zapisów mogą być również sporządzone przez jednostkę dowody księgowe: zbiorcze - służące do dokonania łącznych zapisów zbioru dowodów źródłowych, któ-

re muszą być w dowodzie zbiorczym pojedynczo wymienione; korygujące poprzednie zapisy; zastępcze, tj. wystawione do czasu otrzymania zewnętrznego obcego dowodu źródłowego; rozliczeniowe ujmujące już dokonane zapisy według nowych kryteriów klasyfikacyjnych.

Ustawa o rachunkowości nakłada na podmiot zobowiązany do prowadzenia rachunkowości obowiązek posiadania rzetelnych, a zatem zgodnych z rzeczywistym przebiegiem operacji gospodarczej, którą dokumentują, kompletnych i wolnych od błędów rachunkowych dowodów księgowych. Ustawa o rachunkowości zakazuje dokonywania w dowodach księgowych wymazywania i przeróbek i określa sposób korygowania błędów. I tak, błędy w dowodach źródłowych zewnętrznych obcych i własnych można korygować jedynie przez wysłanie kontrahentowi odpowiedniego dokumentu zawierającego sprostowanie, wraz ze stosownym uzasadnieniem, chyba, że inne przepisy stanowią inaczej. Z kolei błędy w dowodach wewnętrznych mogą być poprawiane przez skreślenie błędnej treści lub kwoty, z utrzymaniem czytelności skreślonych wyrażeń lub liczb, wpisanie treści poprawnej i daty poprawki oraz złożenie podpisu osoby do tego upoważnionej, o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej. Nie można poprawiać pojedynczych liter lub cyfr. Art. 22 ustawy stanowi również, że jeżeli jedną operację dokumentuje więcej niż jeden dowód lub więcej niż jeden egzemplarz dowodu, kierownik jednostki ustala sposób postępowania z każdym z nich i wskazuje, który dowód lub jego egzemplarz będzie podstawą do dokonania zapisu. Powyższe kwestie powinny stanowić przedmiot badań w ramach audytu śledczego.

Obowiązek bieżącego i rzetelnego prowadzenia ksiąg rachunkowych, na podstawie których ustalana jest podstawa opodatkowania określa art. 24 ustawy o rachunkowości. Stanowi on, że księgi rachunkowe powinny być prowadzone rzetelnie, bezbłędnie, sprawdzalnie i bieżąco, a także definiuje te pojęcia. I tak, księgi rachunkowe uznaje się za rzetelne, jeżeli dokonane w nich zapisy odzwierciedlają stan rzeczywisty. Księgi rachunkowe uznaje się za prowadzone bezbłędnie, jeżeli wprowadzono do nich kompletnie i poprawnie wszystkie zakwalifikowane do zaksięgowania w danym miesiącu dowody księgowe, zapewniono ciągłość zapisów oraz bezbłędność działania stosowanych procedur obliczeniowych. Księgi rachunkowe uznaje się za sprawdzalne, jeżeli umożliwiają stwierdzenie poprawności dokonanych w nich zapisów, stanów (sald) oraz działania stosowanych procedur obliczeniowych. Powyższe zagadnienie także powinno stanowić przedmiot audytu śledczego.

Dokument elektroniczny, który różni się od dokumentu pisemnego zarówno formą zapisu informacji, jak też nośnikiem na jakim ten zapis został utrwalony, jest dokumentem w rozumieniu art. 115 § 14 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, jak też art. 53 § 20 ustawy z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy, gdy związane jest z nim określone prawo i gdy ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne.

Według art. 7 ust. 2 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe dokumenty związane z czynnościami bankowymi mogą być sporządzane na informatycznych nośnikach danych, jeżeli dokumenty te będą w sposób należyty utworzone, utrwalone, przekazane, przechowywane i zabezpieczone. Usługi związane z zabezpieczeniem tych dokumentów mogą być wykonywane przez banki, spółki tworzone przez banki z innymi podmiotami, a także przedsiębiorstwa pomocniczych usług bankowych.

Na zakończenie tej części rozważań należy zauważyć, iż przy prowadzeniu ksiąg rachunkowych przy użyciu komputera za równoważne z dowodami źródłowymi uważa się zapisy w księgach rachunkowych, wprowadzane automatycznie za pośrednictwem urządzeń łączności, informatycznych nośników danych lub tworzone według algorytmu (programu) na podstawie informacji zawartych już w księgach, przy zapewnieniu, zgodnie z art. 20 ust. 5 ustawy o rachunkowości, że podczas rejestrowania tych zapisów zostaną spełnione co najmniej następujące warunki:

1) uzyskają one trwale czytelną postać zgodną z treścią odpowiednich dowodów księgowych;

2) możliwe jest stwierdzenie źródła ich pochodzenia oraz ustalenie osoby odpowiedzialnej za ich wprowadzenie;

3) stosowana procedura zapewnia sprawdzenie poprawności przetworzenia odnośnych danych oraz kompletności i identyczności zapisów;

4) dane źródłowe w miejscu ich powstania są odpowiednio chronione, w sposób zapewniający ich niezmienność, przez okres wymagany do przechowywania danego rodzaju dowodów księgowych.

Nie ulega wątpliwości, że działalności przedsiębiorstw towarzyszy niezliczona ilość różnorodnych dokumentów. Są one niezbędne do funkcjonowania podmiotów publicznych i prywatnych a także do regulowania stosunków między nimi. Wiele rodzajów przestępstw łączy się bezpośrednio lub pośrednio z fałszowaniem dokumentów. Przedmiotem fałszerstwa mogą być m.in. dokumenty magazynowe, faktury, listy płac, operaty szacunkowe, protokoły odbioru robót. Ustalenie przez audytorów śledczych stanu faktycznego na podstawie nieprawdziwych dokumentów deprecjonuje nie tylko wynik audytu ale także prestiż podmiotu przeprowadzającego audyt. W świetle systematyki przestępstw przyjętej w kodeksie karnym istnieją cztery podstawowe sposoby fałszerstwa dokumentów (Hołyst 1981, 83-84):

- podrobienia, które polega na sporządzeniu całkowicie nowego dokumentu na podstawie autentycznego wzoru,
- przerobienia, które polega na zmianie pierwotnego tekstu lub znaków przez usunięcie odpowiednich fragmentów o naniesienie nowej treści lub przez dodanie nowych elementów do już istniejącej treści,
- poświadczenie nieprawdy, które polega na wystawieniu dokumentu przez osobę uprawnioną, która wbrew prawdzie stwierdza okoliczności mające znaczenie prawne,
- wyłudzenie poświadczenia nieprawdy, które polega na podstępnym wprowadzeniu w błąd osoby upoważnionej do wystawienia dokumentu o treści niezgodnej z rzeczywistym stanem faktycznym.

Przykładem dokumentu, którzy może ulec przerobieniu lub podrobieniu mogą być operaty szacunkowe. Przerobienie operatów szacunkowych może polegać na wprowadzeniu zmian w treści dokumentu. Usunięcie stron operatu sporządzone przez rzeczoznawcę majątkowego i w miejsce nich wprowadzenie innych danych pozwala na zmianę wartości szacowanej nieruchomości. Detekcja takiego fałszerstwa polega na porównaniu dokumentów oryginalnych przygotowanych przez rzeczoznawcę majątkowego z dokumentami znajdującymi się w audytowanej organizacji. W dalszej kolejności należy uzyskać informacje ze źródeł osobowych. Odnotować należy, iż mogą zaistnieć bardziej wyrafinowane sposoby przerobienia dokumentów. Na przykład sprawca wykorzystując urządzenia kopiujące zasłania część dokumentu, a następnie na tak przygotowanym „podłożu" posiadającym oryginalną pieczęć i podpis dopisuje nową treść i raz jeszcze kseruje w celu wyeliminowania możliwości sprawdzenia różnic w odcieniu druku. W zależności od jakości wykorzystanego sprzętu można zauważyć naruszenie podłoża (ślad pomiędzy oryginalnym podłożem i papierem jakim zasłonięto oryginalny druk podczas kserowania) (Dobrowolski 2008a).

Mając świadomość, że istnieją możliwości fałszowania dokumentów należy bacznie przyjrzeć się sposobowi formułowania zdań w dokumencie. Czy jest taki sam jak w innych, podobnych dokumentach? Na przykład, czy w operacie szacunkowym użyte są podobne wyrażenia, czy też na jednej ze stron dokumentu, sposób formułowania zdań odbiega od stylu zawartego na innych

stronach. Należy zaznaczyć, że tego typu badania są pracochłonne i powinny stanowić jedynie przyczynek do dalszych badań. Przede wszystkim w razie wątpliwości należy porównać dokumenty okazane badaczowi z kopiami (oryginałami) dokumentów znajdujących się u innych podmiotów. W uzasadnionych przypadkach należy zabezpieczyć materiał dowodowy (Dobrowolski 2008a).

W trakcie badania dokumentów należy zwrócić uwagę na podpisy. Badanie ma na celu wstępne ustalenie, czy podpis nie został podrobiony. W praktyce można spotkać podpisy czytelne, nieczytelne o bogatym układzie elementów graficznych, a także tzw. parafy, przedstawiające często znaki pierwszych liter imienia lub nazwiska. Należy pamiętać, iż sposób złożenia podpisu przez tą samą osobę może się różnić, co wynika z okoliczności (pośpiech), stanu emocjonalnego, stopnia wyrobienia podpisu. Nikt jednakże nie potrafi dwa razy podpisać się tak, aby jeden podpis był kopią drugiego. Jeżeli stwierdzi się, że dwa podpisy są identyczne, to można założyć, że albo jeden z nich jest sfałszowany, albo stanowi kopię autentycznego podpisu (Hołyst 1981, 321). W takim przypadku audytorzy śledczy powinni dążyć do zabezpieczenia oryginalnych dokumentów. Stanowią one bowiem najodpowiedniejszy materiał do badań, które będą prowadzone w okresie późniejszym przez organy ścigania.

9. Zagrożenia w funkcjonowaniu systemu informatycznego

Komputery mogą być w sposób bezprawny wykorzystywane do automatycznego przetwarzania i przekazywania danych. W doktrynie pojęcie przestępstwa komputerowego w ujęciu karnoprocesowym obejmuje zarówno przypadki, w których system komputerowy stanowi przedmiot, jak i narzędzie przestępstwa (Adamski 2000, 31-35; Schneider 2007, 60-61; Hołyst 2000, 279). Oznacza to, że przestępstwem komputerowym będą wszelkie czyny dokonane za pomocą komputera oraz odpowiedniego oprogramowania, lub skierowane przeciwko technikom komputerowym (Gardocki 1998, 291; Schneider 2007, 61).

Międzynarodowa Organizacja Policji Kryminalnych Interpol w katalogu przestępstw komputerowych wymienia (Schneider 2007, 61-62):

a) naruszenie prawa dostępu do zasobów, w szczególności:

- haking, czyli nieuprawnione wejście do systemu informatycznego, przechwytywanie danych,
- kradzież czasu, czyli korzystanie z systemu informatycznego poza uprawnionymi godzinami,
- modyfikacje zasobów za pomocą bomby logicznej, konia trojańskiego, wirusa, robaka komputerowego,

b) oszustwa przy użycia komputera, w szczególności:

- oszustwa bankomatowe,
- fałszowanie urządzeń wejścia i wyjścia (na przykład elektroniczne mierzenie czasu pracy),

  oszustwa na maszynach do gier hazardowych,

  oszustwa przez podanie fałszywych danych identyfikacyjnych,

oszustwa w systemach sprzedaży,

oszustwa w systemach telekomunikacyjnych,

c) powielanie programów, w tym:

- gier,
- innych programów komputerowych,
- topografii układów scalonych,

d) sabotaż sprzętu komputerowego i oprogramowania,

e) przechowywanie prawem zabronionych zbiorów.

Do czynów nielegalnych można również zaliczyć:

- naruszenie ochrony danych osobowych zawartych na elektronicznych nośnikach,
- manipulacje rozrachunkowe, bilansowe przy wykorzystaniu komputerów,
- rozpowszechnianie drogą elektroniczną nielegalnych treści, na przykład propagujących terroryzm, nakłaniających do sabotażu.

Wśród oszustw komputerowych można wymienić:

- manipulację danymi,
- manipulację programami,
- manipulowanie urządzeniami peryferyjno-systemowymi (Hołyst 2000, 328; Schneider 2007, 64-66).

Należy pamiętać ,iż w myśl art. 12 ust. 2 ustawy o rachunkowości księgi rachunkowe zamyka się, z zastrzeżeniem ust. 3 i 3a: na dzień kończący rok obrotowy; na dzień zakończenia działalności jednostki, w tym również jej sprzedaży, zakończenia likwidacji lub postępowania upadłościowego, o ile nie nastąpiło jego umorzenie; na dzień poprzedzający zmianę formy prawnej; w jednostce przejmowanej na dzień połączenia związanego z przejęciem jednostki przez inną jednostkę, to jest na dzień wpisu do rejestru tego połączenia; na dzień poprzedzający dzień podziału lub połączenia jednostek, jeżeli w wyniku podziału lub połączenia powstaje nowa jednostka, to jest na dzień poprzedzający dzień wpisu do rejestru połączenia lub podziału; na dzień poprzedzający dzień postawienia jednostki w stan likwidacji lub ogłoszenia upadłości; na inny dzień bilansowy określony odrębnymi przepisami nie później niż w ciągu 3 miesięcy od dnia zaistnienia tych zdarzeń. Ustawa o rachunkowości przewiduje możliwość nie zamknięcia ksiąg rachunkowych w przypadkach wymienionych w art. 12 ust. 3 i 3a, tj. w przypadku: przekształcenia spółki osobowej oraz spółki cywilnej w inną spółkę osobową, a także spółki kapitałowej w inną spółkę kapitałową; połączenia jednostek, gdy w myśl ustawy rozliczenie połączenia następuje metodą łączenia udziałów i nie powoduje powstania nowej jednostki; ogłoszenia upadłości jednostki z możliwością zawarcia układu; Można nie zamykać ksiąg rachunkowych, jeżeli podział jednostki następuje przez wydzielenie.

W myśl art. 12 ust. 4 omawianej ustawy, ostateczne zamknięcie ksiąg rachunkowych jednostki kontynuującej działalność powinno nastąpić najpóźniej w ciągu 15 dni od dnia zatwierdzenia sprawozdania finansowego za rok obrotowy. Zamknięcie ksiąg rachunkowych polega (według art. 12 ust. 5 ustawy o rachunkowości) na nieodwracalnym wyłączeniu możliwości dokonywania zapisów księgowych w zbiorach tworzących zamknięte księgi rachunkowe, z uwzględnieniem, że warunkiem utrzymywania zasobów informacyjnych systemu rachunkowości przy uży-

ciu komputera (w formie oddzielnych komputerowych zbiorów danych, bazy danych lub wyodrębnionych jej części, bez względu na miejsce ich powstania i przechowywania) jest posiadanie przez jednostkę oprogramowania umożliwiającego uzyskiwanie czytelnych informacji w odniesieniu do zapisów dokonanych w księgach rachunkowych, poprzez ich wydrukowanie lub przeniesienie na informatyczny nośnik danych.

Księgi rachunkowe obejmujące zbiory zapisów księgowych, obrotów (sum zapisów) i sald, które tworzą: dziennik; księgę główną; księgi pomocnicze; zestawienia: obrotów i sald kont księgi głównej oraz sald kont ksiąg pomocniczych; wykaz składników aktywów i pasywów (inwentarz) powinny być: trwale oznaczone nazwą (pełną lub skróconą) jednostki, której dotyczą(każda księga wiązana, każda luźna karta kontowa, także jeżeli mają one postać wydruku komputerowego lub zestawienia wyświetlanego na ekranie monitora komputera), nazwą danego rodzaju księgi rachunkowej oraz nazwą programu przetwarzania; wyraźnie oznaczone co do roku obrotowego, okresu sprawozdawczego i daty sporządzenia; przechowywane starannie w ustalonej kolejności.

Przy prowadzeniu ksiąg rachunkowych przy użyciu komputera należy zapewnić automatyczną kontrolę ciągłości zapisów, przenoszenia obrotów lub sald. Wydruki komputerowe ksiąg rachunkowych powinny składać się z automatycznie numerowanych stron, z oznaczeniem pierwszej i ostatniej, oraz być sumowane na kolejnych stronach w sposób ciągły w roku obrotowym. Księgi rachunkowe należy wydrukować nie później niż na koniec roku obrotowego. Za równoważne z wydrukiem uznaje się przeniesienie treści ksiąg rachunkowych na informatyczny nośnik danych, zapewniający trwałość zapisu informacji, przez czas nie krótszy od wymaganego dla przechowywania ksiąg rachunkowych.

Funkcjonowanie systemu informatycznego może być zagrożone celową działalnością ludzi. Wśród zagrożeń można wymienić (Schneider 2007, 68-69):

- śledzenie promieniowania elektromagnetycznego w celu nielegalnego przechwycenia danych,
- celowe działania pracowników prowadzące do bezprawnego udostępniania zasobów informatycznych,
- bezprawne wykorzystanie zasobów, modyfikacja, usuwanie danych, powielanie, zniekształcanie komunikatów w sieciach komputerowych,
- bezprawna modyfikacja oprogramowania,
- niszczenie nośników i innych składników systemu komputerowego,
- kradzieże sprzętu, oprogramowania informatycznego, nośników danych,
- wyłudzanie haseł.

Wśród skutków wspomnianych wyżej zagrożeń należy wymienić (Ibidem):

- ograniczenie lub uniemożliwienie przetwarzania informacji,
- posługiwanie się błędnymi danymi przy podejmowaniu decyzji lub ocenie efektów podjętych decyzji,
- poczucie zagrożenia odczuwane przez pracowników, nieufność kierownictwa, co może negatywnie wpływać na zarządzanie zasobami ludzkimi, a co za tym idzie wykonywanie zadań w innych obszarach działalności jednostki,
- utrata środków finansowych, składników majątku, przychodów, rynków zbytu, kooperantów,

- wzrost opłat związanych z ubezpieczeniem majątku,
- utrata zaufania publicznego.

W celu ochrony danych informatycznych można zastosować rozwiązania organizacyjne i techniczne. Te pierwsze, które powinny być stosowane w sposób ciągły i zapewniający jak najszersze objęcie systemu nadzorem kierownictwa i których zaletami są oddziaływanie prewencyjne, stosunkowo niewielkie koszty, polegają na opracowaniu i wdrożeniu m.in. (Schneider 2007, 70-71):

- zasad podziału obowiązków, uprawnień związanych z dostępem do systemu informatycznego,
- harmonogramów uruchamiania programów informatycznych,
- systemu rejestracji dokumentów i ewidencji zbiorów danych,
- odpowiednich zasad przechowywania danych,
- rejestrowania wykrytych prób nieuprawnionego wejścia do systemu,
- szkolenia kadr .

W ramach powyższych działań należy opracować i wprowadzić m.in. (Ibidem):

- instrukcje kontroli dostępu do systemu i integralności danych,
- instrukcje wdrażania i modyfikacji systemów informatycznych,
- instrukcje inwentaryzacji składników systemu informatycznego,
- zasady pracy w systemie informatycznym, w tym określające sposób postępowaniaw przypadku katastrof, awarii.

Powyższe kwestie powinny stanowić przedmiot audytu śledczego. Analizując techniczne zabezpieczenie systemów komputerowych i zasobów danych polegające na wykorzystaniu różnych urządzeń uniemożliwiających dostęp nieuprawnionym osobom (zamki, sygnalizację alarmową) należy ustalić, czy urządzenia przeznaczone do identyfikacji użytkownika zapewniają ciągłość działania w przypadku zakłóceń w dostawie energii elektrycznej. Zabezpieczeniu dostępu do systemu przez osoby nieuprawnione służą programy informatyczne: identyfikujące i uwierzytelnieniające użytkowników, w tym m.in. na podstawie ich cech, na przykład linii papilarnych, kształtu tęczówki; oprogramowanie antywirusowe, szyfrowanie danych polegające na przekształceniu bloku danych za pomocą odpowiedniego klucza symetrycznego, asymetrycznego, algorytmów szyfrujących (Schneider 2007, 72-73). Należy ustalić w ramach audytu śledczego prawidłowość funkcjonowania takich programów.

Na zakończenie należy wymienić błędy jakie mogą występować przy prowadzeniu ksiąg rachunkowych przy użyciu komputerów (Schneider 2007, 82-83):

- brak obligatoryjnych elementów ksiąg rachunkowych na przykład dziennika,
- brak trwałych oznaczeń ksiąg rachunkowych,
- podawanie niezrozumiałej nazwy rodzaju księgi, na przykład zestawienie obrotów i sald nazwane jest bilansem obrotów,

- niekompletność zapisów księgowych, na przykład brak daty dokonania operacji, treści operacji, niepodawanie przy zapisie księgowym numeru pozycji pod którą operacja została wprowadzona do dziennika,
- brak ciągłości zapisów,
- brak sum obrotów dziennika,
- brak numeracji kolejnych stron wydruków, określenia okresów objętych wydrukiem,
- niezgodność sald kont księgi głównej z sumami sald kont pomocniczych prowadzonych do tych kont,
- dokonywanie zmian w zapisach księgowych w zamkniętych okresach sprawozdawczych,
- zapisywanie danych do bufora (a zatem tymczasowo), a nie do ksiąg (co warunkuje zapis trwały).

W toku badań poświęconych zagadnieniu ochrony sprzętu i danych informatycznych należy ustalić (Dobrowolski 2008a):

- Jakie działania podjęto w celu ochrony danych informatycznych przed bezprawnym udostępnieniem, zniszczeniem, w tym w wyniku awarii?
- Czy przyjęte zasady podziału obowiązków, uprawnień związanych z dostępem do systemu informatycznego są przestrzegane?
- Jakie działania są podejmowane w przypadku ujawnienia prób nieuprawnionego wejścia do systemu informatycznego, bezprawnego udostępnienia danych? W przypadku niepodjęcia takich działań, jakie są tego przyczyny (organizacyjne, techniczne)?
- Czy pracownicy odbywają szkolenia poświęcone problematyce polityki bezpieczeństwa informatycznego? W jaki sposób weryfikowana jest efektywność takich szkoleń?

ZAKOŃCZENIE

Identyfikując, na podstawie przeglądu literatury, lukę badawczą wynikającą z braku pogłębionych badań poświęconych metodyce audytu śledczego w spółkach Skarbu Państwa i w spółkach komunalnych podjęto w niniejszej monografii próbę jej opracowania. Prowadzone badania, przy wykorzystaniu metod i technik właściwych dla dyscypliny nauk o zarządzaniu, z uwzględnieniem wymogu triangulacji metod oraz strategii pluralizmu metodologicznego pozwoliły na zrealizowanie zakładanych celów.

Rozwiązano problem badawczy i przedstawiono sposoby postępowania, techniki audytu śledczego, sformułowano szereg wskazówek o charakterze aplikacyjnym. W szczególności przedstawiono oryginalne sposoby ustalania skali ryzyka wystąpienia nieprawidłowości w działalności spółek publicznych. W diagnozie potencjalnych nieprawidłowości w działalności spółek publicznych wykorzystano m.in. analizy SWOT oraz interesariuszy.

Przyjmując implicite, że opracowanie może być wykorzystane podczas szkoleń oraz w procesie dydaktycznym młodzieży akademickiej, a prewencja antykorupcyjna służy realizacji celu antykorupcyjnego ustanowionego uchwałą Nr 207 Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 2017 r. Rządowego Programu Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020. (M.P. z 2018 r. poz. 12) w monografii dokonano również systematyzacji aparatu pojęciowego oraz przedstawiono przepisy prawa służące zwalczaniu zjawisk patologicznych w spółkach publicznych. Sformułowano uogólnienie, że audyt śledczy służy redukcji oportunizmu stron kontraktu, co może sprzyjać efektywności gospodarowania. To co różni audyt śledczy od kontroli zgodności, wykonania zadań lub kontroli finansowej to zastosowanie w postępowaniu metod i technik skoncentrowanych głównie na wykrywaniu nieprawidłowości.

Autorzy mając świadomość, że nie rozwiązali wszystkich problemów związanych z detekcją nieprawidłowości w działalności spółek publicznych żywią nadzieję, że niniejsza monografia stanowi pewien wkład w rozwój badań patologii organizacyjnych w podmiotach publicznych i będzie stanowiła przydatny materiał w audycie różnych podmiotów gospodarczych, w szczególności spółek Skarbu Państwa oraz spółek komunalnych. Zaproponowano bowiem szereg praktycznych narzędzi i rozwiązań przydatnych w audycie śledczym.

LITERATURA

Adamiecki, K. (1970), *O nauce organizacji*, PWE, Warszawa.

Adamski, A. (2000), *Prawo karne komputerowe*, C.H. Beck, Warszawa.

Albrecht, W.S., Howe, K.R., Romney, M.B. (1984), *Deterring Fraud: The Internal Auditor's Perspective*, The Institute of Internal Auditors Research Foundation, Altamonte Springs.

Aleszczyk, J. (2012), *Rachunkowość finansowa od podstaw*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.

Allen, R.I.G. (1996), *Kontrola zarządcza w nowoczesnej administracji rządowej* [w:] *Najwyższe organy kontroli a kontrola zarządcza w administracji rządowej*, NIK, SIGMA, Goławice (maszynopis powielony).

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu konwersji gotówki*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cykl-konwersji-gotowki [dostęp: 28.08.2018].

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu należności*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cyklu-naleznosci [dostęp: 26.08.2018].

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik ROA*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-roa [dostęp: 25.05.2018].

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik cyklu zobowiązań*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-cyklu-zobowiazan [dostęp: 01.09.2018].

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik ROE*, dostępne na stronie: http://www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-roe [dostęp: 25.08.2018].

AlmanachInwestora.pl, *Wskaźnik bieżącej płynności*, dostępne na stronie: www.almanachinwestora.pl/analiza-fundamentalna/ocena-fundamentow-finansowych-spolki/wskaznik-biezacej-plynnosci [dostęp: 01.09.2018].

Ansoff, H.I. (1965), *Corporate Strategy*, Mc Graw Hill, New York.

Apostolo, A., Hassell, J.M., Webber, S.A. (2001), *Fraud Risk Factors: Rating by Forensic Experts*, "CPA Journal", October.

Armstrong, M. (2011), *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Bank Światowy (1999), *Korupcja w Polsce : Przegląd obszarów priorytetowych i propozycji przeciwdziałania zjawisku*, Warszawa.

Basu, S. (1977), *Investment performance of common stocks in relation to their price earnings ratios: a test of the efficient market hypothesis*, "Journal of Finance", 32

BetterEvaluation, *Social Return on Investment*, dostępne na stronie: https://www.betterevaluation.org/en/approach/SROI [dostęp: 26.08.2018]; Social Value UK (2018), Guidance and Standards, http://www.socialvalueuk.org/resources/sroi-guide/ [dostęp: 26.08.2018].

Bielski, M. (1992), *Organizacje: istota, struktury, procesy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Black, S. (2006), *Public relations*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.

Blanchard, K., O'Connor, M. (1998), *Zarządzanie poprzez wartości*, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa.

Boć, J. (red.) (2001), *Prawo administracyjne*, Wydawnictwo Kolonia Limited.

Bolesta –Kukułka, K. (2003), *Socjologia ogólna*, UW, Warszawa.

Bolesta-Kukułka, K. (1993), *Mały słownik menedżera*, PWE, Warszawa.

Bratnicki, M., Kryś, R., Stachowicz, J. (1988), *Kultura organizacyjna przedsiębiorstw*, PAN, Ossolineum, Warszawa.

Brniak, A., Bednarczyk, M., *NPV*, Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/NPV [dostęp: 08.07.2018].

Bugdol, M. (2006), *Wartości organizacyjne. Szkice z teorii organizacji i zarządzania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Burczyc, A. (2012), *Ustawa Sarbanesa-Oxleya i jej następstwa dla działalności audytorów oraz zarządów spółek* [w:] Nita, B. (red.) *Rachunkowość zarządcza w działalności przedsiębiorstw i instytucji*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 268, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, dostępne na stronie: http://www.dbc.wroc.pl/Content/30670/Burczyc_Ustawa_Sarbanesa_Oxleya_i_Jej_Nastepstwa_2012.pdf [dostęp: 21.08.2018].

Byrka-Kita, K. (2010), *Szacowanie kosztu kapitału własnego za pomocą techniki składania (Build-up Approach)*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Zarządzania" Nr 17, http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip17-2010/SiP-17-11.pdf [dostęp: 08.06.2018].

Byrka-Kita, K. (2011), *Technika składania (Build -Up Approach) jako alternatywna metoda szacowania kosztu kapitału*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania" Nr 21, http://wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip21-2011/SiP-21-13.pdf [dostęp: 08.06.2018].

CBA (2010), *Mapa korupcji. Stan korupcji w Polsce na podstawie danych statystycznych przekazanych przez służby i organy państwowe za lata 2004-2009*, Warszawa.

CBA (2010a), *Rekomendacje postępowań antykorupcyjnych przy stosowaniu procedury udzielania zamówień publicznych*, Warszawa.

CBA (2018), *Antykorupcja. Edukacyjny portal o korupcji*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Uchwala_nr_207_Rady_Ministrow_z_dnia_19_grudnia_2017_r__w_sprawie_Rzadowego_Programu_Przeciwdzialania_Korupcji_na_lata_201%20(1).pdf.http://antykorupcja.gov.pl/ak/rppk-2018-2020/12896,RPPK-2018-2020.html [dostęp: 15.03.2018].

Centralne Biuro Antykorupcyjne (2017), *Rządowy Program Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020*, Warszawa, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Uchwala_nr_207_Rady_Ministrow_z_dnia_19_grudnia_2017_r__w_sprawie_Rzadowego_Programu_Przeciwdzialania_Korupcji_na_lata_201%20(3).pdf [dostęp: 22 sierpnia 2018].

Chełpa, S. (2003), *Kwalifikacje kadr kierowniczych przedsiębiorstw przemysłowych. Kierunki i dynamika zmian* „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu" nr 996 „Monografie i Opracowania" nr 155

Cialdini, R. (2000), *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, dostępne na stronie: http://notvip.cba.pl/biblioteczkagoja/wywieranie-wplywu-na-ludzi-raobert-cialdini.pdf [dostęp: 01.09.2018].

Cicchella, D. (2005), *Construction audit guide: overview, monitoring, and auditing*, IIA Research Foundation ,Altamonte Springs, FL.

Cressey, D.R. (1973), *Other People's Money. A study in the social psychology of embezzlement*, Patterson Smith, Montclair.

Crumbley, D. L., Heitger, L.E., Smith, G. S. (2007), *Forensic and Investigative Accounting*, CCH Group, Wolters Kluwer, Chicago.

Cushman, D.P., King, S.S. (1995), *Communication and High Speed Management*, State University of New York Press, Albany New York.

Czermiński, A., Czerska, M., Nogalski, B., Rutka, R., Apanowicz, J., *Zarządzanie organizacjami*, Dom Organizatora, Toruń 2001.

Czyż, M., *Szacowanie kosztu kapitału własnego metodą stopy dochodu z obligacji z premią za ryzyko*, dostępne na stronie: http://zif.wzr.pl/pim/2013_2_2_5.pdf [dostęp: 08.06.2018]

Dahrendorf, R. (1993), *Nowoczesny konflikt społeczny*, Czytelnik, Warszawa.

Dąbrowski, T.J. (2010), *Reputacja przedsiębiorstwa: tworzenie kapitału zaufania*, Wolters Kluwer Polska, Kraków.

Dichter, E. (2004), *The Strategy of Desire, Transaction Publishers*, New Brunswick.

Dobrowolski, Z. (2004), *Kontrola wydatków publicznych w systemie demokracji amerykańskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.

Dobrowolski, Z. (2005), *Korupcja w państwie. Przyczyny. Skutki. Kierunki przeciwdziałania*, PWSZ, Sulechów.

Dobrowolski, Z. (2008), *Organizacja i zarządzanie. Zarys problematyki i metod*, PWSZ, Sulechów.

Dobrowolski, Z. (2008a), *Oszustwa w życiu publicznym*, Wydawnictwo Organon, Zielona Góra.

Dobrowolski, Z. (2009), *Ekonomiczna analiza działalności naczelnych organów kontroli państwowej*, „Studia Lubuskie" nr 5/2009

Dobrowolski, Z. (2011), *Rola NIK w zwalczaniu korupcji*, Ogólnopolskie seminarium kryminalistyczne: Szara strefa gospodarcza – nowe wyzwanie dla nauk sądowych, Jesionka (maszynopis powielony).

Dobrowolski, Z. (2015), *Patologie organizacji. Kierunki przeciwdziałania* [w:] Z. Dobrowolski, G. Ignatowski, Ł. Sułkowski, *Oblicza patologii*, Difin, Warszawa.

Dobrowolski, Z. (2017), *Prolegomena epistemologii oraz metodologii kontroli zarządczej*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

Dobrowolski, Z. (2017a), *Combating Corruption and Other Types of Organizational Pathologies*, Peter Lang GmbH, Frankfurt Am Main.

Dobrowolski, Z. (2018a), *Strategiczne zarządzanie projektami*, Kraków (maszynopis).

Dobrowolski, Z. (2018b), *Wartość publiczna spółek Skarbu Państwa*, Kraków (maszynopis).

Dobrowolski, Z. (2018c), *Zarządzanie informacjami niefinansowymi przez spółki Skarbu Państwa*, Kraków (maszynopis).

Dobrowolski, Z. (2018d), *Kreowanie wizerunku finansowego przedsiębiorstwa*, Kraków (maszynopis).

Dobrowolski, Z., Kościelniak, J. (2018), *Kontrola publiczna. Ciągłość i zmiana*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (w przygotowaniu do druku)

Dolewka, Z. (2017), *Funkcjonowanie spółek komunalnych w Polsce*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 477, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław, dostępne na stronie: http://www.dbc.wroc.pl/Content/37470/Dolewka_Funkcjonowanie_Spolek_Komunalnych_w_Polsce_2017.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Drobek, I., Staniszewski, R., *Ekonomiczna wartość dodana*, Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Ekonomiczna_wartość_dodana [dostęp: 26.08.2018].

Drucker, P.F. (1994), *Praktyka zarządzania*, Akademia Ekonomiczna, Kraków.

Dudek-Mańkowska, S. (2011), *Wizerunek Warszawy w działaniach promocyjnych władz lokalnych i świadomości społecznej*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Edukacja Giełdowa (2018), *Dźwignia finansowa i operacyjna*, dostępne na stronie: https://www.edukacjagieldowa.pl/gieldowe-abc/analiza-fundamentalna/wskazniki-finansowe/dzwignia-finansowa-i-operacyjna/ [dostęp: 28.08.2018].

Elliot, B., Elliot, J. (2000), *Financial Accounting and Reporting*, Financial Times -Prentice Hall, Harlow – London – New York.

ERIF Biuro Informacji Gospodarczej SA, dostępne na stronie: https://erif.pl/oferty/ [dostęp: 31.08.2018].

Ernst & Young Global Limited, *Usługi audytorskie*, dostępne na stronie: http://www.ey.com/pl/pl/services/assurance/fraud-investigation---dispute-services [dostęp: 09.01.2018]

European Commission (2017), *Commission Staff Working Document. Impact Assessment. Accompanying the document. Amended proposal for a Council Regulation. Amending Regulation (EU) No 904/2010 as regards measures to strengthen administrative cooperation in the field of value added tax. 9.10. Annex 10: Technical fiche on concrete examples of VAT fraud*, dostępne na stronie: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017SC0428 [dostęp: 25.08.2018].

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik cyklu środków pieniężnych* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik płynności gotówkowej* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik płynności przyspieszonej* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik pokrycia długu* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik rentowności majątku* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik rentowności sprzedaży* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik rotacji należności* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fengler, Z. (2004), *Wskaźnik rotacji zapasów* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Fołga, J., *Miary oceny płynności*, Portal Infor.pl, dostępne na stronie: https://mojafirma.infor.pl/biznes-finanse/211960,Miary-oceny-plynnosci.html [dostęp: 26.08.2018].

Frąckiewicz, J.L. (1980), *Systemy sprawnego działania*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Freeman, R.E. (1984), *Strategic Management. A Stakeholder Approach*, Pitman, Boston.

Gardocki, L. (1998), *Prawo karne*, wydanie III, C.H. Beck, Warszawa.

Gardocki, L. (2009), *Prawo karne*, C.H. Beck, Warszawa.

Gliński, B., Kuc, B.R., Szczepankowski, P. (1996), *Zarządzanie Strategiczne*, Key Text, Warszawa.

Global Compact Network Poland (2018), *Cele zrównoważonego rozwoju*, dostępne na stronie: http://ungc.org.pl/sdg/sustainable-develompent-goals/ [dostęp: 18.06.2018].

Główny Urząd Statystyczny, *Baza Internetowa REGON*, dostępne dla stronie: https://wyszukiwarkaregon.stat.gov.pl/appBIR/index.aspx [dostęp: 31.08.2018].

Goetz, B.E. (1949), *Management Planning and Control,* McGraw-Hill, New York.

Gołębiowski, G., Tłaczała, A. (2009), *Analiza finansowa w teorii i w praktyce*, Difin, Warszawa.

Gołębiowski, T. (2001), *Zarządzanie strategiczne. Planowanie i kontrola*, Difin Warszawa.

Górniak, L. (2015), *Zarządzanie przez wartości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie", Vol. 944, Nr. 8

Górniok, O. (1997), *Prawo karne gospodarcze. Komentarz*, Dom Organizatora, Toruń.

Górniok, O. (2006), D*ziałalność gospodarcza jako znamię przestępstwa korupcji gospodarczej. Teza 4*, „Przegląd Sądowy" 2006/10/3

Grudzewski, W.M., Hejduk, I.K., Sankowska, A., Wańtuchowicz, M. (2007), *Zarządzanie zaufaniem w organizacjach wirtualnych*, Difin, Warszawa.

Gruza, E. (2009), *Psychologia sądowa dla prawników*, Wolters Kluwer business, Warszawa.

GUS, *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON, I półrocze 2018 r.*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/zmiany_strukturalne_grup_podmiotow_gospodarki_narodowej_1_polrocze_2018%20(1).pdf [dostęp: 31.08.2018].

Habuda, L.(red.) (2000), *Proces decyzyjny w administracji publicznej*, Wydawnictwo UW, Wrocław.

Hamada, R.S. (1972), *The Effect of the Firm's Capital Structure on the Systematic Risk of Common Stocks*, „The Journal of Finance", vol. 27, no. 2.

Haughey, D. (2018), *BOSCARD (Terms of Reference)*, Project Smart, dostępne na stronie: https://www.projectsmart.co.uk/boscard.php [dostęp: 31.08.2018].

Hofstede, G., Hofstede, G.A., Minkov, M. (2011), *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa.

Hollinger, R.C., Clark, J.P. (1983), *Theft by Employees*, Lexington Books, Lexington.

Hołówka, J. (2001), *Etyka w działaniu*, Prószyński i Ska, Warszawa.

Hołyst, B. (1981), *Kryminalistyka*, PWN, Warszawa.

Hołyst, B. (2000), *Kryminalistyka*, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa.

Homplewicz, J. (1974), *Kontrola administracji. Problematyka teoretyczna*, UJ, Kraków.

Hudon, P.A., Garzón, C. (2016), *Corruption in public procurement: entrepreneurial coalition building*, Springer Science+Business Media Dordrecht, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Corruption_in_public_procurement_entrepreneurial_c%20(1).pdf [dostęp: 25.08.2018]

Ignaczak, W., Dyczkowska-Uss, O. (2016), *Analiza śledcza w procesie kontroli*, Polski Instytut Kontroli Wewnętrznej, Warszawa.

Infor Biznes SP. z o.o., Forsal PL, *Rachunkowość. ROIC*, dostępne na stronie: http://finansopedia.forsal.pl/encyklopedia/rachunkowosc/hasla/911787,roic.html [dostęp: 26.08.2018].

Infor Biznes sp. z o.o., Forsal PL., *Finanse. Rentowność kapitału*, dostępne na stronie: http://finansopedia.forsal.pl/encyklopedia/finanse/hasla/912771,rentownosc-kapitalu-roe.html [dostęp: 22.08.2018].

Instytut Rewizji Finansowej, Biuletyn BDO Rewizja Finansowa nr 4 (4) 2012, K. Burnos, *Istotność w procesie badania sprawozdania finansowego*, dostępne na stronie: www.instytutrewizjifinansowej.pl/biuletyn/IRF/biuletyn-bdo-rewizja-finansowa/Miedzynarodowe-Standardy-Rewizj-Finansowej/istotnosc-w-procesibadania-sprawozdania-finansowego1778.html [dostęp: 01.09.2018].

InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Jak obliczyć współczynnik Beta?*, dostępne na stronie: PL https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/03/26/jak-obliczyć-współczynnik-beta/ [dostęp: 08.06.2018].

InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Koszt kapitału obcego*, dostępne na stronie: , https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/24/koszt-kapitału-obcego/ [dostęp: 08.06.2018].

InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Model Du Ponta*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/14/model-du-ponta/ [dostęp: 28.08.2018].

InwestycjeGiełdowe.com (2014), *WACC- Średni ważony koszt kapitału*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/26/wacc-średni-ważony-koszt-kapitału/ [dostęp: 26.08.2018].

InwestycjeGiełdowe.com (2014), *Wycena modelem DCF*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/29/wycena-modelem-dcf/ [dostęp: 26.08.2018].

InwestycjeGiełgowe.com (2014), *Koszt kapitału własnego*, dostępne na stronie: https://www.inwestycjegieldowe.com/2014/04/25/koszt-kapitału-własnego/ [dostęp: 08.06.2018].

Iyer, N., Samociuk, M. (2007), *Defraudacja i korupcja. Zapobieganie i wykrywanie*, PWN, Warszawa.

Jagielski, J. (1999), *Kontrola administracji publicznej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.

Jajuga, K., Jajuga, T. (2012), *Inwestycje*, Wyd. III zm. – 6 dodruk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Jakubczyk-Cały, E., Skibiński, K. (2001), *Nieprawidłowości w sprawozdaniach finansowych jednostek* „Monitor Rachunkowości i Finansów" nr 6/30

Janecki, S. (2000), *Państwo w państwie*, „Tygodnik Wprost" nr 906 z 9 kwietnia 2000 r.

Jaroch, W. (2004), *Przestępstwa w systemie zamówień publicznych. Teza 2*, „Prokuratura i Prawo" 2004/4/93.

Jaroch, W. (2004), *Przestępstwa w systemie zamówień publicznych. Teza 3*, „Prokuratura i Prawo" 2004/4/93

Jaworski, J. (2015), *Dylematy identyfikacji i pomiaru kosztu kapitału własnego w małym przedsiębiorstwie w warunkach współczesnych rynków finansowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego" nr 73

Jensen, M.C., Meckling, W.H. (1994), *The Nature of Man*, "Journal of Applied Corporate Finance", Summer Vol. 7, No. 2, dostępne na stronie: http://www.pitt.edu/~sbm12/busfin1311/docs/jensenmeck_nature.pdf [dostęp: 11.06.2018]

Jones, Ph. (2010), *Komunikowanie strategii*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Kałowski, A., Wysocki, J. (2013), *Przygotowanie i ocena projektów inwestycyjnych*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Oficyna Wydawnicza, Warszawa.

Kamela-Sowińska, A. (2010), *Audyt śledczy - pojęcie i zakres* [w:] W. Garbrusewicz (red.) *Audyt w systemie kontroli*, VI Ogólnopolska Konferencja Zawodowa, Materiały na konferencję, KIBR, Katedra Rachunkowości Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Kamela-Sowińska, A. (2015), *Audyt śledczy w jednostkach sektora finansów publicznych* [w:] E.I. Szczepankiewicz, A. Kamela-Sowińska, R. Żółtowski, J. Klak, A. Szyba, K. Młynarczyk, M. Witkowska, A. Luma, *Kontrola i audyt wewnętrzny w jednostkach samorządu terytorialnego*, Wolters Kluwer business, Warszawa.

Kamiński, A. (2003), *Korupcja w administracji publicznej: znaczenie, przyczyny i konsekwencje*, „Biuletyn Informacyjny" NIK nr 1

Kardas, P., Łabuda, G. (2003), *Kryminalizacja oszustwa podatkowego w prawie karnym skarbowym*, „Prokuratura i Prawo" 2003/3/60 t. 2.

Kasiewicz, S. (2004), *Średni ważony koszt kapitału* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa

Kasiewicz, S. (2004) Model wyceny aktywów kapitałowych [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Kasiewicz, S. (2004) Koszt kapitału własnego z zysków zatrzymanych [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Kasiewicz, S., Rogowski, W. (2009), *Inwestycje hybrydowe – nowe ujęcie oceny efektywności*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.

Kieżun, W. (1998), *Sprawne zarządzanie organizacją. Zarys teorii i praktyki*, Wydanie II, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.

Kiziukiewicz, T. (red.) (2016), *Ustawa o rachunkowości. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa.

Klasik, A. (red.) (1993), *Planowanie strategiczne*, PWE, Warszawa.

Knedler, K., Stasiak, M. (2010), *Audyt wewnętrzny w praktyce. Audyt operacyjny i finansowy*, Polska Akademia Rachunkowości, Warszawa.

Kojder, A., Sadowski, A. (red.) (2001), *Klimaty korupcji*, Semper, Warszawa.

Komisja Europejska, *Unia Celna i Podatkowa*, dostępne na stronie: http://ec.europa.eu/taxation_customs/vies/?locale=pl& [dostęp: 31.08.2018].

Komunikat Komisji z dnia 5 lipca 2017 r. w sprawie wytycznych dotyczących sprawozdawczości w zakresie informacji niefinansowych (Dz. U. UE.C.2017.215.1)

Konecki, K. (2000), *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

Konwencja Narodów Zjednoczonych Przeciwko Korupcji, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 31 października 2003 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 84, poz. 563)

Konwencja w sprawie zwalczania korupcji funkcjonariuszy Wspólnot Europejskich i funkcjonariuszy Państw Członkowskich Unii Europejskiej, sporządzona w Brukseli dnia 26 maja 1997 roku, ratyfikowana przez Sejm w dniu 23 lipca 2004 r. (Dz.U. Nr 194, poz. 1981)

Koontz, H. , O'Donnell, C. (1968), *Zasady zarządzania. Analiza funkcji kierowniczych*, Warszawa.

Korczyński, R., Koszut, R. (2002), *Oszustwo komputerowe*, „Prokuratura i Prawo" 2002/2/17 - t.1.

Kotarbiński, T. (1975), *Traktat o dobrej robocie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Kozuń-Cieślak, G. (2013), *Efektywność – rozważania nad istotą i typologią*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i prace", Nr 4(16), Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.

Koźmiński, A.K., Piotrowski, W. (red.) (2001), *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa.

KPMG (2016), *Profil korporacyjnego oszusta. Edycja 2016*, KPMG Advisory Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością sp.k., dostępne na stronie: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/pl-Raport-KPMG-Profil-korporacyjnego-oszusta.pdf [dostęp: 14.03.2018].

Krajowa Rada Regionalnych Izb Obrachunkowych (2018), *Sprawozdanie z działalności regionalnych izb obrachunkowych i wykonania budżetu przez jednostki samorządu terytorialnego w 2017 r.* , Warszawa, dostępne na stronie: http://www.rio.gov.pl/html/sprawozdania_rio/2017/sprawozdanie_za_2017_r_www.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Krzywda, D. (red.) (2005), Rewizja sprawozdań finansowych, SKwP, Warszawa.

Kuc, B.R. (1987), *Kontrola w systemie zarządzania*, PWE, Warszawa.

Kuc, B.R. (2000), *Zarządzanie doskonałe*, wyd. II, Wydawnictwo Menedżerskie PTM, Warszawa.

Kuc, B.R. (2001), *Kontrola menedżerska. Przełamywanie barier*, Wydawnictwo Menedżerskie PTM, Warszawa.

Kuc, B.R. (2005), *Kontrola w zarządzaniu przyszłością*, Wydawnictwo Menedżerskie PTM, Warszawa.

Kuc, B.R. (2007), *Kontrola i audyt w sektorze publicznym. Kierunki zmian*, Wydawnictwo PTM, Warszawa.

Kuczowic, K., Kuczowic, J., Michalewski, M. (2001), *Decyzje inwestycyjne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice.

Kurczewski, J., Łaciak, B. (2000), *Korupcja w życiu społecznym*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

Kurzawa, Z. (red.) (2002), *Słownik synonimów polskich*, PWN, Warszawa.

Kurzępa, B. (1998), *Oszustwo gospodarcze*, „Prokuratura i Prawo" 1998/5/43 t. 8

Kutera, M., Hołda, A., Surdykowska, S.T. (2006), *Oszustwa księgowe. Teoria i praktyka*, CdiI Difin, Warszawa.

Leśniak-Łebkowska, G. (2004), *Mierniki wartości dla akcjonariuszy* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Lichniak, I. (2004), *Dźwignia finansowa* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Lichniak, I. (2004), *Wskaźnik kontroli kosztów ogólnego zarządu* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Lichniak, I. (2004), *Wskaźnik operacyjności* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Lippman, W. (1998), *Public opinion, Transaction Publishers*, New Brunswick, London.

Lis, T. (2016), *Zawartość informacji o kapitałach w rachunkowości a jej użyteczność dla interesariuszy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach" nr 253

Lorange, P. at al. (1986), *Strategic Control Systems*, West Publishing, St. Paul.

Łętowski, J., Szreniawski, J. (1978), *Kontrola administracji* [w:] T. Rabska, J. Łętowski (red.), *System prawa administracyjnego*, PAN, Warszawa.

Maciejewska, J. (2000), *Rachunkowość finansowa*, wyd. WSiP, Warszawa.

Madauss, B.J. (2000), *Handbuch Projektmanagement*, Schäffer- Poeschel Verlag, Stuttgart.

Makuch, T. (2011), *Normy i standardy społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR)*, WSP, Warszawa.

Marecki, J. (1976), *Zarys teorii kontroli gospodarczej*, PWN, Warszawa.

McAllister, D.J. (1995), *Affect and cognition-based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations*, "Academy of Management Journal", nr 38.

Międzynarodowa cywilnoprawna konwencja o korupcji sporządzona w Strasburgu w dniu 4 listopada 1999 r. (przyjęta w Polsce ustawą z dnia 28 lutego 2002 roku o ratyfikacji cywilnoprawnej konwencji o korupcji (Dz. U. Nr 41, poz. 359; Dz. U. z 2004 r. Nr 244, poz. 2443)

Mikołajczyk, Z. (1998), *Techniki organizatorskie w rozwiązywaniu problemów zarządzania*, PWN, Warszawa.

Ministerstwo Finansów (2010), *Sprawozdanie Generalnego Inspektora Informacji Finansowej o realizacji ustawy z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu w roku 2009*, Warszawa (maszynopis powielony)

Ministerstwo Finansów, *Portal Podatkowy*, dostępne na stronie: https://ppuslugi.mf.gov.pl/_/#1 [dostęp: 31.08.2018].

Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Biznes.gov.pl, *Jak znaleźć informacje o przedsiębiorcy (jak sprawdzić kontrahenta)?*, dostępne na stronie: https://www.biznes.gov.pl/pl/firma/kontrahenci-i-klienci/chce-nawiazac-wspolprace-z-kontrahentem/wspolpraca-z-kontrahentem-o-czym-powinienes-pamietac/jak-znalezc-dane-przedsiebiorcy-w-rejestrze [dostęp: 31.08.2018].

Ministerstwo Sprawiedliwości, *Krajowy Rejestr Sądowy*, dostępne na stronie: https://ekrs.ms.gov.pl/ [dostęp: 31.08.2018].

Ministerstwo Sprawiedliwości, *Monitor Sądowy i Gospodarczy*, dostępne na stronie: https://ems.ms.gov.pl/msig/przegladaniemonitorow [dostęp: 31.08.2018].

Miodek, J. (2002), *Ekspertyza na temat interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności zawartych w art. 203 konstytucji RP i w art. 5 ustawy o NIK*, „Kontrola Państwowa" nr 4.

MPiT, *CEIDG*, dostępne na stronie: https://prod.ceidg.gov.pl/CEIDG/CEIDG.Public.UI/Search.aspx [dostęp: 31.08.2018].

Niezgódka-Medek, M. (2002), *Ekspertyza prawna w sprawie interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności zawartych w art. 203 konstytucji RP i w art. 5 ustawy o NIK*, „Kontrola Państwowa" nr 4.

NIK (2000), *Europejskie wytyczne stosowania standardów INTOSAI*, Warszawa.

NIK (2000a), *Standardy kontroli INTOSAI*, Warszawa.

NIK (2000a), *Zagrożenie korupcją w świetle badań kontrolnych Najwyższej Izby Kontroli,* Warszawa (maszynopis powielony).

NIK (2002), *Funkcjonowanie ustawy o zamówieniach publicznych w aspekcie zapobiegania korupcji*, Warszawa (maszynopis powielony).

NIK (2003), *Zagrożenie korupcją w systemie ochrony zdrowia w latach 1998 – 2002*, Warszawa (maszynopis powielony).

NIK (2004), *Zagrożenie korupcją w świetle badań kontrolnych NIK przeprowadzonych w roku 2003*, Warszawa (maszynopis powielony).

NIK (2005), *Zagrożenie korupcją w świetle badań kontrolnych NIK przeprowadzonych w roku 2004*, Warszawa (maszynopis powielony).

NIK (2010), *Sprawozdanie z działalności Najwyższej Izby Kontroli w 2009 r.,* Warszawa.

NIK (2016), *NIK o realizacji zadań publicznych przez spółki komunalne*, dostępne na stronie: https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-realizacji-zadan-publicznych-przez-spolki-komunalne.html [dostęp: 22.08.2018].

NIK, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji (2005), *Glosariusz terminów dotyczących kontroli i audytu w administracji publicznej*, Warszawa.

NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne nr LZG-41102/2008, S/08/002*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/S-08-002-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 31.08.2018]

NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne nr LZG-4114-03/2010, I/09/008*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/Tem

pState/Downloads/I-09-008-LZG-01-02%20(1).pdf [dostęp: 22.08.2018].

NIK, Wyniki kontroli, *Wystąpienie pokontrolne, nr I/08/005*, dostępne na stronie: file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/I-08-005-LZG-01-01%20(1).pdf [dostęp: 03.07.2018].

NSA, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych, *I OSK 94/16 - Wyrok NSA*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/6597535024 [dostęp: 30.08.2018].

NSA, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych, *IV SA/Gl 503/14 - Wyrok WSA w Gliwicach*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/E9B5C928F1 [dostęp: 30.08.2018].

Opiela, T., *Stopa zwrotu z aktywów* [w:] Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Stopa_zwrotu_z_aktywów [dostęp: 26.08.2018].

Opiela, T., Szeląg, K., *Wskaźnik rentowności inwestycji* [w:] Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Wskaźnik_rentowności_inwestycji [dostęp: 25.08.2018].

Osbert-Pociecha, G. (2007), *Relacje między efektywnością a elastycznością organizacji* [w:] T. Dudycz, Ł. Tomaszewicz (red.), *Efektywność – rozważania nad istotą i pomiarem*, „Prace Naukowe" AE Nr 1183, Wydawnictwo AE, Wrocław.

Pałka, P., Reut, M. (1999), *Korupcja w nowym Kodeksie karnym*, Zakamycze, Kraków.

Parker, R. (1995), *Financial Reporting in United Kingdom and Australia*, Prentice Hall, London.

Patterson, R. (2002), *Kompendium terminów z zakresu rachunkowości i finansów po polsku i po angielsku*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa.

Peters, B.G. (1999), *Administracja publiczna w systemie politycznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Piaszczyk, A. (2009) *Audyt śledczy*, ECE Prestiż, Lublin.

Pietrzykowski, K. (1997), *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, C.H. Beck Warszawa.

Piórkowska-Flieger, J. (2004), *Fałsz dokumentu w polskim prawie karnym*, Zakamycze, Kraków.

Podgórecki, A. (1976), *Kontrola prawna trzeciego stopnia* [w:] *Problemy profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Prace IPSiR UW. Tom 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Pollitt, Ch., Bouckaret, G. (2000), *Public Management Reform. A Comparative Analysis*, Oxford University Press, New York.

Pomykalska, B., Pomykalski, P. (2007), *Analiza finansowa przedsiębiorstwa,* PWN, Warszawa.

Pope, J. (2000), *Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System*, Transparency International.

Prokuratoria Generalna Rzeczypospolitej Polskiej (2018), *Sprawozdanie z działalności Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od dnia 1 stycznia 2017 r. do dnia 31 grudnia 2017 r.,* Warszawa, dostępne na stronie: http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/485AD38B2B1C293BC125826C0047E741/%24File/2439.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Pszczołowski, T. (1978), *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Pyka, A. (1999) Oszustwo kredytowe na tle innych przestępstw przeciwko mieniu, „St. Pr.-Ek". 59/97

Raiffeisen Brokers. Dom Maklerski Raiffeisen Bank Polska S.A., *Metoda DCF*, dostępne na stronie: https://r-brokers.pl/documents/10162/1716283/Metoda_DCF.pdf [dostęp: 08.06.2018]

Rogowski, W. (2004), *Wartość zaktualizowana netto* [w:] Leksykon Zarządzania, Difin, Warszawa.

Rogowski, W. (2013), *Rachunek efektywności inwestycji. Wyzwania teorii i potrzeby praktyki*, Wolters Kluwer business, Warszawa.

Rogowski, W., Kasiewicz, S. (2006), *Ocena opłacalności inwestycji społecznych*, „Bank i Kredyt" nr 1

rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 12 grudnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uznawania, metod wyceny, zakresu ujawniania i sposobu prezentacji instrumentów finansowych (Dz. U. z 2017 r., poz. 277).

rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 25 września 2009 r. w sprawie szczegółowych zasad sporządzania przez jednostki inne niż banki, zakłady ubezpieczeń i zakłady reasekuracji skonsolidowanych sprawozdań finansowych grup kapitałowych (Dz. U. z 2017 r., poz. 676).

Russell, L. S., Gordon, V. P. (2017), *Intellectual property: valuation, exploitation, and infringement damages*, 4th edition, J. Wiley & Sons, Hoboken New Jersey.

Ruśkowski, E. (2002), *Ekspertyza na temat interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności zawartych w art. 203 konstytucji RP i w art. 5 ustawy o NIK*, „Kontrola Państwowa" nr 4 NIK.

Samborski, A. (2014), *Problemy zarządzania: Konteksty-innowacje-praktyka*, "Zeszyty Naukowe" Wydział Zamiejscowy w Chorzowie Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, nr 16

Sąd Apelacyjny w Katowicach, Portal Orzeczeń, *wyrok z dnia 12 marca 2018 r. V AGa 65/18*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/content/$N/151500000002503_V_AGa_000065_2018_Uz_2018-03-12_001 [dostęp: 30.08.2018].

Sąd Apelacyjny w Katowicach. Portal Orzeczeń, *II AKa 389/17 - wyrok Sąd Apelacyjny w Katowicach z 2018-03-01*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/content/$N/151500000001006_II_AKa_000389_2017_Uz_2018-03-23_001 [dostęp: 25.08.2018].

Sąd Apelacyjny w Katowicach. Portal Orzeczeń, *II AKa 533/17 - wyrok z uzasadnieniem Sąd Apelacyjny w Katowicach z 2018-03-16*, dostępne na stronie: http://orzeczenia.katowice.sa.gov.pl/details/$N/151500000001006_II_AKa_000533_2017_Uz_2018-04-09_001 [dostęp: 25.08.2018].

Sąd Apelacyjny we Wrocławiu, Portal Orzeczeń, *II AKa 174/17 - wyrok z uzasadnieniem Sąd Apelacyjny we Wrocławiu z 2017-07-20*, dostępny na stronie: http://orzeczenia.wroclaw.sa.gov.pl/content/$N/155000000001006_II_AKa_000174_2017_Uz_2017-07-20_002 [dostęp: 25.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *postanowienie z dnia 2 lutego 2004 r. 2004 r. V KK 168/03*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/V%20KK%20168-03.pdf [dostęp: 31.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 września 2010 r. I KZP 16/10*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/I%20KZP%2016-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *postanowienie SN z dnia 24 stycznia 2018 r., II KK 448/17*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/ii%20kk%20448-17.pdf [dostęp: 25.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 czerwca 2010 r. IV KK 1/10*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/IV%20KK%201-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 sierpnia 2011 r. V KK 35/1*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/V%20KK%2035-11.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 października 2010 r. III KK 309/1*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/III%20KK%20309-10.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 lipca 2009 r. V KK 82/09*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/V%20KK%2082-09.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Sąd Najwyższy, Baza orzeczeń, *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 października 2009 r. IV KK 174/09*, dostępne na stronie: http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/IV%20KK%20174-09.pdf [dostęp: 22.08.2018].

Scheffs, M. (1939), *Z historii księgowości*, Księgarnia Wilak, Poznań.

Schloss, M. (2000), *Zwalczanie korupcji życia publicznego*, XV konferencja ICGFM, Arlington (maszynopis).

Schneider, K. (2007), *Błędy i oszustwa w dokumentach finansowo-księgowych*, PWE, Warszawa.

Shilit, H.M. (1993), *Financial Shenanigans: How to Detect Accounting Gimmicks & Fraud in Financial Reports*, Mc Graw Hill, New York.

Siegel, L.J. (1986), *Criminology*, Second Edition, West Publishing Co., St. Paul.

Sierpińska, M., Jachna, T. (2018), *Ocena przedsiębiorstwa według standardów światowych*, Wydanie III, PWN, Warszawa.

Sikora, T. (2010), *Analiza wyników funduszy inwestycyjnych w Polsce z wykorzystaniem wnioskowania bayesowskiego*, „Materiały i Studia", zeszyt nr 248, Narodowy Bank Polski, Warszawa, dostępne na stronie: https://www.nbportal.pl/slownik/pozycje-slownika/teoria-portfelowa [dostęp: 08.06.2018].

Simmel, G. (1997), *Filozofia pieniądza*, WFH, Poznań.

Simon, H.A. (1976*), Działanie administracji*, PWN, Warszawa.

Simon, H.A. (1982), *Podejmowanie decyzji kierowniczych*, Nowe nurty, Warszawa.

Skarka, Ł., Wietecha K., *Średni ważony koszt kapitału*, Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Średni_ważony_koszt_kapitału [dostęp: 07.06.2018].

Sondel, J. (1997), *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Universitas, Kraków.

Sopińska ,A. (2004), *Wskaźnik Q Tobina* [w:] Encyklopedia Zarządzania, Difin, Warszawa.

Sroka, R. (red.) (2012), *Wytyczne dla inwestorów w zakresie odpowiedzialnego inwestowania*, Pracodawcy RP, Warszawa.

Stańczyk, S. (2013), *Triangulacja – łączenie metod badawczych i urzetelnienie badań* [w:] W. Czakon (red.) *Podstawy metodologii badan w naukach o zarządzaniu*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa

Stefański, R.A. (2004), *Przestępstwo czynnej płatnej protekcji*, „Prokuratura i Prawo" 2004/5/7

Steinmann, H., Schreyogg, G. (1992), *Zarządzanie. Podstawy kierowania przedsiębiorstwem. Koncepcje, funkcje, przykłady*, Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.

Stelmach, W. (2010), *Władza i kierowanie. Teorie i praktyki biurokracji*, Placet, Warszawa.

Stępniewski, J. (2001), *Audyt i diagnostyka firmy*, AE, Wrocław.

Stickney, C.P., Weil, R.L. (1994), *Financial Accounting*, The Dryden Press, New York.

Stoner, J.A.F., Wankel Ch. (1992), *Kierowanie*, PWE, Warszawa.

Stowarzyszenie Księgowych w Polsce (2016), *Standardy MSSF*, Warszawa.

Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Krajowa Izba Biegłych Rewidentów (2005), *Międzynarodowe standardy rewizji finansowej*, Warszawa.

Surkont, M. (2000), *Z zagadnień odpowiedzialności za korupcję*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy" 2000/1/18

Sutherland, E.H. (1949), *White-collar crime*, Dryden Press, New York.

Szewczyk, M. (2002), *Ekspertyza prawna w sprawie interpretacji pojęć: kryterium legalności, gospodarności, celowości i rzetelności zawartych w art. 203 konstytucji RP i w art. 5 ustawy o NIK*, „Kontrola Państwowa" nr 4

Szymczak, M. (red.) (1992), *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa

The Association of Certified Fraud Examiners (1996), *The Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse,* Austin.

The World Bank (2000), *Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate*, Washington D.C.

Trocki, M. (red.) (2012), *Nowoczesne zarządzanie projektami*, PWE, Warszawa.

Trocki, M., Grucza, B. (2009), *Zarządzanie interesariuszami projektu* [w:] M. Trocki, E. Sońta-Drączkowska (red.), *Strategiczne zarządzanie projektami*, Bizarre, Warszawa.

Tyszka, T. (2001), *Psychologia korupcji* [w:] A. Kojder, A. Sadowski (red.), *Klimaty korupcji*, Semper, Warszawa.

uchwała Nr 207 Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 2017 r. w sprawie Rządowego Programu Przeciwdziałania Korupcji na lata 2018-2020. (M.P. z 2018 r. poz. 12).

ustawa z dnia 9 czerwca 2006 r. o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym (Dz. U. z 2017 r., poz.1993 ze zm.).

ustawa z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy (Dz. U. z 2017 r., poz. 2226 ze zm.)

ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2017 r., poz. 1257 ze zm.)

ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (Dz. U. z 2018 r., poz. 1036 ze zm.)

ustawa z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu (Dz. U. z 2017 r., poz.1049 ze zm.).

ustawa z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu (Dz. U., poz. 723 ze zm.)

ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2018 r., poz. 155 ze zm.)

ustawa z dnia 19 grudnia 2008 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (Dz. U. z 2017 r., poz. 1834).

ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ograniczeniu prowadzenia działalności gospodarczej przez osoby pełniące funkcje publiczne (Dz. U. z 2017 r., poz. 1393)

ustawa z dnia 22 października 2004 r. o ratyfikacji Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich (sporządzonej w Brukseli dnia 26 lipca 1995 r., Protokołu do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Dublinie dnia 27 września 1996 r., Protokołu w sprawie interpretacji w trybie orzeczenia wstępnego przez Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Brukseli dnia 29 listopada 1996 r., oraz Drugiego Protokołu do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzonego w Brukseli dnia 19 czerwca 1997 r. (Dz. U. z 2004 r. Nr 273, poz. 2699)

ustawa z dnia 22 września 2006 r. o przejrzystości stosunków finansowych pomiędzy organami publicznymi a przedsiębiorcami publicznymi oraz o przejrzystości finansowej niektórych przedsiębiorców (Dz. U. Nr 191, poz. 1411, ze zm.).

ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz. U. z 2018 r., poz. 1025 ze zm.)

ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. z 2017 r., poz. 2077 ze zm.).

ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o obrocie instrumentami finansowymi (Dz. U. z 2017 r., poz. 1768 ze zm.),

ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (Dz. U. z 2017 r., poz. 1876 ze zm.)

ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. Prawo zamówień publicznych (Dz. U. z 2017 r., poz. 1579 ze zm.)

ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości (Dz. U. z 2018 r., poz. 395 ze zm.)

ustawa z dnia 5 czerwca o samorządzie województwa (Dz. U. z 2018 r., poz. 913 ze zm.).

ustawa z dnia 5 sierpnia 2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. z 2018 r., poz. 1083)

ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2017 r., poz. 2204 ze zm.)

ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. z 2018 r., poz. 1330 ze zm.)

ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o udostępnianiu informacji gospodarczych i wymianie danych gospodarczych (Dz. U. z 2018 r., poz. 470 ze zm.)

ustawa z dnia z dnia 16 grudnia 2016 r. o zasadach zarządzania mieniem państwowym (Dz. U. z 2018 r., poz. 1182 ze zm.).

ustawa z dnia z dnia 20 grudnia 1996 r. o gospodarce komunalnej (Dz. U. z 2017 r., poz. 827)

Wasik, M. (2018), *Estymacja czasu trwania zadań*, Encyklopedia Zarządzania, dostępne na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Estymacja_czasu_trwania_zadań [dostęp: 05.07.2018].

Waśniewski, P. (2011), *Zarządzanie wartością przedsiębiorstwa jako narzędzie sterowania jego działalnością*, "Studia i prace wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania", nr 21

Webb, E.J., Campbell, D.T., Schwartz R.D., Sechrest L. (1966), *Unobtrusive Measures: Non-reactive Measures in the Social Sciences*, Rand McNally, Chicago.

Webber, R.A. (1985), *Zasady zarządzania organizacjami*, PWE, Warszawa.

WebFinance Inc., Austin (2018), *Forensic audit definition*, dostępne na stronie: http://www.businessdictionary.com/definition/forensic-audit.html [dostęp: 05.01.2018]

Wells, J.T. (2006), *Nadużycia w firmach. Vademecum. Zapobieganie i wykrywanie*, ACFE, LexisNexis, Ernst&Young ,Warszawa.

Wilkin, J. (red.) (2005), *Teoria wyboru publicznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Williamson, O.E. (1998), *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu. Firmy, rynki, relacje kontraktowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Winiarska, K. (1996), Kontrola finansowo-księgowa, ODDK, Gdańsk.

Wojciechowicz, J. (2003), *Zapobieganie korupcji*, „Kontrola Państwowa" nr 1/ 2003

World Bank (2000), *Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate*, Washington D.C.

Wysocki, R. K. (2013), *Efektywne zarządzanie projektami: tradycyjne, zwinne, ekstremalne,* Wydawnictwo Helion, Gliwice.

Yin, R. (1994), *Case Study Research: Design and Methods*, Sage, Thousand Oaks.

Zapłata, S. (2009), *Zarządzanie jakością w przedsiębiorstwie. Ocena i uwarunkowania skuteczności*, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa.

Zieleniewski, J. (1969), *Organizacja i zarządzanie*, PWN, Warszawa.

Zieleniewski, J. (1978), *Organizacja zespołów ludzkich. Wstęp do teorii organizacji i kierowania*, wyd. VI, PWN, Warszawa.

WYKAZ TABEL I RYSUNKÓW

		Strona
Tabela 1.	Formularz analizy SWOT audytu śledczego	36
Tabela 2.	Karta audytu śledczego	38
Tabela 3.	Rodzaje ryzyka w audycie śledczym	40
Tabela 4.	Formularz szacowania ryzyka audytu śledczego	40
Tabela 5.	Przykładowy profil wymagań członka zespołu audytorów śledczych	42
Tabela 6.	Analiza komparatywna interesariuszy audytowanej spółki	49
Tabela 7.	Interesariusze projektów spółek publicznych i ich interesy	50
Tabela 8.	Klasyfikacja znaczenia interesariuszy dla spółki	53
Tabela 9.	Ustalenie poziomu ryzyka oszustwa lub korupcji w spółce publicznej	56
Tabela 10.	Określenie stopnia podatności spółki lub podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej lub wykorzystujących jej majątek na oszustwo lub korupcję	57
Tabela 11.	Kwestionariusz badania symptomów oszustwa lub korupcji w działalności spółek publicznych	66
Tabela 12.	Symptomy nieprawidłowości przy udzielaniu zamówień publicznych	69
Tabela 13.	Określanie poziomu ryzyka wystąpienia oszustw lub korupcji na podstawie analizy sposobu zapobiegania tym zjawiskom przez kierownictwo spółki publicznej	78
Tabela 14.	Skala premii za ryzyko	105
Tabela 15.	Przykładowy wynik spółki po nieprawidłowym aktywowaniu kosztów	116
Tabela 16.	Rzeczywiste wyniki finansowe spółki	116

Tabela 17.	Przesuwanie kosztów – błędne rozliczenie kosztów usług komunalnych	117
Tabela 18.	Prawidłowe rozliczenie kosztów usług komunalnych	117
Tabela 19.	Wynik finansowy spółki przy wcześniejszym aktywowaniu kosztów prac rozwojowych	118
Tabela 20.	Rzeczywisty wynik finansowy spółki przy prawidłowym rozliczeniu kosztów prac rozwojowych	119
Tabela 21.	„Sztuczne" skrócenie okresu użytkowania aktywów w spółce	120
Tabela 22.	Koszty amortyzacji przy uwzględnieniu 10 letniego okresu użytkowania aktywów w zł.	120
Tabela 23.	Techniki „wygładzania" zysków	127

Rys. 1	Schemat postępowania w audycie śledczym	45
Rys. 2	Schemat detekcji korupcji i oszustw w spółkach publicznych	48
Rys. 3	Typologia interesariuszy spółki ze względu na dominujący kierunek ich oddziaływania	54
Rys. 4	Ustalenie ryzyka wystąpienia nieprawidłowości w działalności spółki publicznej	55
Rys. 5	Przeciwdziałanie przez spółki Skarbu Państwa i spółki komunalne zjawiskom korupcji i oszustwa	76
Rys. 6	Cykl przeciwdziałania oszustwom oraz korupcji w spółkach Skarbu Państwach i komunalnych	77
Rys. 7	Triangulacja zwalczania korupcji i oszustw w spółce publicznej	79



Zbysław Dobrowolski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, doktor ekonomii, doktor habilitowany w dyscyplinie nauk o zarządzaniu. Autor dziesiątek publikacji naukowych, w tym kilkunastu monografii wydanych w Polsce i zagranicą. Prakseolog, badacz patologii organizacyjnych, zjawiska etnocentryzmu publicznego, problematyki kontroli państwowej, funkcjonowania organizacji publicznych, w tym spółek. Od 1992 r. związany z Najwyższą Izbą Kontroli, gdzie realizował zadania na różnych stanowiskach, w tym kierowniczym. Uczestnik prestiżowego stażu w instytucji kontrolnej amerykańskiego Kongresu oraz szkoleń w instytucji kontrolnej brytyjskiego parlamentu. Ekspert Międzynarodowej Organizacji Najwyższych Organów Kontroli Państwowej (INTOSAI). Autor unikatowych monografii o naczelnym organie kontroli państwowej USA, o zjawisku korupcji, kontroli zarządczej, kontroli państwowej, jak też opracowania opublikowanego przez INTOSAI i ONZ. Był redaktorem wydawanego w USA periodyku International Journal on Governmental Financial Management. Współprzewodniczył pracom Grupy Roboczej ds. Walki z Korupcją i Praniem Pieniędzy INTOSAI. Był ekspertem OECD i finansowanego przez Unię Europejską projektu usprawnienia kontroli państwowej w Albanii. Współuczestniczył w inicjatywach służących doskonaleniu funkcjonowania naczelnych organów kontroli państwowej w kilkunastu krajach. Był członkiem Komitetu Sterującego Audytem Funduszu Emerytalnego oraz Działalności Europejskiej Organizacji Badań Jądrowych (CERN). Reprezentował Polskę na konferencjach OBWE. Współtwórca kilku światowych wytycznych INTOSAI oraz standardów kontroli INTOSAI.



Jacek Kościelniak, ekonomista, znawca problematyki finansów, audytu i rachunkowości, pełnił funkcję dyrektora wydziału finansów w Śląskim Urzędzie Wojewódzkim. Był posłem na Sejm. Od stycznia 2007 r. pełnił funkcję sekretarza stanu w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, będąc zastępcą szefa KPRM ds. społeczno-gospodarczych i wiceprzewodniczącym Komitetu Stałego Rady Ministrów. Od listopada 2007 r. był wiceprezesem Najwyższej Izby Kontroli, a później Radcą Prezesa NIK. Realizował liczne zadania eksperckie o zasięgu międzynarodowym, m.in. w ramach finansowanego przez Unię Europejską projektu usprawnienia funkcjonowania instytucji kontrolnej w Albanii i w Gruzji. Współprzewodniczył pracom Grupy Roboczej ds. Walki z Korupcją i Praniem Pieniędzy INTOSAI. Był audytorem Funduszu Emerytalnego oraz Działalności CERN. Współtwórca dwóch światowych wytycznych INTOSAI. Były członek rady nadzorczej Energa S.A., a od 11 lutego 2017 r. wiceprezes ds. finansowych Energa S.A.

ISBN 978 - 83 - 65688 - 25 - 5
ISBN 978 - 83 - 65688 - 26 - 2 (e-book)